

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

IV. Dizi — Sa. 5^a

UZUN HASAN
VE
ŞEYH CÜNEYD

XV. YÜZYILDA İRAN'IN MİLLÎ BİR DEVLET
HALİNE YÜKSELİŞİ

WALTHER HINZ

ÇEVİREN
TEVFİK BİYİKLİOĞLU

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ — ANKARA
1 9 9 2

UZUN HASAN VE ŞEYH CÜNEYD

Birinci bası : 1948
İkinci bası 1992

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
IV. Dizi — Sa. 5^a

UZUN HASAN
VE
ŞEYH CÜNEYD

XV. YÜZYILDA İRAN'IN MİLLÎ BİR DEVLET
HALİNE YÜKSELİŞİ

WALTHER HİNZ

1936 da LEİPZİG'DE BASILAN NÜSHADAN DİLİMİZE ÇEVİREN
TEVFİK BİYİKLİOĞLU

2. baskı

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 2

ISBN 975-16-0498-2

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÇEVİREN'İN ÖNSÖZÜ	IX
DÜZELTMELER	XV
GİRİŞ	1
I. Safevî Tarikat Tarihinin ana hatları	5—13
Tarikat Pirleri	5
Mürîdlik	7
Tarikat Kademeleri	10
Tarikat Mahedi	12
II. Safevî Tarikat Devletinin başlangıcı . . .	14—22
Şeyh Cüneyd'in tarikat reisliği	15
Şeyh Cüneyd Anadolu'da	16
Şeyh Cüneyd Karaman'da	17
Şeyh Cüneyd Suriye'de	18
Trabzon teşebbüsü	19
III. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd	23—36
Akkoyunlular'ın ilk zamanları	23
Uzun Hasan'ın ilk muvaffakiyetleri	24
Uzun Hasan Akkoyunlular hükümdarı	24
Cüneyd Âmid'te	26
Kalo Ioannes ve Uzun Hasan	27
Dış Batı politikası bağları	30
Cüneyd'in ölümü	35
IV. Akkoyunluların Uzun Hasan zamanında si- yasî yükselişleri	37—61
Kürt Beylerinin itaat altına alınması	39
Uzun Hasan'ın Gürcistan akınları	39
Uzun Hasan'ın Memlûk Devletiyle münasebeti	40
Karakoyunlular'la hesaplaşma	41
Uzun Hasan'ın Cihanşah'a karşı kazandığı zafer	42
Ebu Saîd'in Uzun Hasana karşı zaferi	44
Uzun Hasan kuvvet ve kudretin en yüksek nokta- sında	47
Batı Avrupa - İran	48
Akkoyunlu Devletinin İranlılaşması	56

Uzun Hasan'ın ölümü ve yerine geçenler	56
Uzun Hasan'ın şahsiyeti	57
V. Şeyh Haydar zamanında Safevî Tarikat Devleti	62—76
Haydar'ın Erdebil'e girişi	62
Haydar'ın Prenses Marta ile evlenmesi	63
Haydar'ın harp hazırlıkları	64
Tarikat kıyafeti	65
Kızılbaşların muhtelif kısımları	66
Haydar'ın ilk hareketleri	68
Haydar'ın ayaklanması	71
Sultan Yakub'un müdahalesi	72
Haydar'ın ölümü	75
VI. Erdebil Tarikat Devletinin son yılları	86
Sultan Yakub'un ölümü	77—86
Sultan Yakub devrine bir bakış	79
Yakub'un ölümünden sonra çıkan karışıklıklar	80
Şeyh Sultan Ali İstahır'ı terk ediyor	80
Şeyh Sultan Ali'nin ölümü	81
İsmail Erdebil'de gizleniyor	82
İsmail'in Geylan'a kaçması	84
İsmail'in Lâhicân ikameti	84
VII. Akkoyunluların kültür ve teşkilât tarihi	87—106
Devlet idaresi	87
Maliye sistemi	88
Ordu teşkilâtı	91
Türkmen devri yapıları	93
Akkoyunlu sarayında fikir hayatı	98
Uzun Hasan sarayında dinî hayat	103
VIII. Geriye bakış	107
LAHİKA	109
KRONOLOJİ CETVELİ	127
BİBLİYOGRAFYA	131
İNDEKS	145

LEVHALAR

- I. — Erdebil'de Safevî tarikati mabedinin plânı (s. 16-17 arasında).
- II. — Erdebil mabedindeki büyük avlunun görünüşü (s. 32-33 arasında).
- III. — Erdebil'de Şeyh Safî türbesi (s. 48-49 arasında).
- IV. — Erdebil mabedinde Şeyh Safî haremi Bibi Fatma'nın türbesi (s. 64-65 arasında).

- V. — Haydarî taç resimli XVI. yüzyıl İran ipeklisi (s. 80-81 arasında).
VI. — Erdebil civarında Kiyav'da Şeyh Haydar türbesi (s. 96-97 arasında).
VII. — Akkoyunlu sikkeleri (s. 111-113 arasında).
VIII. — Tebriz'de Cihanşah devrine ait «Mavi Cami» nin iç görünüşü (s. 128-129 arasında).

HARİTALAR

(Hepsi sondadır.)

1. — Ön-Asya'da 1448'de siyasi durum.
2. — Ak ve Karakoyunluların 1435 'de takribî sınırları.
3. — Uzun Hasan zamanında Akkoyunluların siyasi yayılış istikametleri.
4. — Uzun Hasan devleti.

ÇEVİREN'İN ÖNSÖZÜ

Anadolu, XV. yüzyıl içinde, İstanbul'un fethi gibi büyük zaferlere rağmen, bilhassa siyasî ve dinî kargaşalıklar içindedir. Bütün bu hâdiseleri doğuran çeşitli âmillerin arasında Ankara mağlûbiyetinin hissesi, şüphesiz, büyüktür. Yıldırım'ın Anadolu'da kurduğu birlik bozulmuş, Anadolu yeniden rakip beyliklerin çekişmesine sahne olmuştur. Çelebi Mehmed, Osmanlı devletini, bin müşkülâtla dağılmaktan kurtarabilmiştir. Çelebi Mehmed ve II. Murad, Anadolu beyliklerinden çoğunu Osmanlı devletine ilhak etmiş olmakla beraber, İstanbul'un fethinden sonra bile Karamanoğulları, fırsat buldukça, Osmanlı devletini ciddi surette uğraştırmaktadır. Sinop ve Kastamonu İsfendiyar oğulları, Alâiye ve civarı Selçukî bakayasından Lütî Bey oğlu Kılıç Arslan Bey elindedir. Dulğadır oğulları (Elbistan, Maraş) ve Ramazan oğulları daha çok Mısır Memlûkleri'ne tâbi idiler. Bunlardan Dulğadır oğulları'nın XV. yüzyılda Anadolu'da cereyan eden hâdiselere seyirci kalmadığı malûmdur. Bu son iki beylik XVI. yüzyıl başlarında Yavuz Selim tarafından ilhak olunmuşlardır.

Anadolu'da bu mahallî gailelerden başka iki dış sebep Anadolu'nun XV. yüzyıldaki hayatı üzerinde müessir oluyordu. Bu iki dış hâdise, Akkoyunlu akınlarının ve Erdebil Safevî tahrikâtının doğurduğu huzursuzluktur. XV. yüzyıl ile başlayan Akkoyunlu akınları Otlukbeli zaferiyle (1473) sona erdiği halde Safevî tahrikâtı ancak Çaldıran zaferiyle (1514) bir dereceye kadar söndürülebilmiştir.

Timur hâdisesinden sonra Osmanlı devletinin za'fından faydalanan Akkoyunlular Osmanlı ülkesine yaptıkları akınlarla geniş bir sahada huzursuzluk yarattıkları gibi Karaman oğullarını de himayeden geri kalmıyorlardı. Bu akınlara dair, tercümesini takdim ettiğimiz kitaba Türk kaynaklarına göre ilâve ettiğimiz sayfa altı notlarıyla malûmat vermiş bulunuyoruz. İstanbul'un zaptından sonra Avrupa'nın elinde Osmanlılara karşı kullanılabilecek güvenilir kuvvet ve vasita Akkoyunlular idi. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Otlukbeli zaferi Avrupa'nın bu son ümidini de kırmış ve Akkoyunlu gailisini de ortadan

kaldırmıştı. Bununla beraber Kara ve Akkoyunluların Doğu Anadolu'da Türk üstünlüğünü yeniden ve bir kat daha kuvvetlendirmek hususundaki tarihî rollerini de unutmamak gerekir

Anadolu üzerinde Akkoyunlulardan daha ziyade müessir olan âmil Erdebil Safevîlerinin tahrikâtıdır. Şiîliği ve Oniki İmam akîdesini benimseyen Safevî tahrikâtı ilk zamanlarda Azerbaycan'da yayıldı. Timur hâdisesinden sonra ise Suriye, Irak ve bilhassa Anadolu'nun dinî hayatı üzerinde kendini hissettirmeye başladı. Bu tarikatın beşinci pîri Şeyh Cüneyd'in (1447-60) Osmanlı hükümdarlarından II. Murad ve kısmen Fatih devirlerine rastlayan pek acayip ziyareti Safevîliğe çok taraf-tar kazandırmıştı.

Şeyh Cüneyd'e kadar yüzyıldan fazla bir müddet, şeyhlik ve irşâd sahasında oldukça hürmet ve şöhret kazanmış olan Erdebil Safevî tarikatı çok müteşebbis ve cesur bir şahsiyet olan Cüneyd zamanında, sırf bu zatın eseri olarak siyasî emeller ve hükümrânlık gayeleri takip eden bir Safevî tarikat devleti olmuştur. Bu devletin arazisi, aynı devirdeki Papalık devleti arazisinden çok küçük olmak üzere, Erdebil kasabası ve etrafındaki birkaç köyden ibaretti. Azerbaycan'dan başka Irak, Suriye ve Anadolu'da reislerine her hususta bağlı pekçok mürid ve taraftarları olduğu için hâkimiyet sahası çok genişti. Asıl mühim olan mesele bir tarikat müridi olan Sûfilerin bir muharebe birliği halinde gelişmeleri idi. Şeyh Cüneyd'in altı yıl süren Anadolu ziyareti tarikata o kadar çok mürid kazandırmıştı ki sonunda Osmanlı vatandaşı olan bu mürid ve taraftarlarıyla Şeyh kendi nâm ve hesabına o vakitler Komnenler elindeki Trabzon kalesine bir taarruza bile girişmişti.

Şeyh Cüneyd'in Azerbaycan dışındaki seyahatı çok ibret alınacak bir hâdisedir. Merkezi ve ana teşkilâtı yabancı bir ülkede bulunan herhangi bir dinî tarikat veya siyasî partinin millî hudutlar içinde yayılmasına göz yummanın bir devlet için ne gibi vahim neticeler doğurabileceğini açıkça görmekteyiz. Sûfilerin en bâriz ve tehlikeli vasfı Erdebil'de yani yabancı bir ülkede bulunan pîrlerine son derece bağlı olmaları idi. Erdebil'deki Safevî şeyhine tâbi olan Osmanlı sûftleri Erdebil tekkesine vergi verirler, Safevîler gibi düşünürlerdi. Din telâkkileri de Şiîlik akîdelerine uygun olmak zorunda idi.

Bundan başka, her Sûfî, pîrin emirlerine körü körüne itaata mecbur olduğundan onun emriyle, icabederse kendi devletine karşı silâh kullanmaktan çekinmezdi. Bu anlayışa göre Osmanlı devleti içindeki Sûfîlerin Erdebil hesabına çalışan bir beşinci koldan hiç farkları yoktu. Yakın zamanlarda Almanya dışındaki Naziler, İtalya dışındaki Faşistler nasıl Berlin ve Roma'ya sadık idiyse bu gün de Sovyet Rusya dışındaki Kommünistler nasıl Moskova'ya bağlı iseler İran dışındaki Osmanlı Sûffleri de Erdebil şeyhine tabi idiler. Bu görüş ve anlayışa göre zamanımızdaki Nazilik, Faşistlik ve Kommünistlik teşkilâtını, ruh ve prensip bakımından, eski Safevî teşkilâtının daha geniş ölçüde bir taklidi kabul etmekte bir hata olmasa gerektir.

Her halde Safeviliğin Anadolu'da yayılması dinî ve siyasî huzursuzluğa yol açmıştı. Anlaşılan Sûffler, Rafizilikte ve Ehl-i Sünnet akidesine aykırı hareketlerinde pek ileri gitmeye başlamışlardı. Bu hal, bilhassa o zamanlarda tecviz olunmuyordu. Bundan başka yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Osmanlı Sûffleri Erdebil'in her hususta peyki idiler. Bu bağlılık, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun bir kısmı, sünnet Akkoyunluların elinde bulundukça, belki, o kadar tehlikeli olmayabilirdi. Fakat Bayındır sülâlesi münkariz olup ta Akkoyunlu İmparatorluğu Safevî şeyhi İsmail'in eline geçince işin rengi tamamiyle değişti. Artık Safevî şeyhi, eskisi gibi, sadece bir tarikatın veya bir dinî devlet minyatürünün reisi değildi. Safevî şeyhi aynı zamanda İran, ve Doğu Anadolu'nun bir parçasına hâkim bir büyük devletin mutlak hükümdarı oldu. İran şahı olan İsmail şîliği kat'ı olarak İran'ın devlet dini yapmıştı. Şiflik, İran'ın din bakımından bariz vasfı olmuştu. Bu halin, İran'ın Osmanlı devleti ve diğer müslüman devletlerle münasebetinde kendini hissettirmesi tabii idi. Şah İsmail, o vakte kadar ecdadının feragatlı çalışma neticesinde dışarıda kazanmış oldukları nüfuz ve hürmeti siyasî gayeler uğrunda, yani başına geçtiği İran'ın genişletilmesi için kullanmağa karar verdi. Merhum Ahmet Cevdet Paşa meşhur tarihinde (C. I, S. 18) bu hususa dair aynen şöyle demektedir: “Şah İsmail bir şeyhzâde iken İran şahı olup şîi mezhebini ilân dâiyesiyle cemiyetini teksir ve Diyar-ı Şarkı zapt ve teşhir ettikten sonra Timur tavrını takınarak zu'münce Üsküdar'a kadar gelip zaptetmeyi kurmuştu.”

Anadolu'daki Sûfilerin Şah İsmail'e bağılılık derecelerini anlamak için selâmlaşma tarzları hakkında Âşık Paşa - z â d e 'nin bize naklettiğini de görelim. Bu Türk tarihçisinin anlattığına göre Sûfi müridleri buluşunca "Selamün aleyküm," diyecek yerde "Şah," derlerdi, hastalarını görmeye gidince de dua yerine yine "Şah," derlerdi.

Kuvvetine, bilhassa Osmanlı Sûfileri üzerinde kazandığı nüfuza güvenen Şah İsmail, Nureddin ismindeki halfesini Anadolu'ya göndererek Varsak, Avşarlı, Karamanlı, Turgutlu, Bozoklu, Tekeli ve Hamit tâifelerinden topladığı, otuz bin kişi ile Amasya ve Tokat taraflarını vurdu. üzerlerine gönderilen Osmanlı ordusu da yenildi (Müneccim — başı, C. III, S. 440 / 441). II. Bayezid, Sûfilerin halfelerini ve Erdebil'e giden Sûfileri Rumeli'ye sürdü. Yavuz Selim daha ciddî tedbirler almak zorunda kaldı. Kırk bin kişi tutan Sûfi taraftarı Kızılbaşların katlini ferman eyledi. Fakat, tehlike bununla da geçirtilmiş olmadı. Asıl Safevî hareketini destekleyen ve tarikat ve mezhep perdesi altında istilâ politikası takip eden Safevî İran devletiyle çarpışmak lâzımdı. Çaldıran zaferi, Safevî tehlikesini ortadan kaldırmıştı. Bununla beraber, bugün bile Anadolu'da Kızılbaşlığın büsbütün silindiği söylenmezse de, bilhassa, Cumhuriyetin ilânından beri her türlü siyasî ve dinî ehemmiyetini kaybetmiş bulunmaktadır.

Yukarıdaki marûzatımla XV. yüzyılda Osmanlı devletinin karşılaştığı Akkoyunlu meselesiyle Safevî tehlikesinin bellibaşlı noktalarını hatırlatmak istedim. Okuyucularım bu hadiselerin ilmi tahlilini tanımış İran tarih ve kültür mütehassıslarından Prof. Dr. Walter Hinz'in tercümesini takdim ettiğimiz kitabında bulacaklardır. Bize, Uzun Hasan gibi bir Türk hükümdar ve kahramanının şahsiyetini, inanılır Batı kaynaklarına dayanarak daha yakından tanıttığı için müellife ayrıca müteşekkîr olmak mecburiyetindeyiz.

W. Hinz'in Almanca eserinin asıl adı "*XV. Yüzyılda İran'ın millî bir devlet haline yükselişi*,"dir. Müellif İran'da Safevî Devletinin kuruluşunu incelemeyi ayrı bir cilde bırakarak bu mevzuun anlaşılmasını kolaylaştırmak için, daha evvel, Millî Safevî Devletinin kuruluşunu hazırlayan siyasî ve dinî hadiseleri ele almıştır. İncelediği XV. yüzyılın ikinci yarısında geçen hadise-

lere en çok iki şahsiyetin hâkim olduğunu görmekteyiz. Bu iki zattan biri Safevî tarikatının beşinci reisi Şeyh Cüneyd, diğeri de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'dır. Bunun için Türkçe tercümesine "Şeyh Cüneyd ve Uzun Hasan," adını koymayı uygun buldum. Tercümede Almanca aslına sadık kalmakla beraber tetkik edilen hâdiseler hakkında "Âşık Paşa-zâde, Tacüttevarih, Feridun Bey Münşeâtı, Solak-zâde, Müneccimbaşı ve Evliya Çelebi," gibi Türk kaynaklarında rastladığım aydınlatıcı ve faydalı bazı malûmatı da metin dışında sayfaaltı notu olarak kaydettim.

İstanbul fethinin yaklaşmakta olan beşyüzüncü yıldönümü münasebetiyle Safevî tarikatını, Akkoyunlular'ı ve bunların Osmanlı devletiyle temas noktalarını daha esaslı bir surette incelemek çok yerinde olur. Tercümesini takdim ettiğim bu kitapla bu meseleler hakkında daha etraflı bir tetkikin hazırlanmasına yol açmış olursam kendimi bahtiyar sayacağım.

TEVFİK BİYİKLİOĞLU

DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Ynış	Doğru
3	Not 2	Luzy klopōdie	Enzyklopädie
7	23	Kohhoron	Kalhoron
9	Not 3	Sınutos,	Sanutos
21	25	İonnes	İoannes
30	24	Lodivico	Lodovico
35	11	Tarbersaran	Taberseran
41	16	Bera	Bira-Birecik
54	11	Hoca	Hacı
70	18	İlhan	İlkân
89	13	1560	1460
102	18	Bannâi	Bennâi

GİRİŞ

Bu kitap yalnız bilginlere, dar manada Şark tarihi araştırmacılarına mahsus değildir. Bilhassa bunlar için de yazılmıştır. Daha çok, ister fikir sahasında, ister ameli sahada olsun Yakın Şarkın mukadderatı ile samimî ilgisi olanlar göz önünde tutularak kaleme alınmıştır.

Rıza Şah Pehlevî'nin eseri olan bugünkü İran bile esaslı unsurlarında Safevîlerin millî devletine (1500-1722) gider. Bunun gibi, bu günkü İran'ın dâhi siyasî liderinin hayatında devlet kurucusu Şah İsmail (1500-1524) yahut torunu Büyük Şah Abbas'da (1587-1629) gördüğümüz vasıfları ve hatları aynı şekilde tekrar bulmaktayız.

I. İsmail'in devleti kurarken bulduğu miras-ki bu miras aynı zamanda Araplar, Selçuklular, Moğollar, Tatarlar ve Türkmenlerin İran'daki 900 yıllık hakimiyetlerinden sonra İran'ın Millî Devlet mertebesine yükselişinin temelleridir - bu araştırmanın konusunu teşkil etmektedir. Bu araştırma, XV. yüzyılın ikinci yarısı boyunca süren bir tarih devresini incelemektedir. Bu devreyi, aynı zamana rastlayan ve dış görüşlerinin çeşitli olması bakımından bununla mukayese edilebilen Batı memleketlerdeki Rönessans hareketinin doğudaki bir eşi gibi saymak mümkündür. Fakat, bu devre ameli olarak incelenmiş değildir.

Bu eseri yazmak fikri, bana 1931 yılı yazında E. G. Browne'in İran edebiyat tarihinin dördüncü cildini¹ okurken gelmişti. Bu cilt aşağıdaki sözlerle başlar:

"XV. yüzyıl başlarında, İran'da Safevî Hanedanının yükselişi, yalnız İran'ın kendisi ve yakın komşuları için değil aynı zamanda bütün Avrupa için en büyük tarihi önemi olan bir olaydı,,.

Fakat Browne, hemen bundan sonra işe yarar bir Safevî tarihinin mevcut olmadığını da teslim eder. Bunun

¹ Bu cildin adı şöyledir: A History of Persian Literature in Modern Times, Cambridge 1924.

sebebini de bahsin genişliğinden ve çeşitli olmasından, bir çok mühim kaynakların kifayetsizliğinden ve gözetilmesi gereken temellerin bir çok dillerde yazılmış olmasından, mevzuun esaslı olarak hazırlanmasındaki güçlük teşkil etmektedir.

Bu kitap, Dünya tarih levhamızdaki bu boşluğun kapatılmasına yardım maksadiyle yazılmıştır. II. İsmail'in karışık devri (1576-77) hakkında bir tetkik daha evvel çıkmıştı¹. Bu iki eser İran Safevî millî devletinin, neşrini düşündüğümüz umumî tarihinin bir hazırlığı olarak mütalea olunmalıdır.

Bu acayip devlet sisteminin gelişmesinde üç ayrı devir görülmektedir.

1301-1447: Safevî tarikatı tarihi (Safevî akidesinin yayılışına münhasır).

1447-1494: Erdebil'deki dinî devletin tarihi (Lâik kuvvetlerle sıkı münasebete girilmesi).

1500-1722: Safevîlerin millî devlet tarihi (Yeni bir din inanışına dayanan bir büyük İran devleti kurulması ve bunun kuvvetlendirilmesi).

Bu üç devirden birincisi E. G. Browne tarafından oldukça geniş bir tarzda tasvir olunduğu halde ikinci devir henüz hiç bir taraftan aydınlatılmamış bulunmaktadır. Evvelce de söylendiği gibi, işte XV. yüzyılın ikinci yarısını kaplayan bu devir, bu sebepten ötürü bu çalışmamızın esasını teşkil etmiştir. Zira, Safevîlerden Şeyh Cüneyd (1447-1460), Şeyh Haydar (1460-1488) ve Sultan Ali'nin (1488-1494) dolaşık izleri iyice bilinmeden İran millî devletinin kuruluşunu ve bilhassa devletin kurucusu Şah İsmail'in (Doğ. 1487, öl. 1524) hizmetlerini takdir imkânsız görülür.

Bundan evvel bahsi geçen iki Şeyh (Cüneyd ve Haydar) ile Akkoyunlu Türkmenleri reisi ve daha sonraları Batı İran ve Mezopotamya hükümdarı Uzun Hasan arasındaki münasebet bir çok bakımdan bilhassa aydınlatıcıdır. Bu zatın İslâm kültür alemindeki hususî vaziyeti üzerine ilk defa olarak F. Babinger dikkati çekmiştir².

¹ Walther, Hinz, II. Şah İsmail, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Universität Berlin*, C. XXXVI, 1939, II. kısım, S. 19 - 100.

² *Der Islam in Kleinasien*, Alman Şark Cemiyeti Mecmuası (Zeitschr. der D. M. G.), C. LXXXVI, S. 136, 1922 de.

Mütehassıslar arasında bile zamanımıza kadar Uzun Hasan'ın adı pek az işitilmişti. Yalnız, Purgstall J. Von Hammer ve E. G. Browne, kendi eserlerinin çerçevesi içinde, fakat umumî olarak, Uzun Hasan'dan bahsetmişlerdir ¹. Ancak son zamanlarda değerli Rus müsteşriki V. Minorskiij (Londra) tarih bakımından bu pek mühim şahsiyetle uğraşmış ve kendisi hakkında iki mühim makale yazmıştı ².

Minorskiij, bu çalışmalarıyle XV. asırda Türkmen hâkimiyeti altında İran'ın bütün haricî mühim hadiselerini açıklamaya muvaffak olmuş ve bununla o zamanın kültür tarihinin yazılmasını hazırlamıştır. Kitabımız siyasi olayları noksansız tesbit etmekten ziyade kültür ve fikir tarihi bakımından mühim olan hususları anlamağa çalışacaktır.

Bu kitabın maksadına uygun olarak yalnız müsteşrikleri ilgilendiren teferruat (Bilhassa Minorskiij'nin araştırmalarını tamamlayıcı hususlar kastedilmiştir) lâhikaya bırakılmıştır. Bu araştırmanın verdiği neticelerle diğer neşriyat neticelerini karşılaştırmaktan da vazgeçtik. Çünkü mütehassıs bu mukayeseyi kendisi yapabilir, mütehassıs olmayan ise hükmü kalmamış fikirleri saymaktan bir şey kazanmaz.

Baş vurulan kaynaklara gelince (Kitabın sonundaki listeye bak) o zamana ait esaslı vak'anüvis raporları olmamasından malzemenin, mevzuumuza ancak arizî olarak temas eden basılı yahut el yazması eserlerden (Fars, Türk, Gürcü, Süryanî, Grek, Arap, İtalyan ve Lâtin dillerinde) alınması lâzım geleceğine Minorskiij kanaat getirmiştir. Bunun için bu kitapta kaynakların alışılmış olan tarzda tenkidine imkân yoktur.

İlk defa olarak, Hasan Rumlu'nun "*Ahsen-üt-tevarih*," adlı tarih kitabından istifade edilmiştir. Bu zat, anlaşıldığına göre, bu gün ortada bulunmayan bazı vekayinamelerden iktibaslarda bulunmuştur. Kazvinli Münşi Budak'ın "*Cevahir-ül-ahbar*," isimindeki umumî tarihinden de faydalanılmıştır (Her iki el yazması 1828 de Ruslar tarafından Erdebil Camisi kütüphanesinden

¹ Hammer, GOR, Pest 1828, C. II S. 54-57, 87-90, 105-123; E. G. Browne: A History of Persian Literature under Tatar Dominion (A. D. 1265 - 1502), Cambridge 1920, S. 404-14.

² Lnzzy klopädie des İslâm'da "Uzun Hasan" maddesi, S. 1123-27 ve La Perse au XV e siècle entre la Turquie et Venise, Paris 1933.

Petresburg'a götürülmüştür). Benim, Berlin Kütüphanesinde bulduğum Kum kadısı Ahmed'e ait vekayiname daha az verimli olmuştur. Bu eserden 1935 yılında Alman Şark Cemiyeti Mecmuasında bahsetmiştim. Buna mukabil, şimdiye kadar yalnız Minorski tarafından müracaat edilen ve İsfahan'lı "Fazlullah İbn-i Ruzbehan," tarafından yazılmış olan Kıralk Yakup (1478-1490) zamanına ait Saray vekayinamesi ise işimize çok yaramıştı (Kaynak listesinin 1, 2, 5, 19 uncu numaralarına bak).

Batı kaynaklarından yalnız Angiolellos'un raporunda tenkitli bir usul görülür. Yazısı, Tercan meydan muharebesinden (1473) hemen sonra Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'a dönüşüyle biter, Lezze nushasında (Rapor hakikaten bu hadise ile sona ermektedir) S. 61, Ramusio II'de S. 69 b, Hakluyt'ta Cilt 49, S. 93.

Son iki nushada, daha sonraları, Barbaro'nun raporuna göre, yabancı bir el tarafından IX. fasıl eklenmiştir. Bu rapor da kaynak olarak gösterilmektedir (Ramusio 70 a Hakluyt S. 94). X. fasıl - Uzun Hasan'ın Gürcistan'a son seferi - Barbaro'da buna tekabül eden bahisle (Aldine S. 52 a ff.) bazan harfi harfine uymaktadır. Fasıl XI den itibaren - Kıralk Yakup'un ölümü, Şah İsmail'in meydana çıkması - yanlış olarak Angiolellos'a atfolunan rapor, başka ve henüz bilinmiyen kaynaklardan alınma ilâvelerle birlikte meçhul bir "Venedikli tacir," in raporuna dayanmaktadır. Şu halde, fasıl IX dan itibaren ancak bir müstear - Angiolellos'tan bahsolunabilir.

Eserin provalarını gözden geçiren ve bir çok düzeltme tekliflerinde bulunan Profesör H. H. Schaeffer'e kalbi teşekkürlerimi sunarım.

Eşim de has isimlerin ve ıstılahların sahife numaralarını gösteren cedveli hazırlamıştır.

I.

SAFEVİ TARİKATI TARİHİNİN ANA HATLARI

İran millî Safevî devleti, kuruluşunu, dîn esaslarına dayanan bir insanlar birliğine borçludur.

Bir takım mübarek şeyhler, yüzyıllar kaplıyan nesillerin, körükörüne sadâkatini temin eden bir derviş hareketi meydana getirmişlerdi. Şah İsmail (1500-1524), bu hareketi dâhiyane bir cesaretle siyasî sahaya çevirerek bir millî devlet kurmasını bilmiştir. Bu inkişafın kökleri XIII. yüzyıla ve daha gerilere kadar gitmektedir.

Tarikat Pirleri

Safevîler adlarını, tarikatlerinin cedit olan Safiyyeddin'den almaktadırlar. Bu zat, 1252 yılında, Hazar Denizinin güney batı kıyılarına yakın Erdebil civarında dünyaya gelmiştir. Bu şeyh, ecdadını yedinci imama ve bundan da Peygamberin yeğeni ve damadı Ali'ye kadar geriye götürüyordu(1)(A).

Safevîlerin mübarek bir menşee mensup oldukları iddiası pek te sârih olmıyan bir mehaza dayanmaktadır. Buna göre, bu mukaddes sülâleden Firuz Şah adında birisi 1174 yılında sırma takke ile Güney Arabistan'dan Azerbaycan'a göç etmiş. Şeceredeki bazı şüpheli noktalardan ötürü E. G. Browne bu iddiayı ancak şarta bağlı olarak kabul etmiştir (2).

Safevîlerin gerçekten Ali nesline mensup olmalarına İranlıların inanmalarının ehemmiyetini, İran'ın başka itikattaki

A) On iki imam şunlardır :

- 1 - Ali el-Murteza, 2 - Hasan el-Muçteba, 3 - Huseyn el-Şehit, 4 - Ali Zeyn el-Abidin el-Seccaç, 5 - Muhammed el-Bâkır, 6 - Cafer el-Sadık, 7 - Musa el-Kâzım, 8 - Ali el-Rıza, 9 - Muhammed el-Takı, 10 - Ali el-Nakı, 11 - Hasan el-Askerî el-Zeki, 12 - Muhammed el-Mehdi el-Hac.

Şiiler, on ikinci imamın hayatında kaybolduğuna ve «âhır zamanda» meydana çıkacağına inanırlar. Mehdi efsanesine biraz da bütün islâm âlemi inanır.

(Sünnîler) düşmanları, batıda Osmanlılar'a ve doğuda Özbekler'e karşı mücadelelerinde bu sülâleye bir kuvvet vermesinde aramalıdır. Bu günkü İran, Millî İran Devletinin kutsî menşelerini kabul etmemekle beraber Safevilerin kendilerinin bile bu mensubiyetin doğruluğunda şüpheleri olduğunu sanmaktadır. Bu son iddiada ifrata varıldığı meydandadır.

Bu sülâle babası Sa ff'nin, dış hadiseleri bakımından pek fakir olan hayatını anlatmayı yersiz bulmaktayız. Sa fi'nin senelerce araştırmadan sonra 1276 (yahut 1277) yılı kışında Hazer Denizi güney kıyılarında Geylan'da zaviyesinde ziyaret ettiği üstadı Şeyh Zâhid-i Geylânî, müteakip gelişme üzerinde pek kat'î tesiri olmuştur. Bu buluşma esnasında Sa fi yirmi beş, Şeyh Zâhid 60 yaşında idi.

Üstadının vefatından sonra, kızı Bibi Fatma ile evlenmiş olan Sa ff¹; onun yerine geçti. Sa fi'nin zamanla meşhur ve muhterem bir şahsiyet olduğu Moğol İlhanlıların veziri ve tarihçisi Re şid ü d d in'in mektuplarından açıkça anlaşılmaktadır. Vezir bu yazısı ile, Peygamberin doğum gününde, her yıl, tekkeye şarap, yağ, hayvan, şeker, bal ve bu gibi hediyeler vakfettiğini Şeyhe bildirmektedir. Re şid ü d d in, Erdebil valisi oğlu Mı r A h m e d'e yolladığı bir başka mektupta Şeyhe son derece hürmet göstermesini ve sağlığı ile yakından alâkadar olmasını istemiştir² (B).

¹ SN 36.

² E. G. Browne, yukarıda da adı geçen eser, C. IV, S. 19, 33.

(B) Müneccimbaşı, Sahayif-ül-abbar adlı tarihinde (C. III. S. 179-180) Safevilerin Şah İsmail'den İmam Musa Kâzım'a kadar geçeresini kaydetmektedir. Musa Kâzım'dan daha yukarısı bu eserde gösterilmemiştir. Kitabımızın lâhika (ı) kısmında ise Safevilerin soyları Ali b. Ebi Talib'e kadar çıkarılmıştır. Bu bahislerde, Gaffarî ve Kazvinli Seyyid Yahya'yı kaynak olarak ele alan Müneccimbaşıda sülâleden ilk olarak İran'a gelen « Zerrin Külâh » ve bu zattan sonra gelen ilk şeyhlerin hayatları hakkında bazı tafsilât verilmektedir. İncelenen konunun iyice anlaşılması için bazı kısımlarının buraya alınmasını faydalı buldum :

« Bunlardan ibtida Erdebil'e gelen « Zerrin Külâh » Firuz Şah olup bir âbid ve zâhid ve köşenîğin âdem idi. Rengin nâm mahalde fevtolmuştur. Daha sonra oğlu Avaz ül-Havvas Rengin'den ayrıldı ve Erdebil köylerinden Esferencan köyünde yerleşti ; burada ölünce, yerine oğlu Muhammed geçti. Bu Muhammed hakkında Gaffarî bir emr-i acip nakleder ki yedi yaşındayken Muhammed bir gün kayboldu ve yedi yıl sonra boynunda bir

Bu mektubun doğruluğundan şüphe edilse bile bu hususta bir başka İran kaynağına baş vurulabilir. Buna göre, İran'da hüküm süren Moğol hanı Olcaytu, başkendi Sultaniye'yi (1320 yıllarında) kurduktan sonra Devletin en ileri gelen okumuşlarını ve dîn adamlarını huzuruna çağırdı. İlhan, Safi'nin gelmediğini anlayınca bir adam gönderip çağırttı ise de ihtiyarlığını ileri sürerek özür diledi¹.

Safi'nin oğlu Sadreddin (1334-92), torunu Hoca Ali (1392-1429) ve torununun oğlu Şeyh İbrahim (1429-1447) kimseyi istekleriyle iz'ac etmeksizin Safevî postunda oturdular. Bu zatların şöretleri Bursa'da Osmanlı Pâdişahlarının sarayına kadar varmıştı; okadar ki buradan Erdebil'e her yıl *Çerağ akçesi* adı altında kıymetli hediyeler gönderilirdi².

Mürîdlik

Bu şartlar altında, vaiz dinlemek için Erdebil Tekkesine akın halinde ziyaretçilerin koşmasına şaşmamak lâzımdır. Fa-

Mushaf asılı olarak meydana çıktı. Sordular, beni cinler kapup aralarında Kur'an-ı azîm ezberledim deyu cevap verdi ve Kur'an'i kerim mahfuzu olmakla Mohammed Hafız deyu telkip olunmuştur. Bu da ölünce Kalhoran ahalisi oğlu Salâhaddin'e itikat ettiler, bunun da yerine oğlu Kutbeddin geçti; buralara saldıran gürcüler Kutbeddin'i yaralayarak öldürdüler deye bıraktılar, sonra yarası timar edilerek iyileşti. Daha sonra oğlu Emineddin birer müddet oturdular, hepsinin kabirleri Kalhoron köyündedir.»

Müneccimbaşı bundan sonra Safi'nin hayatına dair şunları söylemektedir .

«Şeyh Safiyyeddin, bunun oğlu olup salâh ve takva üzere idi. O zamanın şeyhlerinden Şeyh Zâhid Geylani'den inâbet eyledi, Ş. Zâhid kızı Bibi Fatma'yı onunla evlendirdi. Zâhid Geylânî, 700 senelerinde ölünce postunu Safiyyeddin'e vasiyet etti, Safi de irşad mevkiine geçerek keramet ve hârikalarıyla şöret kazandı; ahâlinin çoğu ve Cengiz hükümdarlarıyla emirleri kendisine kemâl üzere itikat ettiler ve çok mazalim def'ine bais oldu. Müritleri o kadar çoğaldı ki bir gün Emîr Çoban ona, bizim askerimiz mi çoktur yoksa sizin müritleriniz mi deye sorunca : sizin askeriniz dahi cümlesi müridimizdir, ziyadelik nasıl sorulur cevabını verdi. Emîr Çoban ve Sultan Ebu Said dahi kendisine inâbet ve itikat üzere idiler Bu hâl üzere 735 tarihinde vefat etmiştir.»

¹ TAA 134 b.

² F. Babinger, yukarıda adı geçen eser, 137 ve Bedreddin 81, Leunclavius St. 647, Âşıkp. S. 264.

kat, ne gibi bir aktde güttüklerini de tamamiyle bilmemekteyiz. Daha Şeyh Safi zamanında Tebriz ve Meraga yoluyla Anadolu ve Irak'tan Erdebil'e üç ayda gidenlerin sayısı 3000'i bulmuştu¹. Farsça bir vekayinâme bu malûmatı tamamlamak üzere, daha sonraları, Belh ve Buhara gibi doğudan, uzak yerlerden gelen Safevî mensupları bulunduğunu da yazmaktadır².

Sadreddin'in tâbileri hakkında bilgimiz yoksa da (C) Safi'nin torunu Hoca Ali'nin Anadolu'da, bilhassa Teke, Hamit ve Karamanoğulları gibi Güney beyliklerinde, pek çok müritleri olduğu (birinci haritaya bak) naklolunur. Bu hadise şöyle olmuştur:

Türk hükümdarı Timurleng, 1402 yılında Osmanlı Pa-dışahı Yıldırım Bayezid'a karşı yaptığı muzafferane Anadolu seferinden dönerken Şeyh Hoca Ali'yi Erdebil zaviyesinde ziyaret etmişti. Mübarek zat, Timur üzerinde derin bir tesir yapmış olacak ki Cihangir, köyleri ve arazisi ile birlikte Erdebil'i vakıf olarak Safevîlere bağışladı ve Tekkeyi, en fena câniler için bile melce kabul etti. Bu imtiyaz, yüzlerce yıl böyle sürdü: Vakıfnâmeler, tam iki yüzyıl sonra Şah Abbas'ın askerleri tarafından Batı Türkistan'da bulunmuştur³.

¹ SN 38. ² E. G. Browne, IV, 51'de TE.

(C) Münecimbaşı (C. III S. 180) Şeyh Sadreddin hakkında :

« Yerine oğlu Şeyh Sadreddin'i halife eyledi. Bu dahi irşad ve müritleriyle iştigal edüp ez cümlee Seyyid Kasım ül-Envâr bunun müritlerinden idi. Emîr Cânî Bey Özbekî ve Emîr Timur'un kendisine itikatları vardı » dediğine göre Sadreddin'in Doğu Türkleri arasında büyük nüfuz kazandığı anlaşılmaktadır, Sadreddin zamanında Safevilîğin henüz Anadolu Türklüğü ile temasa geldiğine ve Batı Türkleri arasında yayıldığına dair ne Münecimbaşı'da ve ne de Âşıkpaşazâde'de bir kayıt bulabildik. Safevîlerin Anadolu ile ilk eiddî temasları Hoca Ali (1392-1429) zamanında ve Timur'un beraber sürükleyip Hoca Ali'nin tavassutu ile salıverilen Osmanlı esirleriyle başlamış olsa gerektir.

³ SN 48, EM 12. Şah Abbas'ın saray kâtibi İskender Münşî bu bâdise ve Anadolu esirlerinin serbest bırakılması hususunda şu mülâhazaları serdetmektedir: Bu hususlar hükümdar fermanında kayıtlı olmamakla beraber halk arasında eskidenberi böyle söylenegeldiği için ben de kitabıma koydum. Üzerinde Moğolların damgası ve Emîr Timur'un mübrû bulunan ve eski harflerle yazılmış bulunan tomarlarda Hoca Ali'nin Timur'la buluşması ve Hoca'nın kerametleri ve bugibi hâdiseler kaydolun-

Devlet kurucusu Şah İsmail hakkındaki bu nadir veka-yinâme, bu münasebetle şunları anlatmaktadır ¹:

Timur, Hoca Ali'den daha ne gibi bir hizmette bulunabileceğini ısrarla sordu. Şeyh, hiç bir şeye ihtiyacı olmadığı, bütün ihtiyaçlarının halk tarafından temin edilmekte olduğu cevabını verdi. Buna mukabil, Anadolu'dan sürükleyip getirdiği Türk esirlerini serbest bırakmasını istedi (Bu esirlerin sayısı 30000 gösterilmiş ise de bunun mubalağa olduğu şüphesizdir. Fakat her halde az da değildir). Timur'un emriyle bu esirler hemen Şeyh'e teslim edildiler. Şeyh de bunları serbest bıraktı. Bu esirler de, şükran borcu olarak Safevî tarikatına bağlandılar. Bunlardan bir çoğu vatanlarına döndüler; kalanların yerleşmesi için Hoca Ali Erdebil'de bir mahalle ayırdı. XVII. yüz yılda bile, bu Anadolu Türklerinin torunları Sûfiyan-ı Rumlu yani Anadolu Sûfileri ismini taşıyorlardı ².

Safevî mensuplarının tarikat pîrlerine ne kadar sıkı sıkıya bağlı olduklarını müritlerin bir muharebe birliği şeklinde gelişmesinden sonraki zamanlara ait bazı tasvirlerden anlamak mümkündür. Meselâ XVI. yüzyıl başlarında bir Venedikli tâcir, Safevî bayrağı altında dövüşen bir çok Sûflerin kendilerini koruyacak teçhizat kullanmaktan imtina ettiklerini yazmaktadır; bunun gibi pîrleri için savaşırken daima çıplak göğüsle muharebeye giderlerdi ³. Başka seyyahlar da arslanlar gibi döğüşüklerini hikâyeye ederler; tarikat pîrlerine bağlılıklarının neticesi olan cesaretlerinin Doğu ve Batı memleketlerinde darb-ı mesel hükmüne geçmesi kolayca anlaşılır. Safevî mensuplarının çoğu Türktü. Bunun için muharebe türkûleri de türkçe olarak şöyle idi :

Kurban olduğum

(Yahut: *Sadaka olduğum*)

Pirim, Mürşidim! ⁴

muştur. Bu vesika Belh üzerine yapılan seferde Andehut kalesinin zaptında (1602) İranlıların eline geçmiş ve Şaha gösterilmişti (ZDMG, C. XV, S. 489, F. v. Erdmann tercümesi).

¹ TE 12 b. ² SN 48, Ross 36.

³ Venedikli tacir (Hakluyt neşrinde), S. 206; F. Babinger, Marino Sanutos, Tagebücher, S. 41.

⁴ TE, Cambridge Üniversitesi kütüphanesi yazmaları, Add 200, varak 41 a; krş. Browne, adı geçen eser IV, 15.

Tarikatın kademeleri

Gayri siyasî bir din birliği olarak Safevî tarikatı makamları hakkında bildiklerimiz pek azdır. Tarikatın başında pîr yahut mürşid olarak her zaman Safevîlerden birisi bulunurdu. Pîrlik daima babadan bir oğula intikal ederdi ¹. Varisin küçük çocuk olması halinde de bu usule riayet olunurdu. Varislik meselesinde hiç bir kavga veya ikilik çıkmamış olması tarikat içindeki kademelerin ne kadar kesin olduğunu gösterir. İleride görüleceği gibi, yalnız bir defa Safevîlerden Cafer isminde bir yaşlı zat asıl reisliğe geçecek olanı uzaklaştırarak kendisi bu derviş tarikatının başına geçmeğe çok uğraşmışsa da sonunda yine muvaffak olamamıştır.

Tarikat reisi daha sağlığında yerine geçecek olanı belli ederdi. Süfflerin itikadınca bu suretle manevî bir kudret olan “Cenab-ı Hakka yakınlık,, (Velâyet) sırrı da babadan seçilen oğula geçmiş bulunurdu. Veliahtın, oğullardan en yaşlısı olmasına lüzum yoktu. Bunun gibi, meselâ Şeyh İbrahim üçüncü, Şeyh Cüneyd altıncı çocuk idiler.

Halef, yalnız ruhanî riyasete geçmiş olmazdı. Mâbet dışında, Erdebil içinde ve etrafındaki köylerden ve araziden (Kalhoran, Tacıbüyük, Talhab, İbrahimâbad vs.) alınan vergilerin vesair gelirlerin idaresi de kendisine düşerdi ².

Pîr ile müridler arasında, hiç olmazsa bazı zamanlarda, bilhassa uzak yerlerdeki mensupları için mutavassıt şahıslar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, bulundukları yerlerde Safevî akîdesine tarafdâr kazanmağa çalışırlardı. Bu zatlara “Vekil,, yahut temsilci manasına “Halife,, denilirdi ³. Daha sonraları, bu araçların, yahut, Erdebil'e göre taşra grupları reislerinin üstüne de “Halifet ül-hulefâ,, adı ile daha büyük bir zat tayin olunmuştur. İlk defa olarak 1508'de Devlet kurucusu Şah İsmail tarafından bu vazife ile Anadolu Süffilerinin başı tayin olunan şahıs büyük nüfuz ve itibar kazanmıştır ⁴.

¹ Şah İsmail hemen babası Haydar'ı takibetmemiş, büyük kardeşi Sultan Ali'nin yerine geçmiştir.

² SN 113.

³ HR IX, 98a. Sanuto IV. 500, TAA, varak 149 b.

⁴ EM 18, 26 ; Hinz, Şah İsmail II, S. 59 ve dev.

Erdebil'de bazı kabiliyetli müridler iâşe ve infak işleriyle de vazifelendirilmişlerdir. Meselâ, Şeyh Safî zamanında İsfahanlı Cemâleddin adında bir seyit fakirlere yiyecek hazırlamağa memur edilmişti. Bu iş için bir günde 1000 koyun lâzım gelmişti¹. Safevîler hükümete geçtikten sonra da fakirlere yiyecek verilmesi Erdebil tekkesinin esas vazifesini teşkil etmiştir. Büyük Şah Abbas (XVII. yüzyıl başları) zamanında Erdebil Tekkesi mutbahının ihtiyacı doğru olarak bilinmektedir. Bu hususta bir fikir vermek için Tekkenin senelik erzak ihtiyacını aşağıda gösteriyoruz².

Pirinç	142500 Kg.	Bal	570 Kg.
Et	57000 "	Mercimek	4172 "
Et suyu	11400 "	Tuz	8550 "
Un	10260 "	Soğan	4172 "
Zeytinyağı	29255 "	Sadeyağ	285 "
Şurup	15076 "	Şeker	142 "

Mürîd olarak, taşradaki muhib ve mensuplarla Erdebil'deki asıl müridler arasında fark vardı. Marino Sanutos³ hatıralarında Erdebil dervişlerinden bahsederken "pek büyük ve güzel bir tekkede yatarlardı. Burada yatanların sayısı 300 kişi kadardı, hepsi rahiplere benzetilebilir. Bunlar, daima ibadet ve kanaat içinde yaşadıklarından yalnız İran'da değil, bütün Türkiye, Suriye ve Berberistan'da da büyük saygı görürlerdi., demektedir.

Tarikat mensuplarının sert yaşayışlarını Doğu kaynakları da tasdik etmektedir⁴. Gün, alaca karanlıktan ortalık ağarmasına kadar süren bir sükûtle başlardı. Arkasından bir saat zikir ve ibadet edilirdi, zikir akşam da tekrar olunurdu. İkinci vakti Kur'an okunurdu. Yemek, sade, ekseriya bulgur çorbasından ibaretti. Pek çok oruç tutulurdu. Ramazan ayının son on günü ile Zilhicce ayının ilk on günü inzivada geçirilirdi. Bunları, kış başında, malûm olan 30 günlük "Çile,, denen inziva ve itikâf takip ederdi⁵. Bu inzivada hiç kimse ile temas olunmaz, tam vecd haline gelinceye kadar oruç, namaz ve ibadetle vakit geçirilirdi.

¹ SN 38. ² SN III.

³ Ragusa'dan yazılan 6. Kasım 1502 tarihli mektup, Sanuto IV, 500.

⁴ SN 36-38. ⁵ Çile, farâça çehel = kırk.

Tarikat mâbedi

F. Sarre, Erdebil hakkında yazdığı eserde Şeyh Safî mescidinin mimarî tarihini incelemiş olduğundan biz burada yalnız tamamlayıcı bazı mülâhazalarda bulunacağız (B. Schulz tarafından yapılan ve Sarre tarafından yayınlanan yandaki plâna bakınız).

Büyük avlunun sol dar tarafından asıl büyük câmiye içerlek bir kapıdan girilir; bu ibâdet yeri, bu gibi yerler için nâdir bir şekil sayılan, altı köşelidir; üstü vaktiyle kubbeli imiş. Kapının sağındaki mimberin yanında Şeyh Sadreddin'in (1380 tarihlerinde) Medine'den getirdiği Peygamber'in kızı Fatma tarafından yapıldığı söylenen sancak dururdu¹. Bu câmi en eski bir binadır; Sarre'ye göre² XIII. yüzyıldan kalmaz.

Eskilikte bundan sonra geleni, yerli rivayetlere göre "Bir kadın türbesi,"³ olan kubbeli ve dört köşeli kısımdır (plânda çapraz çizgili).

Şüphesiz burası, Şeyh Safî'nin haremi ve muallim ve mürşidi Erdebili Şeyh Zâhid'in 1324 yılında (bu hesaba göre kocasından on yıl önce) Erdebil'de vefat eden kızı Bibi Fatma'nın merkadidir. Bizzat Şeyh Safî karısının mezarı üstüne bir kubbe yapılmasını istemişti⁴.

Aslında serbest duran binanın yanında Şeyh Safî'nin türbesi vardır. Türbenin, Safî'nin oğlu Şeyh Sadreddin tarafından inşasına dair Olearius'un⁵ söylediklerini tamamlayan bir İran kaynağına⁶ göre türbe, Sadreddin'in tali-matiyle, on senede yapılmıştır. Bu zat, türbedar, hademe, mum, kandil gibi lüzumlu olan şahısları ve eşyayı da temin ettiği gibi imâret, hamam vesair yerlerin tertibatını yoluna koymuştur. Sadreddin, Medine'den ustalar getirmiş olduğuna ve hacca uzun ömrünün son zamanlarına doğru (1305-1392) gittiğine göre bina XIV. yüzyılın son çeyreği içinde yapılmış olmak gerektir (Ç).

¹ SN 45. ² Ardabil 16. ³ Aynı eser S. 13.

⁴ SN 36; buna kûmbet-i harem denirdi.

⁵ S. 338. ⁶ SN 39.

(Ç) Münecceimbaşı'da (C. III, S. 180) Şeyh Sadreddin'den bahsedilirken «Hatîre-i dâr-ı irşâd bunun eseridir» denilmektedir.

Binanın XV. yüzyılı ortalarında Şeyh Cüneyd tarafından genişletildiği söylenir: bu husus hakkında, yalnız Olearius, XVII. yüz yıl mahallî rivayetlerine¹ dayanarak malûmat vermekte ise de Şeyh'in pek hareketli bir hayat geçirmiş olmasına göre buna pek ihtimal verilemez: bu genişletmenin Erdebil'de daha uzun zaman yaşayan Şeyh Haydar tarafından yapıldığını kabule, şahsen daha ziyade mütemayilim. Beni bu kanaata sevk eden kaynağa göre HAYDAR Erdebil'den geçen derenin kenarında bir bahçe ve bunun ortasında sağlam bir köşk yaptırmış².

"Çinili Köşk,, denilen binanın ne vakit yapıldığı belli değildir: Sarre'ye³ göre eski zaman yapılarını andıran dış görünüşü ve diğer binaların umumî çerçevesi içinde intizamsız bir şekilde durması oldukça erken (belki XIV. yüzyıl) yapıldığını gösterir.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Sefavî hükümdarları zamanında mâbedin hali hakkında bundan evvel bir çok defalar ismi geçen Sarre'nin eserine ve İran resim ve mimarlık sanatı hakkında hazırlanan hususî araştırmaya bakılmasını tavsiye ederiz.

¹ «Fakat (Şih Tzinid) Şeyh Cüneyd sarayı genişletmiş, buna avlular ve bazı evler eklemiştir» (Olearius 339).

² TAA 147b.

³ Yukarda adı geçen eseri, 17.

II.

SAFEVÎ TARİKAT DEVLETİNİN BAŞLANGICI

Safevî şeyhleri, Şeyh C ü n e y d zamanında, Safevî tarikat topluluğundan bir dinî devlet meydana getirmişlerdi. Son derecede dikkate değer bir şahsiyet olan Şeyh C ü n e y d, mute-kit ve mutî bir dervişler heyetinin hudutsuz salahiyetli reisi sıfatıyla aynı zamanda dünya hâkimiyeti ve hükümet iddiasında bulundu. Bu arada, bu hükümetin ülke durumu meselesine ikinci derecede teferruat gözüyle bakıldı.

Erdebil şeyhlerinin, zamanın devletleriyle münasebetleri Şeyh Cüneyd zamanında (1447-1460) başlamış değildir. Fakat bundan evvelki bu münasebetler din ve dünya işlerinin tamamıyla ayrılması esasına dayanıyordu. Bu hususta Moğol veziri ve tarihçisi Reşidüddin'in Şeyh Safî hakkında gösterdiği ihtimam ve Timur'un Şeyh Hoca Ali'ye karşı yaptığı cemilekâr muameleler misâl olarak sayılabilir. Timur'un oğlu ve halefi Şahruh da Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'a karşı seferde, 1412 martı başlarında Karabağ'da kışladıktan sonra harekete geçerken Erdebil'de Şeyh Hoca Ali'yi ziyaret etmeyi ve kendisiyle din meseleleri hakkında görüşmeyi ihmal etmemiştir¹.

Diğer cihetten Safevî tarikat tarihinde hükümdarlarla şeyhler arasında düşmanca muameleler de görmekteyiz. İran'da Cengiz hakimiyetinin dağılmak üzere olduğu zamanlarda Melek Eşref (Moğol Çoban sülâlesinden) Azerbaycanda da idareyi zorla eline geçirmişti, hali şüpheli görünen Şeyh Sadreddin'i kurnazlıkla başkendi Tebriz'e getirterek onu burada üç ay kapalı tuttu. Gördüğü bir rüyadan korkarak şeyhi serbest bıraktıktan sonra bu hareketinden pişman olarak yakalatmak için arkasından asker gönderdi. Fakat, Sadreddin Geylan'a sığıştığından takip neticesiz kalmıştı. Bununla beraber, Kıpçak Altınordu hükümdarı Canı Bey Han, 1357 yı-

¹ HR IX, 24b.

linda muvaffakiyetli bir seferle Melek Eşref hâkimiyetine son verdi, ve Erdebil ile dostça münasebetlere girerek şeyhi Ucan'da kabul ederken keudisine büyük saygı gösterdi¹.

Şeyh Cüneyd'in tarikat reisliği

Buna benzer bir hadise, yani bir hükümdarın düşmanca hareketi, 1477'de Erdebil'de babası (Şeyh-Şah lakabıyla anılan) Şeyh İbrahim'in yerine geçen şeyh Cüneyd'in talii üzerine tesir yapmış gibi görünmektedir. Şeyh Cüneyd'in Erdebil postuna oturmasından Hoca Ali'nin en büyük oğlu ve Cüneyd'in âlim ve tecrübeli amcası Şeyh Cafer memnun olmamıştı. Bu zat, Şeyh İbrahim zamanında mühim bir mevki sahibi idi².

1447'de Şeyh Cüneyd'in kaç yaşında olduğunu bilmiyoruz, hakkında hemen hiçbir bilgimiz olmayan babasının altıncı oğlu olduğuna göre o vakit oldukça genç olması icabeder; Şeyh Cafer'in de yeğenine karşı bir vasfı tavrı takındığı anlaşılmaktadır³. Şeyh Cüneyd pek ateşli ve hareketli bir adamdı; o, dedesi Hoca Ali zamanında açıkça şiî bir mahiyet almış olan tarikat esrarını istediği gibi değiştirmek ve genişletmekle kalmamış, mensuplarının ve müridlerinin son derecede artmasından cesaret bularak kendini yüksek hâkimiyet plânlarına da kaptırmıştır (D).

Şeyh Cüneyd'in etrafında toplanan suflerin ve bu tarikat mensuplarının çokluğu Karakoyunlu (3) hükümdarı ve Azerbaycan'ın o zamanki hâkimi Cihanşah'ta emniyetsizlik ve huzursuzluk uyandırmıştı. Şeyhin mensupları ve müridleri bütün aileleri ve mallarıyla yanına gittiklerinden Erdebil, silâhı az olmakla beraber, oldukça geniş bir ordugâh halini almıştı. Kendisi de koyu bir şiî mezhebi mensubu olan Cihanşah şiî mezhebinin mubarek tanıdığı bir zata karşı asker kuvvetiyle harekete geçmeyi uygun bulmadı. Bu düşünceyle Şeyh

¹ SN 41 - 43 ; Mouradgea d'Ohsson IV, 740/1 ; Hammer, Goldene Horde 311.

² SN 50, 94 - 96.

³ el-Gaffari 47b.

(D) «Sultan Cüneyd halife oldu ve âbâ ve ecdadı kıyafetini bırakıp salâtin tarzına girdi. Kara Yusuf oğlu Cihanşah mumaileyhten mütevehhim olmağa mülkünden tardeyledi». (Müneccimbaşı, C. III. s. 180).

Cafer'e bir mektup yazarak yeğenini hemen memleketten çıkarmasını istemekle iktifa etti.

Türkmen hükümdarı, kızlarından birini Cafer'in ikinci oğlu Seyit Kasım Han'a vermiş olduğundan Şeyh Cüneyd'le Şeyh Cafer arasındaki gerginlik hakkında doğru bilgisi vardı. Şeyh Cafer, oğlunun kayınbabasının isteğini memnurlukla kabul etti; bu suretle tekkenin idaresi büsbütün eline geçecekti. Karakoyunluların bir silâhlı müdahale tehdidi altında ve Cihanşah'ın yolladığı arkası kesilmeyen uzaklaştırma emirleri karşısında kalan Şeyh Cüneyd, yanında en sadık müridleri olduğu halde Erdebil'den çıkarak yabancı ülkelere gitti. Bu hâdisenin 1448 yılında cereyan etmiş olması mümkündür ¹.

O vakit, Yakın şark ne haldeydi? Birinci harita, o vakitki siyasi dağınıklığı gösterir: Bu durum, Şeyh Cüneyd gibi bir adama hâkimiyet plânlarının gerçekleşmesi için uygun bir saha gibi göründü. Buna mukabil yirmi yıl sonra küçük hükümetler yerine üç büyük devlet meydana çıkmıştı: Asya'daki ülkesi hemen bütün Anadolu'yu kaplayan ve merkezi İstanbul olan Osmanlı imparatorluğu; merkezi Kahire'deki Memlûk devleti (Suriye - Mısır) ki bu devlet elli yıl sonra (1517) yine Osmanlıların eline düşmüştü. Üçüncüsü de merkezi Tebriz'de bulunan Akkoyunlu devletiydi. Bu devlet Uzun Hasan idaresinde Irak ve İran'ı kaplıyordu.

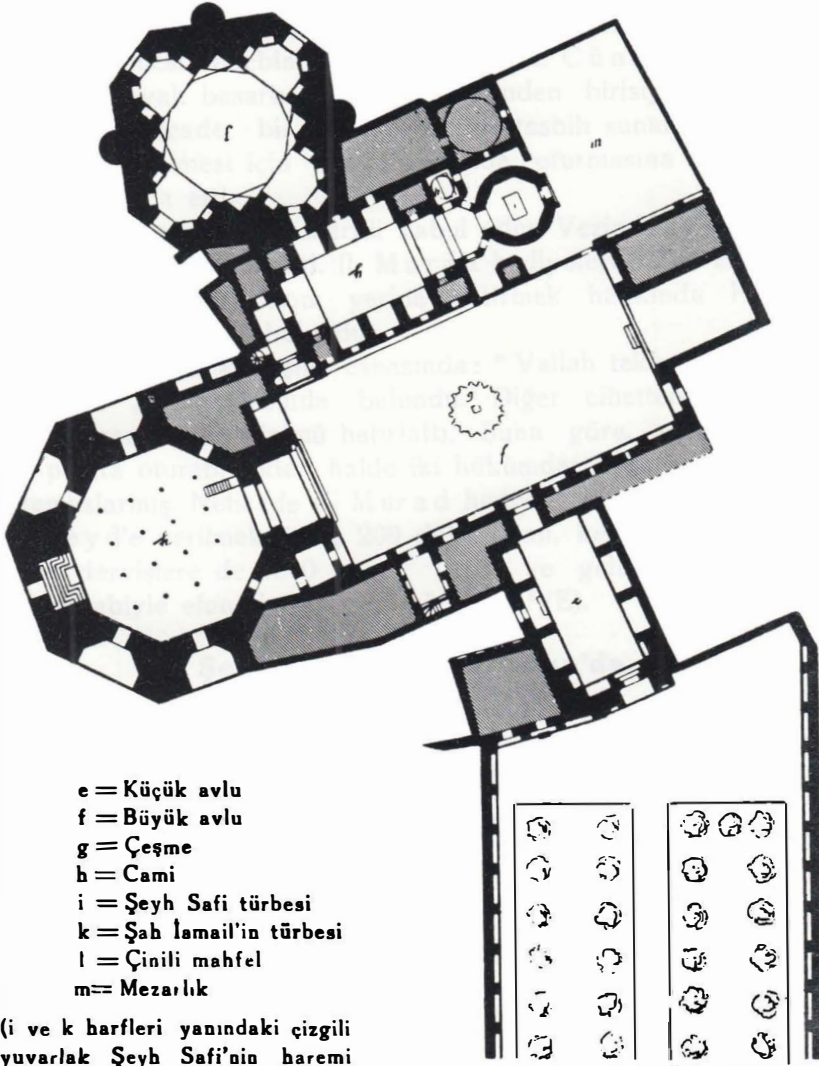
Şeyh Cüneyd'in 1449 - 1456 yıllarında Anadolu ve Suriye'deki "acayip misafirliği," ² zamanla kayıtlı ve bir defaya mahsustur ve kültür tarihi bakımından da incelenmesi pek cazip bir konudur.

Şeyh Cüneyd Anadolu'da

İran'dan çıkarıldıktan sonra, Şeyh Cüneyd'in hangi yoldan gittiği pek belli değildir; ilk izini Anadolu'da, Osmanlı ülkesinde görmekteyiz. Düşmanı Cihanşah'ın başkendi Tebriz'den geçemiyeceğinden Van gölünü güneyde bırakarak Karabağ ve Ermenistan üzerinden Anadolu'ya girmiş olması

¹ TE 14b; HR IX, 98a; SN 50; el-Gaffarî 47b; Mün. III. 180; EM 13, Budak Münşi 281b; Razi 574 a.

² F. Babinger, Der Islam XII, 232de.

- e = Küçük avlu
f = Büyük avlu
g = Çeşme
h = Cami
i = Şeyh Safi türbesi
k = Şah İsmail'in türbesi
l = Çinili mahfel
m = Mezarlık

(i ve k harfleri yanındaki çizgili yuvarlak Şeyh Safi'nin haremi Bibi Fatma'nın merkadidir)

Erdebil'de Safevî tarikatı mabedinin plânı

Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd

muhtemeldi. Osmanlı hanedanının Safevî şeyhlerine karşı hediyeler verdiğinden yukarıda bahs olunmuştu. C ü n e y d'in Anadolu'ya gitmesi sebebinin bunda aramalıyız. C ü n e y d, Osmanlı toprağına ayak basar basmaz müridlerinden birisiyle II. Murad'a bir seccade, bir Kur'an ve bir tesbih sunarak dua ve ibadet yapabilmesi için Kurtbeli'nde oturmasına müsaade edilmesini rica etti.

Hediyeleri getiren mürt'di kabul eden Vezir Halil Paşa Padişaha meseleyi arzetti. II. Murad hediyeleri kabul etmekle beraber şeyhin arzularını yerine getirmek hakkında Halil Paşa'yla istişarede bulundu.

Padişah bu konuşma esnasında: "Vallah tekkenin kocası ölmüşdür¹", müitalâasında bulundu. Diğer cihetten vezir de malûm İran atalar sözünü hatırlattı. Buna göre, yedi derviş bir postta oturabildikleri halde iki hükümdar dünya kıt'asına sığamazlarmış. Neticede II. Murad hediyeleri getiren mürt'de, C ü n e y d'e verilmek üzere 200 duka altını, kendisiyle birlikte gelen dervişlere de 1000 akçe² verdi ve gelenlerin hepsini red cevabıyla efendilerine geri gönderdi³ (E).

Şeyh C ü n e y d Karaman'da

Bu muvaffakiyetsizlik üzerine Şeyh, Osmanlı ülkesini terk ederek o vakit (1449) tamamiyle Osmanlılara tâbi olmayan pek az Anadolu beyliklerinden biri olan Karaman'a gitti. Karamanoğlu hükümdar ailesiyle Karamanlıların, batı komşuları

¹ Leunclavius, st. 648.

² Gibb I, 262.

³ Âşıkp. 264.

(E) Âşıkpazade'de Cüneyd'i: II. Murad'a müracaatı ve Osmanlı padişahının cevabı şu suretle anlatılmaktadır:

«II. Murad zamanında Şeyh Safi neslinden Şeyh Cüneyd adlı bir kimse zâhir oldu; amcasına küstü; Erdebil'den çıktı. Rum'a geldi. Sultan Murad'a bir müridiyle hediyeler gönderdi, bir seccade, bir mushaf ve bir tesbih; dedi ki, Kurtbelini bana versin, mesken edinerek dualarıyla meşgul olayım. Hediyeleri getiren adamı Halil Paşanın yanına götürdüler, O da Sultan Murad'a arzetti. Sultan Murad hediyeleri kabul etti ve veziri Halil Paşa ile müşavere ettiler, *bir tahtta iki padişah sığmaz* deye cevap verdiler. Gelen kişilerle, Şeyh Cüneyd'e iki yüz flöri gönderdiler, gelen dervişlere de bin akçe harçlık verdiler, gönderdiler. Karaman'a Konya'ya vardı».

İkinci Murad'ın verdiği cevaptan Cüneyd'in hakikî fikirlerinin iyice anlaşılması olduğunu görmekteyiz.

Uzun Hissan 2

Teke ve Hamidoğulları ahalisinin, evvelce de anlatıldığı gibi şîlre temayülleri vardı¹, Seyh C ü n e y d'in Karaman başkendi Konya'ya kabul edilmesi bu mutalââyı kuvvetlendirecek mahiyettedir.

Cüneyd, Konya'da bulunduğu zaman, XIII. yüzyılda Konyalı Şeyh Sadreddin tarafından kurulan tekkede ikamet etmiştir. Elimizde, Şeyh C ü n e y d'in 1456 yılına kadar yaptığı seyahatların zamanını kesin olarak tesbite yarayacak esaslar yoktur; Karaman'a 1450 yılında gelmiş olması mümkündür. Konya'da çok kalmadığı anlaşıyor, çünkü kendisini kabul etmiş olan tekkenin şeyhi sünnî mezhebindeki Abdüllâtîf ile yaptığı dinî münakaşalarda dinî itikatlarının mahiyeti meydana çıkmıştı. O zaman, mutad şîî esaslarını dahi aşan bu fikirlerinden dolayı Şeyh Abdüllâtîf'in misafirini şiddetle muaheze ettiği ve hatta ona kâfir dediği rivayet edilir: "Bu itikatta sen kâfir oldun, bu itikatta olanlar da kâfir olurlar²,"

Bu münakaşaların ertesi günü, Şeyh C ü n e y d, sabahle-yin şafakla Konya'yı terketti ve Toros dağlarında yaşayan Varsak Türkleri arasında tarafdar edinmek maksadiyle oraya gitti. Yüz yıl sonra bile bu kabile mensupları Safevî hâkimiyetine taraftar idiler³. Diğer cihetten Şeyh Abdüllâtîf, C ü n e y d'i kolayca kaçırmak istemiyordu; bunun için şîî olmayan, din işlerinden ziyade dünya işlerine ehemmiyet veren karaman hükümdarı İbrahim Beyi, Şeyh C ü n e y d'in tahriklerinden haberdar etti. Bu ikaz üzerine İbrahim Bey, Şeyh C ü n e y d' in tutularak hapsedilmesini Varsak aşireti reisine emretti (F).

Şeyh C ü n e y d Suriye'de

Bizim maceracı Safevî, yeni mensuplarıyla Memlûk Sultanı Ç a k m a k'a tabi olan Suriye'ye kaçmak suretiyle bu teh-

¹ Babinger, Bedreddin 14, 85 ; Marino Sanutos Tagebücher S. 41,43.

² Aşkp. 265; Babinger tercümesi, Bedreddin 81.

³ Safevî şahının atlı muhafızları arasında, 1576 da, Varsak Türkmenleri vardı. (HR X, 466).

(F) «Şeyh Abdüllâtîf, Karamanoğlu İbrahim Bey'e haber gönderdi ve mektup yazarak « Bu Şeyh Cüneyd'in muradı sofuluk değildir ; geriat bozup kendü emâret talebeder » dedi. Karamanoğlu dahi Varsak beylerine « Seyh Cüneyd'i tutun » deye haber gönderdi. Varsaktan bir nice Varsak uydurup çıktı, kaçtı (Aşkp. 266).

likeden de kurtuldu. İskenderun körfezinde Cebel Arus denilen bir dağda oraların hâkimi İbn-i Bilal'dan, haçlılardan kalma yıkık bir hisarı kiraladı ve burasını tekke olarak kullanılacak kadar tamir ettirdi. Bu kalenin 1229'da yıktırılan ve bugün As-saret denilen Sarepta olması ihtimalı vardır¹.

Şeyh Cüneyd, buradan, kendi tarikatını yaymak için müessir ve geniş bir propagandaya girişti. Suriye, Osmanlı ülkesi ve Irak'tan bir çok sufi müridleri koşup gelerek Cüneyd'in etrafında toplandılar². Bunların arasında, 1416'da Rumeli'de I. Mehmed tarafından güçlkle bastırılan isyan hareketinin başı Şeyh Bedreddin'in eski mensupları da vardı³.

Sayısı gittikçe artan Safevî mensuplarının bu tahrikleri Halep'teki Mevlevî şeyhi Ahmed Bekrî'yi ve diğer itikadî bütün şeyhleri çok taciz ettiğinden Kahire sultanına bir dilekçe sunularak ülkesinde bir yalancı fesatçının dolaşmakta olmasından şikâyet edildi. Bunun üzerine Sultan Çakmak, Şeyh Cüneyd'in askerle yakalanması için Halep valisine talimat verdi. Hasta olan vali yerine vekili, askerle Cüneyd üzerine yürüdü.

İki taraf arasındaki muharebede Şeyhin yetmiş adamı öldü; kendisi de kuzeye doğru sıvıştı. Yolda Türk ve Kürt aşiretleri önleyip yolunu kestiklerinden müridleri dağıldılar; kendisi büsbütün yalnız denecek bir halde Osmanlılara bağlı Karadeniz kıyısındaki Canik'e varabildi⁴. Suriye'den çıkarılma ve bunun üzerine çıkan hadiseler 1453 yılında geçmiş olmalıdır; Çünkü Sultan Çakmak bu yıl içinde vefat etmişti (G).

Trabzon teşebbüsü

Şeyh Cüneyd Canik'te uzun zaman kalarak hararetle yeni taraftarlar bulmaya çalıştı. 1422 yılındanberi Osmanlıların

¹ Babinger, Bedreddin 82.

² Âşıkp. 265; el-Gaffarî 47 b.

³ Babinger 55 - 64.

⁴ Âşıkp. 266.

(G) Mısır Sultanı Çakmak'a « Senin vilâyetinde DECCÂL zâhiroldu » diye haber gönderdiler. Mısır Sultanı dahi Haleb naibine « var, onu Haleb çerisiyle tut » diye haber gönderdi. Haleb naibi hasta idi, Haleb'in ulu hacibi'ni koştular, Şeyh Cüneyd üzerine vardılar. Cüneyd'in yetmiş kadar adamını belâk ettiler, yirmibeşi Simavnaoğlu adamlarından idi. Kendi kaçtı, Canik'e gitti « beni isteyen kişi Canik'te bulsun » dedi. (Âşıkp. 266).

eline geçen Canik'in merkezi Samsun, Şeyhi iyi karşılamış olmalıdır. Zira, Canik valisi Mehmed Bey, Şeyhin cüretkâr plânlarına ses çıkarmamıştı. Şeyh, Trabzon Grek İmparatorluğunu ele geçirerek yıkıntıları üzerinde kendi hesabına bir devlet kurmayı tasarlamıştı.

Osmanlı devleti, Karaman ve Suriye gibi müslüman devletlerinde bir iş yapamayınca kâfirlere karşı bir mukaddes cihat açmasında ne gibi bir mani vardı? Bu seferki hareketi müslüman devletlerine olmadığından bu devletlerin hükümdarları önceleri bu teşebbüse seyirci kaldılar; bu suretle, Cüneyd Canik'te birkaç bin kişilik silâhlı bir taraftar kuvveti toplayabildi. Bu acayip devlet ahalisinin cesaretsizliği ve orada hükümdarlık eden Komnen sülâlesi içindeki anlaşmazlık ve geçimsizlik bilinmeseydi pek kuvvetli Trabzon kalesine silâhla saldırmak plânı çok gülünç olurdu. Kalo İoannes'in (1447-1458) babasının tahtını çok kolaylıkla ele geçirebilmesi komşu hükümdarlara, başka herhangi bir vakadan daha ziyade, Trabzon Devletinin çürüklüğünü anlatmıştı¹. Şeyh Cüneyd, bu durumdan faydalanmaya çalışarak her tarafla münasebeti kesilmiş olan Trabzon topraklarına 1456 yılında akın etti.

Şeyh Cüneyd'in -kültür tarihi bakımından pek acayip- bu akını hakkında yalnız Bizans tarihçisi Halkokondil etraflıca bilgi vermektedir². Fallmerayer, Bizanslının anlattıklarını olduğu gibi almışsa da orada ismi geçen Erdebili Zyches'in Şeyh Cüneyd demek olduğunu anlayamamıştır³.

Şeyhin akınını haberalan Kalo İonnes kuvvetlerini toplayarak Kordile⁴ denilen Aya Fokas manastırına kadar ilerledi. Aynı zamanda, Grek donanması da kara ordusuyla birlikte düşmana saldırmak üzere kıyı boyunca yelken açtı. Cüneyd'in kuvvetleri Meliares civarında yerleşmişler ve ordugâhları ilerisindeki Kapanion boğazını da kuvvetli bir surette tutmuşlardı.

Bu felâketli gününde İmparatora, Trabzon prenslerinden yalnız Mesochaldion prensi Pansebastos Alexan-

¹ Jac. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, S. 251/2. ² S. 464-66.

³ Adı geçen eser, S. 252/3; W. Miller, *Trebizond* 83/4.

⁴ Bugün Alça-Kale.

der yardım etmişti. Bu prens kara ordusuna komuta ediyordu. İmparator da donanmanın başına geçmişti. Alexander boğaza saldırırken gemilerden de karaya asker çıkarmasına başlanmıştı. Fakat, bu sırada kopan bir fırtına gemileri sahilten uzaklaştırdı. Bu halden faydalanan Şeyh Cüneyd, taarruza geçerek Pansebasto'su oğullarıyla birlikte öldürdü; Grek ordusunu da kaçırdı. Herkes büyük bir çılgınlık içinde karma-karışık bir halde başkende sığınyordu, İmparator da gemilerle oraya gelebilmişti. Halkokondil'e göre, Trabzonlulardan, reislerden başka, ancak 30 kişi ölmüş, fakat, çoğu esir düşmüştü¹. Cüneyd, bu esirlerin mühim bir kısmını öldürtmüştü. Bu muvaffakiyetten sonra, Cüneyd, Aya Fokas manastırını işgal etti ve başkentin duvarlarına kadar ilerledi. Kale muhafızlarını korkutmak için, Cüneyd esir olarak eline geçen saray imrahor ve başarabacısı Mavrokostas'ı Trabzon surları önünde astırdı.

Şehrin üstüne bir başka felâket de çökmüştü. Şeyhin daha Aya Fokas'ta bulunduğu gece bir Ermeni kadını dışkalenin düşmesi ihtimaline karşı malını daha emniyetli sandığı yukarı kaleye yerleştirmişti. Boş kalan evinde bir kaza neticesinde yünlerin tutuşmasından yangın çıkmış ve gece yarısına doğru civarlara yayılmaya başlamıştı. Bunu gören ahali kendi vatandaşlarının hiyanetinden şüphelenerek korku içinde kısmen Gürcüstan'a kaçtı; şehirde yalnız İmparatorla bir kaç bekçi kaldı. Kalo İonnes bütün gece 50 kişiyi bulmayan kale muhafızlarıyla müdafaa siperlerini dolaşmıştı.

Şeyh Cüneyd, sabahleyin şehri zaptetmek için kale kapıları önünde göründü. Fakat, duvarlar okadar kuvvetli idi ki üç gün yaptığı bütün taarruzlar zayıf bir muhafız kıtası tarafından püskürtülmüştü. Cüneyd, bunun üzerine Mesohaldion kalesine döndü; buraya da boşuna taarruzlarda bulunduktan sonra Trabzon bölgesini terketti.

Bu çekilmenin sebebini Şehzade Bayezid adına Amasya vilâyetini idare eden hudutbeyi Hızır Beyin hemen aynı günlerde Fatih Mehmed'ten Trabzon'a taarruz emri almış olmasında aramak lâzımdır. Hızır Beyin kuvvetli bir orduyla

¹ S. 465.

Canik üzerinden doğuya ilerlemesi üzerine hayal sükutuna uğrayan Cüneyd için tekrar başka maceralara dönmekten başka yapılacak bir şey kalmamıştı. İmparatorun vasıtası, askeri ve yiyeceği tükenmişti; bulaşıcı hastalık ve firar yüzünden de Başkent çöl haline gelmişti. Bu sebeplerden ötürü kale-nin müdafaası zorlaşmıştı. İşte, Şeyh Cüneyd muharebeleri Trabzon'u bu hale sokmuştu. Şüphesiz, Hızır Bey bu durumdan faydalanmıştır. İki taraf arasında yapılan müzakere neticesinde Trabzon İmparatoru üç yıl evvel (1453) Bizans'ı zaptetmeye muvaffak olan ve son müstakil Grek devletine de el atan Osmanlı İmparatoruna her yıl 300 altın vergi vermeyi kabul etti ¹ (H).

Bu sıralarda (1456), Kuzey Mezopotamya'da Hasan Bey isminde bir Türkmen beyi şöhet kazanmıştı. Pek iri olmasından Uzun Hasan lâkabiyle anılan bu zat Akkoyunlu Türkmen kabilesinin en ileri bir ailesine mensuptu ve 1453 yılındanberi Diyarbakır'da hükümdardı. Uzun Hasan buradan yaptığı akınlarla ülkesini durmadan genişletiyordu. Hasan Bey, müşterek düşman Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'a karşı Cüneyd için muhtemel bir müttefik olabilirdi. İşte, bu sebeple, Cüneyd, Hasan Beyin yanına gitmeye karar verdi. Uzun Hasan'ın, dervişlerin ve din adamlarının dostu olduğu da söylendiğinden Cüneyd iyi kabul göreceğini umuyordu.

Şeyh Cüneyd ile Uzun Hasan arasındaki münasebetleri daha yakından incelemeyden evvel biraz daha geriye giderek Akkoyunlu'ların tarihini ve Uzun Hasan'ın ilk zamanlarını umumî çizgileriyle incelemek ihtiyacındayız.

¹ Fallmerayer 255; Chalcocondyles 466/7; Hammer, GOR II, 57; Âşık. 266.

(H) Canik'te Mehmet Bey katına vardı, bir kaç bin kişi topladı, andan Trabzon'a yürüdü. Trabzon Beyi dahi leşker cemed'p karşı gön-derdi, Trabzon leşkeriyle uğraştılar, Trabzon leşkerini kırdılar, Trabzon vilâyetini harabettiler. Sivas beylerbeyi Hızır Ağa dahi topladığı askerle Cüneyd'in üzerine yürüdü, Cüneyd bunu işidip kaçtı, Uzun Hasan'a gitti (Âşık.).

III.

UZUN HASAN VE ŞEYH CÜNEYD

Akkoyunluların ilk zamanları

Bundan evvel bir çok defalar kitapta ismi geçen Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen kabileleri¹. Türkmen kabileleri — Venedikli Barbaro'nun bu iki Türk kabilesinin karşılıklı münasebetini Welf ve Waiblinger isimindeki iki eski Alman kabilesi arasındaki münasebete benzetmesi yanlış değildir² — XIII. yüzyıl sonlarında Türkistan'dan Azerbaycan'a göç etmişlerdi; Karakoyunlular Erzincan ve Sivas bölgesinde, Akkoyunlular da Diyarbakır bölgesinde yerleşmişlerdi³. Akkoyunlu reislerinden bir çoğunun ismini bilmekteyiz (4); Fakat Uzun Hasan'ın büyük babası olup Kara İlük lâkabiyle anılan Osman Bey'le bu kabilenin tarihi şahsiyetler serisi başlar.

Osman Bey, cesaret ve zekâsı sayesinde Karakoyunlular ve Mısır Memlûkleriyle yaptığı muharebeler neticesinde Erzincan, Mardin, Ruha (Edessa) ve Sivas'ı alarak arazisini genişletmiş ve ülkesi 2 No. haritada gösterilen şekli almıştı (5). Karakoyunlularla yaptığı muharebelerde Osman Bey 1435'de Erzurum civarında ölmüştü⁴.

Kara İlük'ün yerine geçen Uzun Hasan'ın babası Ali Bey ilk zamanlarda, vali olarak, Diyarbakır'da Mısır Sultanının hâkimiyetini tanımıştı. Ali Bey, biraderi Hamza tarafından yerinden çıkarılınca, kendisi Edirne'ye Osmanlı Sarayına kaçmakla beraber bir taraftan da Kahire'ye bir adam göndererek yardım istemişti (6). Çıkan bu karışıklıkların neticesi olarak Cüneyd'in Erdebil'den çıkarılması hâdisesinde tanıdı-

¹ Akkoyunlu ve Karakoyunlu isimlerinin, bu Türkmen kabilelerinin arma ve muharebe işaretlerinden alınma olduğu sanılırdı; Minorski, (S. 4) bu isimleri, bu kabile sürülerinin cinsile ilgili görmektedir.

² Viaggio 49 a.

³ Cenabi 115b; Mün. III, 149; Clavijo 173.

⁴ Cenabi 115b; Mün. III, 156; Medzoph 143; Râzi 573b; en-Nucûm VI, 741.

ğımız Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah Akkoyunluların bir çok yerlerini gasbetmişti.

Bir takım maceralardan sonra evvelâ 1441 yılında Ali Bey, ondan birkaç yıl sonra da kardeşi Hamza öldüler.

Uzun Hasan'ın ilk muvaffakiyeti

Uzun Hasan'ın (doğumu 1423 de Amid'te) ilk defa tarih ışığı altına girdiği zamanlara yaklaşmaktayız. Kardeşi Cihangir, daha habasının sağlığında Karakoyunluların aldığı yerlerin bir kısmını geri alabiliyordu. 1444 yılındanberi Akkoyunluların başına geçen Cihangir, memleketine barış içinde düzen vermeğe çalışıyordu. Fakat, biraz sonra, Cihangir, amcaları ve Kara İlük'ün oğulları Kasım Bey ve Şeyh Hasan'la bozuştı. Kasım Bey Kahire Sultanının yanına gitmiş, Şeyh Hasan ise Karakoyunlularla birleşmişti. Bunun için Cihangir, 1451 yılında mühimce bir kuvvetle kardeşi Uzun Hasan'ı, Şeyh Hasan'a karşı yolladı. Savaşta Uzun Hasan galebe çaldı, amcası ve oğlu öldüler (7).

Uzun Hasan, ikinci seferini yine kardeşi Cihangir'in emriyle serkeş Erzincan valisine karşı yapmıştı. Bunu, Hasan'ın kendiliğinden Doğuda Kürt beylerine karşı yaptığı akınlar takip etmişti. En nihayet, Osmanlı Türklerinin İstanbul'u aldıkları 1453 yılında kardeşi Cihangir'i başkendi Amid'ten (Diyarbakır) uzaklaştırdı. Bu iktidarı ele geçirme hadisesi şu şekilde oldu (8):

Uzun Hasan Akkoyunlular hükümdarı

Uzun Hasan, bir Kürt aşireti ile dövüştüğü sıralarda, bir gizli ajanı vasıtasile kardeşinin başkentten çıkarak Mardin civarında Aladağ'a yaylaya gittiğini öğrendi. Uzun Hasan bu fırsattan istifade ederek bir baskın yapmağa karar verdi, ve Türkmenlerin çoğunu Kemah'ta bırakarak yanına aldığı seçkin bir miktar askerle Amid'e doğru yola çıktı.

Heyet başkente yaklaşıncı, aralarından, Uzun Hasan ve 10 kadar sadık arkadaşı kömür ve saman satıcısı kıyafetine girdiler, üst tarafı da şehir yakınlarında her ihtimale karşı hazır olarak beklediler. Silâhlarını elbiselerinin altına gizliyen Uzun Hasan ve arkadaşları önlerinde birkaç yüklü eşekle

Amid'e girdiler ; iç kaleye gelince kılıçlarını çekerek hiçbir şeyden haberleri olmayan kale muhafızlarını ve Cihangir'in tayin etmiş olduğu vali ve komutanları öldürdüler. Dışarda bekliyen Türkmenler de şehre hücumettiler ; ahali de Uzun Hasan'ın hâkimiyetini tanıyarak onun adına hutbe okundu ve para basıldı. Çünkü Diyarbakır'a hâkim olan Uzun Hasan aynı zamanda Akkoyunlu hükümdarı olmuştur.

Kuvvetli Amid'in Uzun Hasan tarafından zaptını anlatan Fallmerayer'in¹ yazdığına göre bu hâdise Uzun Hasan'a büyük bir şöhrat temin etmiştir. Doğu memleketlerinde herkesin muzaffer komutana koşması, ona itaat etmesi âdet olduğu için Uzun Hasan kısa bir zamanda kendisinde geniş ümitlerin uyanmasına yol açan büyük bir ordu topladı. Cesareti, iyi talii ve tam zamanında ve yerinde cömertliği askerlerinin kayıtsız şartsız itaatini ve kalplerini kazandırmıştı.

Başkentinin düşmesinin şümullu neticeleri kendini göstermekte gecikmedi. Kardeşinin baskınını öğrenen kurnaz Cihangir, Mardin kalesini işgal etti. Ve hemen Ruha'daki üçüncü kardeşi Üveys'le birleşti. Fakat, Uzun Hasan, her ikisinin teslim olmalarını sağladığı gibi giriştiği sayısız akınlarla hâkimiyetini genişletti (9).

Uzun Hasan'ın yükselmeye başladığı bu yüzyıllarda Şeyh Cüneyd'le buluşulmuştur. Bu buluşma, Yakın Şark tarihinin gelişmesinde esaslı ehemmiyeti olan bir hâdisedir.

Bu buluşmaya bağlı hâdiselerin iyice anlaşılması için Uzun Hasan'ın o zamanki hâkimiyeti sahasının bilinmesi lâzımdır. 1455 ve 1460 yılları arasında bu sâha, 2 No. lu haritada gösterilen büyük babası Kara İlük Osman Bey zamanındaki genişliği hiçbir suretle bulamamıştı². Uzun Hasan daha ağır sarsıntılar geçirmek zorunda idi. Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın Anadolu'dan Doğu İran'da Horasan'a kadar hâkim olduğu bir zamandan çok evvel yanına gelmişti. Bu buluşma zamanında Uzun Hasan, 1457'de 5000

¹ Yukarıda adı geçen eser, 259.

² Sivas Osmanlıların, Erzurum Karakoyunluların, Ruha ve Mardin yarı mutî; Harput ise Memlûk Sultanının bir tâbii olan Elbistan (Ab-üstîn) hâkiminin idi.

muharıpten fazla bir kuvvet çıkaramıyan ve hâkimiyeti münakaşa götüren bir göçebe kabilenin reisi idi. Diğer taraftan Safevî şeyhinin hemen bu sayıdaki müridleri bu kuvvetle boy ölçüşemezdi ; fakat şeyhin maiyeti kendisine Uzun Hasan yanında şerefli ve itibarlı bir mevki kazandıracak bir derecedeydi.

Bu iki adam arasında ilk münasebetin kuruluşu noktasında kaynaklar birbirinden çok ayrılmaktadır. Bütün rivayetler Şeyh Cüneyd'in Trabzon önünden çekilmesinden sonra, 1456 yılı sonlarında, Hısnı Keyf'e gittiğinde birleşmektedir. Fakat, bundan, o vakit Eyyubî sülâlesinden müstakil bir bey idaresinde bulunan Dicle kenarındaki bir ticaret şehri ve kale olan şehrin kendisi anlaşılmamalıdır. Belki Hısnı Keyf toprağına girmiş olması kabul olunmalıdır. *Ahsen üt-tevarih*'e¹ göre, Cüneyd'le Karakoyunlu hükümdarı arasındaki düşmanlığı bilen Uzun Hasan, Şeyh'e, Hısnı Keyf'e bir mektup göndererek dostluk ve saygı teminatı vermiştir. Cüneyd bu mektubu alınca çok sevinmiştir.

Türk tarihçisi Âşık Paşazade'ye göre²(1) ise Uzun Hasan ilk zamanlarda Şeyhe karşı düşmanca davranmış, hattâ onu yakalatmıştır. Şeyh Cüneyd müşterek düşman Cihanşah'a karşı bir müttefik olabileceğini anlattıktan sonradır ki Uzun Hasan ona güvenebilmiştir.

İşin hakikatını anlamak güçtür ; Uzun Hasan'ın dervişlere gösterdiği müsaadekârlığa bakılırsa Şeyh'le mülâkat hakkında *Ahsen üt-tevarih*'in anlattığına inanmak gerektir.

Cüneyd Âmid'te

Uzun Hasan, Şeyh Cüneyd'in Hısnı keyf'den hareketini öğrenince onu kabilesi ileri gelenleri vasıtasıyla üç konak uzaktan karşılattı. İki gün sonra da yanında Akkoyunlu emirleri olarak Doğuya doğru bizzat kendisi de yola çıktı. Şeyh'le karşılaşınca atından yare inerek onu kucakladı ve hoş

¹ HR IX, 98 a.

² S. 267

(1) Uzun Hasan Cüneyd'i tuttu. Cüneyd eder «beni niçin tutarsın ? Cihanşah gibi düşmanın var, benim silâhlı yirmi bin sūfiye gücüm yeter, ben de sana yardımcı olayım» dedi.

geldin dedi. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd birlikte yollarına devam ederek maiyetleriyle birlikte altı kapılı Amid'in bir kapısından şehre girdiler, Amid, dış surlarının sayısız kuleli siyah duvarları, muhteşem mermer binaları, köşkleri ve kiliseleriyle Şeyh'in 'sûfleri üzerinde büyük bir tesir yapmıştı¹.

Cüneyd, üç yıl Uzun Hasan'ın misafiri olarak Diyarbakır'da kaldı. Uzun Hasan Safevî emir ve dervişlerinden her birine derecelerine uygun mevkiiler vermişti. Şeyhin bizzat Akkoyunlu hükümdarıyla münasebeti de, bazı Türkmen büyüklerinin kıskançlığı bir tarafa bırakılırsa, gittikçe samimî idi. Bundan cesaret alan Şeyh Cüneyd, sonunda Uzun Hasan'ın kızkardeşini istedi. 1458 yılında (en geç olarak 1459 başlarında) Hatice Begüm Şeyh'le evlendirildi. Şeyh'in o vakit bir Çerkes halayığından Hoca Mehmed adında bir oğlu vardı².

Şeyh Cüneyd ile Uzun Hasan arasındaki sıkı münasebetin ne dereceye kadar bir tarikat reis ve müridi arasındaki durumla izah olunabileceği biraz sonra Uzun Hasan sarayında dinî hayatla ilgili olarak birlikte incelenecektir. Akkoyunlularca bir misafir gibi korunan Şeyh Cüneyd, zamanın tarihî hadiselerini dikkatle takip ediyordu: Bu hadiseler gittikçe geniş ölçüde Âmid etrafında toplanıyordu. Ahalisi müslüman (daha çok sünî), Hristiyan (Rum, Ermeni) ve Yahudilerden ibaret olan şehir Safevî tarikatının yayılmasına pek elverişli bir yerdi. Körükörüne Şeyh'e bağlanmış binlerce Sufî kendisine katılıyordu: Şeyh de Uzun Hasan'ın izniyle Akkoyunlu toprağının her tarafında yeni müridler kazanmak vazifesiyle halifeler (vekiller) tayin ediyordu³.

Cüneyd'in Âmid'te bulunduğu 3 yıl içinde (1456-59) Yakın Şarkta ne gibi siyasî hadiseler geçmişti?

Kalo İoannes ve Uzun Hasan

Şeyh Cüneyd'in Akkoyunlu başkentine göç etmesinden bir yıl kadar sonra Trabzon İmparatoru Kalo İoannes'in bir

¹ TE 14 b; EM 13; Vened. tac. 145-6; Kadı Ahmed 16 a.

² Budak Münşî 282 a; TE 15 a; TAA 136 b; el - Gaffarî 47b; SN 67; Âşıkp. 267. Cüneyd'in kızı «Paşa Hatun'un» da bu sıralarda hayatta olup olmadığı belli değildir (Krş. Ross 36). ³ HR IX, 98 a.

elçisi oraya geldi. Bu elçinin vazifesi, Komnenlere pek çok fenalık etmiş olan Şeyh'in uzaklaştırılmasını istemek değildi; bilâkis gittikçe büyüyen Osmanlı tehlikesine karşı Uzun Hasan'ın yardımını temin etmek için gelmişti. Fatih Mehmed, Trabzon İmparatoriye akdettiği sulhü, yılda 3000 altın vergiye bağlamıştı. Fatih, birleşmiş Macar ve Arnavutlara karşı muharebe ile meşgul olduğu için Trabzon İmparatorluğu işini biraz sonraya bırakmıştı. Trabzon İmparatoru, durumunun kötülüğünü anlıyor ve bundan kurtulmağa çalışıyordu. Kendi korkak tebaasına güvenemediğinden dışarıdan yardım aramak zorunda idi; bu yardım, Osmanlılara ilhak edilmiş veya edilmek üzere bulunan (Sinop ve Karaman) gibi Anadolu beyliklerinden, yahut Cihanşah'ın Horasan'ı almakla meşgul olduğu İran'dan gelemezdi.

Bu şartlar altında, sükûnet içinde, gittikçe kuvvetini artırmakta olan Uzun Hasan Trabzon İmparatorunun aradığı en uygun müttefik olabilirdi. Osmanlılar, Küçük Asya'da uygun hudut elde etmek istediklerinden ergeç Akkoyunlularla çarpışmaları mukadderdi. Trabzon İmparatorluğu ise Kuzey Batıda Akkoyunluların yanını koruyan bir kale hükmünde idi.

Bu düşüncelere dayanan Rum İmparatoru, 1457'de sıkışınca Diyarbakır'a başvurmuştu. Bu elçiyi göndermekle Grek İmparatoru, babası zamanında başlanmış olan bir politikaya devamdan başka bir şey yapmamıştır. XV. Yüzyıl başlarında Trabzon ile Akkoyunlular arasında sıkı münasebetler vardı; bu suretle her ikisi, 1420 de birlikte Erzincan muhasara ederlerken Komnen bu iş için lâzımgelen mancınık ve havan toplarını ve lâğımları vermişti¹. Uzun Hasan'ın büyük babası, Karalük, IV. Aleksî'nin kızı ile evlenmiş olduğu için siyasî birlik sıhriyet bağlariyle de kuvvetlendirilmişti².

Aleksî'nin oğlu Kalo İoannes'in Katerina adında bir kızı vardı ki bütün kadınların en güzeli olduğuna bütün Doğu ülkelerinde inanılırdı. Bu kızın şöhreti, Âmid'e Türkmen sarayına ve bütün İran'a yayılmıştı.

¹ HR IX, 30 a.

² Ducas 124-5. Hammer (GOR II, 113) Uzun Hasan'ın anısı Komnenlerden bir prensistir der; bu doğru olamaz, çünkü Sara Hatun'un babası Pîr Ali idi (Havadis 513). Minorski (S. 6) bu kadını Diyarbakır'lı bir Ârâmî olarak kabul eder.

Komnen'in elçisi Diyarbakır'da müzakereye başlar başlamaz Uzun Hasan bu prensesi ve cihaz olarak Kapadokya vilâyetini istedi ¹. Buna mukabil yalnız ordusunu değil, kendi şahsını ve hazinesini de Trabzon'u, Osmanlı taarruzlarına karşı müdafaa için, vereceğini vâdetti ².

Bu cevapla elçi yanına gelince Grek İmparatoru Uzun Hasan'ın yardımını temin için bu kadar fedakârlık yapmakta tereddüt etti. Fakat yalnız başına Fatih Mehmed'e karşı koyamayacağını anladığından Türkmen prensinin bütün arzularını kabul etti; ancak, Katerina'nın Amid'te müslüman sarayında *Hristiyan dinini muhafaza* etmesini ve rahibe ve hristiyan maiyetlerini de beraber götürebilmesini şart koştu.

Uzun Hasan bunları kabul etti ve andlaşma 1458 yılında merasimle imzalandı. Kalo Ioannes, bu yıl içinde öldüğünden kardeşi David Komnenus³, Katerina'yı babasının ölümünden sonra Diyarbakır'a gönderdi. Kız, Despina-Hatun gibi karışık bir Rum-Türk ismi altında mühim bir mevki sahibi oldu.

Trabzon İmparatorluğu sınırında, prensesi, Uzun Hasan'ın gönderdiği beyler karşıladılar. Prensesin yanında, kadınlı erkekli kalabalık bir maiyet vardı. Bunların hepsi sonuna kadar hanımlarıyla beraber kaldılar. Fakat, Diyarbakır'da günlük ibâdetini mütedeyyin bir hristiyan olarak yapabilmesi için beraberinde pek çok rahip, papas gibi din adamları da getirmişti. Prensesle akrabalığı olan Venedik Elçisi Katerino Zeno'nun⁴ temin ettiğine göre, Prenses ibadetini hiç ihmal etmeyen sağlam itikatlı bir hristiyan imiş.

Uzun Hasan'ın Grek Prensesinden üç kızı ve bir oğlu olmuştur. Kızlardan birisi, devlet kurucusu Şah İsmail'in anasıdır. Erkek çocuk ta 1478'de üvey kardeşleri tarafından öldürülmüştür. Despina'nın kendisi ise Diyarbakır'da Aya Yorgi kilisesinde gömülmüştür. Bir Venedikli tacir, 1507 yılında Despina'nın mezarını "kilise kapısının yanında bir kemer altında sade bir kerpiç,, sanduka altında bulmuştur⁵.

¹ O vakit, Kapadokya'da Komnenlerin bir köyü bile yoktu, fakat Uzun Hasan'ın nazarında hukukan buraları onlarını (Fallmerayer 261).

² Aynı eser 259-60; Waddingus XIII; vend. tac. 178-9; Ramusio II, 84.

³ Ducas 490; Ramusio II; Angiolello, Hakluyt C. 49 de, S. 73.

⁴ Ramusio II, 221 b. ⁵ Vend. tac. S. 146.

Dış Batı politikası bağları

1458 yılında Amid'te düğün merasimi bitmeden Akkoyunlunun Trabzon'la yaptığı ittifakın neticeleri kendisini göstermeye başladı. Bununla, Uzun Hasan, kendi tesiri olmaksızın, Doğu ve Batı memleketleri arasındaki karışık münasebetler ağı içine girmiş bulunuyordu.

İstanbul'un Türkler tarafından zabtiyle (1453) Avrupa'da Haçlılar seferi fikirleri yeniden canlanmıştı. 1456 yılında, Papa III. Calixt Fransisken rahibi Lodovico da Bologna'yı, Trabzon ve Gürcüstan'a göndererek bu memleketleri Türklere karşı sefere kışkırtmak istemişti ; bu pek gayretli, kurnaz, aynı zamanda kibirli ve vicdansız rahip Gürcüstan'dan dönüşünde 1459'da, Uzun Hasan'ın yanına, Âmid'e gelerek, onu, Kalo İoannes'in küçük yaştaki oğlu V. Aleksi adına Trabzon'da hükümdarlık eden İmparator David'in plânlarından haberdar etti.

Despina Hatun, vatanına yardım için, kocası Uzun Hasan'ı mütemadiyen Osmanlılara karşı savaşa teşvik ediyordu. Fakat, David, Uzun Hasan atlılarını Fatih'i durduracak kuvvette bulmuyordu. Bunun için kardeşi Kalo İoannes'in düşündüğü ittifakı, Kafkasya ve Fırat'tan bugünkü Fransa'da Burgund dukalığına kadar uzanan sahada yaşayan bütün milletleri de Türklere karşı ayaklandırmak suretiyle genişletmeyi düşünüyordu. Bu maksatla rahip Lodivico'nun yardımıyla Mingreli hâkimi Dadian; Kartli kralı; yukarı Kuri ırmağı boyunca Samçe Atabeyi ve diğer Gürcü beyleriyle pazarlığa girişti. Bütün bunlar, rahiple birlikte Avrupa'ya gitmek üzere elçiler seçtiler ¹.

Uzun Hasan, Papanın elçisine, Trabzon'la birleşme işinin kendisini okadar ilgilendirmedığı hissini vermemek için kendisi de Batı saraylarına gitmek üzere bir elçi tayin etti. Lodovico, Sinop Beyi "altını bol, cesareti kıt,, İsmail'i ve Karaman beyi'ni de Osmanlılara karşı ittifaka çağırdıktan sonra 1460 aralık ayı sonunda Doğu memleketlerini temsil eden bir elçi heyetinin başında Roma'ya vardı.

¹ Fallmerayer 264.

R o m a halkını hayretlere düşüren cihet, pek parlak kıyafetler içinde, Trabzon İmparatorluğu ile Gürcü Beyleri temsilcilerinden başka, U z u n H a s a n'ın mukaddes hristiyan başkendine, R o m a'ya elçi göndermesi idi. En çok merak uyandıran da bu müslüman elçiydi. Elçiler heyeti, 1461 yılı mayısında B u r g u n d dukası F i l i p'e saygılarını sunduktan sonra, 1459'da M a n t u a'da bir Haçlılar meclisi toplamış olan P a p a I I. P i u s'a ve Avrupa prenslerine, Batı memleketlerinin de, Hristiyanlık düşmanına karşı aynı zamanda harp açmaları şartiyle, kendilerinin de doğudan sefer açacakları teminatını verirler ¹.

Fransız ve Burgund sarayında en ziyade hayreti çeken nokta M e z o p o t a m y a Sultanının da bir elçi göndermiş olmasıydı. Büyük T ü r k F â t i h'ten ayırmak için K ü ç ü k T ü r k ² adı verilen U z u n H a s a n bütün konuşmaların konusunu teşkil ediyordu, Doğu elçilerine, parlak kabul merasimi arasında, en çok üzüntü veren cihet Batı prenslerinin haçlı seferleri içinde hiç bir gayret göstermemeleri ve bu hususta pek gevşek davranmaları ve her yerde muvaffakiyetsizlikle karşılaşmaları olmuştur.

Biz yine K ü ç ü k A s y a'ya gelelim. F â t i h'e karşı kurulan Trabzon - Gürcistan - Mezopotamya üçlü ittifakının dayandığı biricik gerçek kuvvet şüphesiz Akkoyunlu hükümdarı idi. Fakat Karakoyunlularla kozunu paylaşmamış olduğundan U z u n H a s a n'ın kuvveti Türklerle muvaffakiyetli bir çarpışma için henüz lüzumu kadar olgun değildi(10). Bu suretle Şeyh C ü n e y d Amid'te yalnız diplomatik faaliyetin değil aynı zamanda hâmesi U z u n H a s a n'ın çapraşık ve değişik savaş gayretlerinin de şahidi olmakta idi.

Burada, U z u n H a s a n'ın kardeşlerinin (Mardin'de C i h a n g i r, Ruha'da Ü v e y s) daimi ayaklanmasından, 1458 yılında Karakoyunlular'a karşı Akkoyunlular'ın yaptığı muzafferâne savaşlardan ³ ve U z u n H a s a n'ın başka küçük muharebelerinden bahsetmek istemiyoruz. Biz burada U z u n H a s a n'ın

¹ Avalov 242-3, Pastor 221-5.

² Barante VIII, 255-70; Cingis La Sarra. S. VII.

³ Bunun için lâbikadaki 10. maddeye bkn.

C ü n e y d üzerinde derin bir tesir yapan teşebbüsünü incelemek niyetindeyiz. Bu teşebbüs, 1458 yılında, yani Gürcü prenslerini de içine alan Fatih'e karşı ittifakın imzasından evvel, Gürcistan'a karşı girilmiş olan seferdir.

U z u n H a s a n, C i h a n ş a h tarafından harâbeye çevrilen Erzincan'ı zaptedip 1457-58 yılını, başkendi Amid'te geçirdiği sıralarda yeni aldığı bu yerlerden Gürcistana bir baskın yapmayı kurdu. 1458 ilkbaharında, büyük kuvvetlerle harekete geçti: Fırat'ı da aştı ve Tarmak yaylasında başka atlı kuvvetler de topladı¹. Bundan sonra yapılan akın hakkında tafsîlât bize kadar gelmemiştir. 1459 Şubatında U z u n H a s a n'ın gönderdiği bir haberci Memlük Sultanı İ n a l'a, Kahireye giderek efendisinin altı kaleyi Gürcü kâfirlerinin elinden kurtardığını müjdeledi². Gürcü kaynakları bu teşebbüsü 1456 yılında olmuş gibi gösterirlerse de bu kaynaklar XV. yüzyıl için pek karışıktır.

U z u n H a s a n'ın bilhassa Kartlı'ya taarruz ettiği ve burasını çiğnediği sanılmaktadır.³ Bu akının tafsilatını bir Suriyeli tarihçiden öğrenmekteyiz.

U z u n H a s a n kilise ve manastırları yağma etti, esirler aldı. Şamdan, kâse, vazo gibi kilise eşyasını aldı, papas ve rahipler ve bir çokları öldürüldü. Birçok erkekler, delikanlılar ve çocuklar birlikte götürüldü; Hristiyanlar kısmen satıldılar, kısmen müslüman yapıldılar, kısmen de köle oldular⁴.

Akkoyunlular, pek çok ganîmetle yüklü olarak Ercurum'a döndüler. U z u n H a s a n, buradan, oğlu Halil'i ve bazı emirlerini Kemah'a karşı gönderdi; bizzat kendisi de Osmanlılardan Şibin Karahisar kalesini zaptetti⁵. Bundan sonra, U z u n H a s a n, 1458 yılı sonunda hoşlandığı Âmid'te kışlağa çekildi. Şeyh C ü n e y d de burada Akkoyunlu Türkmenlerinin muharebe hikâyelerini dinliyordu. Bu arada, 3 yıllık bir fasıladan sonra eski maceralarını zihninden geçirmiş olması pek müm-

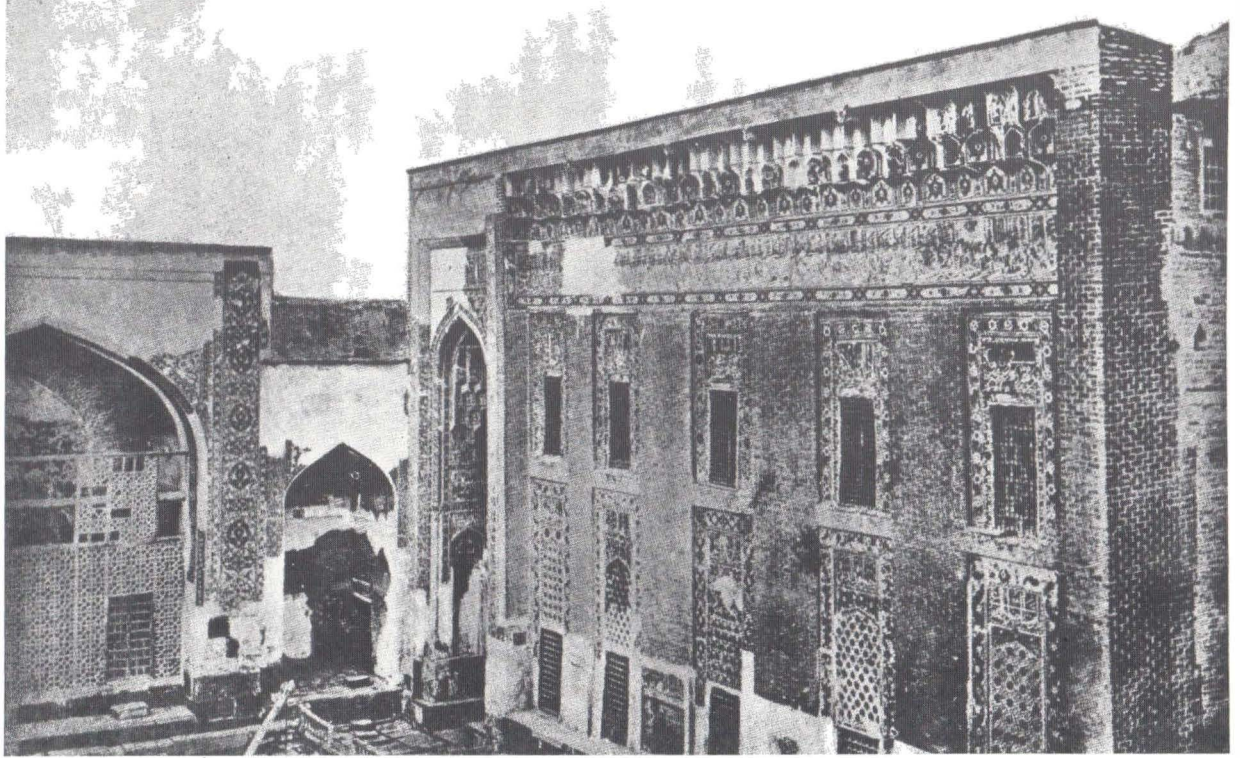
¹ HR IX, 94 a.

² Havadis 321; HR IX, 93 a' ya göre, zaptolunan kalelerden birisinin adı Muhak idi.

³ Chronique Géorgienne 3, Brosset I, 688, 1477 seferinden bahseder.

⁴ Behnsch 16.

⁵ HR IX, 94 a.

Erdebil mabedindeki büyük avlunun görünüşü

(Soldaki eski Şeyh Safi camisi, sağdaki XVI. yüzyıldan kalma ikinci ceminin dış duvarıdır)

F. S a r r e, Ardabil, levha V

kündür. Devlet hâkimiyetine varmak fikrini hiç bir zaman bırakmamış olduğundan bir yıl sonra (1459), gebe karısını geride bırakarak yanında hatırı sayılır bir mürid ve sûfi heyeti olduğu halde kendisine misafirperverlik gösteren Diyarbakır'dan ayrıldı.

En erken 1459 yılı temmuzunda hareket etmiş olduğunu kabul edebiliriz. Osmanlılara karşı giriştiği teşebüsün büyüklüğünden korkan Trabzon İmparatoru David'in, Uzun Hasan'a bir elçi göndererek Osmanlılara ödemek mecburiyetinde olduğu 3000 liranın affedilmesi için İstanbul'da aracılık yapmasını rica ettiği zaman Şeyh Cüneyd'in Amid'te bulunmuş olması ihtimal dahilindedir. Uzun Hasan kayınbabasının arzusuna uyarak Âmid'ten bir elçi gönderdi ki bu zat 1459 yılında İstanbul'a varmıştır. Heyetin reisi ve Uzun Hasan'ın kardeşi oğlu Murat Bey yalnız İmparator David'in vergi borcunun affedilmesini istemekle kalmadı, aynı zamanda daha ileri giderek Fatih'in büyük dedesi Bayezid zamanından beri 60 yıldır verilmeyen eğer takımı, halı seccade ve sarık gibi hediyelerin verilmesini ileri sürdüğü gibi Uzun Hasan'a, Komnen ailesinden olan karısına cihaz olarak verilmiş olan Kapadokya yani Kayseri havalisinin de teslim edilmesini istedi¹.

Bu kadar yersiz iddialar önünde Osmanlı pâdişahını ne yaptığını anlamak için büyük zekâyâ lüzum olmasa gerekir. Eğer Uzun Hasan çok istemekle arzularının hiç olmazsa bir kısmını elde edebileceğini sanmışsa aldanmış olmalıdır. Fatih'in cevabı, müphem olduğu kadar korkutucu idi: "Yakında bizzat gelip vergi işini yoluna koyacağım."

Şeyh Cüneyd, yukarıda sözü geçen siyasi anlaşmazlıklar kuvvet yolu ile çözülmenden önce Akkoyunlular ülkesinden çıkmıştı. Fâtih, Karadeniz seferi için kalyonlarını hazırlarken İmparator David de Trabzon kalesinin surlarını Ceneviz havanlarıyla kuvvetlendiriyor, Uzun Hasan ise Ermenistanı Türkmen atlarıyla yakıp yıkıyordu. Şeyh Cüneyd'e gelince, o da ecdadının yerine çekilerek Savalan'ın karlı tepelerini, kerpiç evli, büyük camili Erdebil'in meyve bahçelerini ve tar-

¹ Chalcocondyles 490; Ducas 339; Waddingus 47; Fallmerayer 272; Bosio II, 254; Hammer, GOR II, 54; Iorga II, 99; Mün. III, 160.

lalarını tekrar seyrediyordu. O camiler ki kapıları, 1204 tarihlerinde sürüklenmiş¹ oldukları Gürcistan'dan büyük dedesi S a d r e d d i n tarafından tekrar yerlerine getirilmişti. C ü n e y d şimdi olgun bir adam olarak Safevî tarikat mâbedine yerleşiyordu; müridleri ise dışarıda şehrin önünde ordugâhlarını kurmuşlardı.

Şeyhin, Akkoyunlular hükümdarının kız kardeşi ile evlendiği havadisi her tarafa yayılmış ve bu evlenme itibarının artmasına çok yardım etmişti. Bu şartlar altında, 11 yıl önce memleketten çıkarılmasını icab ettiren hallerin tekrar baş göstermesi hiç de şaşılacak vakalardan sayılmamalıdır. Amcası Şeyh C a f e r, gene eskisi gibi ona fena bir gözle bakıyordu. Karakoyunlu hükümdarı C i h a n ş a h da U z u n H a s a n'la birleşmiş olan Ş e y h C ü n e y d'i 1448 yılındakinden daha tehlikeli bir rakıp sayıyordu. Bunun için, Şeyh C ü n e y d tekrar Erdebil'den sürüldü².

Kendisinin sürülmesini icabında zorla temin etmek için C i h a n ş a h'ın asker topladığını gören C ü n e y d tekkenin idaresini amcasına bırakarak hususî ulaklarla her taraftaki müridlerini çağırdı. Taraftarlarının toplanmasını şehir dışında bekledi; etrafında birkaç bin silâhlı toplanınca, 1459 sonbaharında Çerkeslerle "dîn uğruna,, dövüşmek için kuzeye doğru yola çıktı. Hiçbir muhalefet görmeden Ş i r v a n ş a h'ın ülkesinden geçtikten sonra, bir sene önce U z u n H a s a n'ın Gürcistan seferinde yaptığı gibi, Taberseran'a akın etti. Bundan sonra, Kafkas dağlarından inerek zengin Şirvan düzlüğünü geçti ve havası mülâyim olan Karabağ'da kışlağa girdi³.

Buraya kadar işler yolunda gitmişti. Şirvan hâkimi, şeyhin akınını hoş görmemiş, C ü n e y d'in kendi ülkesini elinden almasından şüpheye düşmüştü⁴. H a s a n R u m l u⁵, endişeye düşen H a l i l S u l t a n'ın hediyelerle birlikte bir heyeti şeyhe gönderdiğini kaydeder. Türk tarihçisi Â ş ı k P a -

¹ SN 43-4.

² HR IX, 89a ; EM 13 ; TE 15 ; Lubb ut - Tev. 166.

³ Mün. III, 180 ; TAA 137a ; EM 14.

⁴ İskender Münşi tarafından istifade edilip nushası kalmayan Fütuhat-ı Yemani'ye göre

⁵ HR IX, 98a.

ş a z â d e 'ye¹ göre ise, Ş i r v a n ş a h, kendisine arazi vergisiyle bağlı Çerkeslere akın yapmasından C ü n e y d'i muahaze etmiştir. Halil Sultan'ın, mubarek bir din adamına karşı harp açmak hususunda herhangi bir tereddüdü var idiyse bu tereddüt Şeyh C a f e r tarafından Erdebil'den yazılan mektuptan sonra ortadan kalkmış olmalıdır. Kıskaç ve entirikacı Şeyh C a f e r, bu mektubunda, yeğeninin velâyet sahibi olmadığını ve bir âsi sıfatıyla hemen vücudunun temizlenmesini istiyordu².

Bu mektup üzerine Ş i r v a n ş a h bir İlkbahar seferi için hazırlanmaya başladı. Tarbersaran hâkimi E b u l m a s u m bir yardımcı kıtası verecekti. C i h a n ş a h'ın da Tebrizden bir Türkmen müfrezesi gönderdiği sanılmaktadır³. Halil, silâha başvurmadan evvel Şeyhe ümerasından birini göndererek Şirvanı hemen boşaltılmasını istedi; C ü n e y d bu teşebbüse elçiyi hemen öldürmekle cevap verdi⁴.

C ü n e y d'in ölümü

Ş i r v a n ş a h, başkenti Şemahi'den bizzat harekete geçti; şeyh sıvışmak istedi isede Kafkas'da Elbrus dağ zenciri batısında Karasu vadisinde çevrildi. 4 Mart 1460 Perşembe günü vukubulan muharebede C ü n e y d, bir okla vefat etti⁵. Başlarının öldüğünü anlıyan ve o zamana kadar şiddetle dayanan Sûfiler kaçmaya başladılar. Şeyhin cesedi sadık mürtlderi tarafından taşınarak civarda gömüldü. Bir çok raporlar bu hususta birleşmektedirler; yalnız bir kaynak C ü n e y d'in cenazesinin bazı Sûfiler tarafından Erdebil'e götürüldüğünü kaydetmektedir⁶. C ü n e y d, Kurbal yahut Kurnal denilen bir yerde gömüldü; burası, Şeyhin türbesi dolayısıyla ehemmiyetli bir ziyaretgâh olmuştur⁷.

Şeyh C ü n e y d'in ölümünden tam bir ay sonra, 1460 yılı nisanında, Hatice Begüm Âmid'te bir erkek çocuk

¹ S. 267. ² HR IX, 98a. ³ TE 15a.

⁴ Aşıkp. 267. ⁵ HR IX, 98 a.

⁶ Bundan evvel sözü geçen Fütihat-i Yemani'ye göre, daha sonraları Erdebil'de Cüneyd'in mezarı gösterilmesi hususunda Şeyh Haydar'ın ölümü anlatılırken tekrar bahsedilecektir.

⁷ El-Gaffari 48a ve Mün. III, 181, SN 67 ye göre: Karûyâl.

dünyaya getirdi. Bu çocuğa tam manasiyle bir Şii adı olan "Haydar,,¹ yani *arslan* ismi takıldı. Uzun Hasan, bu en genç Safavî çocuğunun vasflığını, kendisi, üzerine aldı. Karakoyunlularla muzafferâne kat'i neticeli muharebe yapılp ta Âmid yerine Tebriz Uzun Hasan'ın merkezi oluncaya kadar Haydar Diyarıbakır'da büyüdü. Bu sıralarda dokuz yaşına gelen Haydar babasının yerine geçmek için Erdebil'e gitti.

Haydar'ın hayat ve eseriyle daha yakından alâkadar olmadan önce o zamanki durumun iyice anlaşılabilmesi için bu arada Akkoyunluların 1460-1470 yıllarında gittikçe yükselen siyasî inkişafına seri bir göz gezdirmek icabetmektedir.

¹ TAA 138b, Âgıkp. 267.

IV.

AKKOYUNLULARIN UZUN HASAN ZAMANINDAKİ SİYASİ YÜKSELİŞLERİ

Şeyh Cüneyd'in ölümü Safevtler'in iktidar mevkiine geçmek teşebbüslerine ara vermişti. Bu gerilemeyi, Uzun Hasan'ın Fatih'le yaptığı ilk çarpışmadaki yenilmesi takip etmiştir. Osmanlılarla hesaplama zamanında Mezopotamya - Gürcistan - Trabzon üçlü ittifakının âkibetini Fallmerayer¹ uzun boylu incelemiş olduğundan biz burada bu muharebelerin yalnız neticeleri üzerinde duracağız: Fatih Sinob'u zahmetsizce zaptedip Uzun Hasan'ı da hissedilir derecede yendikten sonra Uzun Hasan Osmanlılarla hususî bir barış yapmak zorunda kalmıştı (11). Gürcüler hiç yardıma gelmediler ve İmparator David de müttefiklerinin saf dışı edilmelerinden cesaretini kaybederek kısa bir mukavemetten sonra Trabzonu 1461 yılında Fatih'e teslim etti (1).

¹ S. 273 ve devamı.

(1) Koyulhisar'ın ve Trabzon'un zaptı ve Fâtih'i Trabzon'u zaptetmekten vazgeçirmek için Uzun Hasan'ın anası vasıtasıyla yaptığı teğebbüse dair Münecimbaşı ve Âşıkpaşazade'de dikkata değer malûmat vardır. Her iki kaynaktaki tafsîlâtı hülâsa olarak vermeyi faideli buldum:

Pâdişah-ı Rum Sultan Mehmed Gazi, Mahmut Paşaya «Benim hatırımda bir nice nesneler vardır, anı umarım ki ben zaife Allah müyesser eyleye, biri bu kim şol İsfendiyaroğlu diyarı Kastamonu'dur, biri dahi Koyulhisar'dır ve biri dahi Trabzon'dur ve bunlar benim huzurumu giderir, daima bunlar benim hayalimden çıkmaz» dedi. Padişah Bursa'ya teveccüh etti, Mudanya'da oturdu. Mahmut Paşa İstanbul'da yüz pare gemi donattı, Sinob'a gönderdi. Gemiler gitmeden İsfendiyaroğlu İsmail Beye «Gemilerimizi Trabzon'a gönderiyoruz, dostluk gösterüp işlerini görünüz, kaptanın masrafını da veriniz, yetmezse Bakırküresi'nden Pâdişaha tayin olunan akçeden harcediniz» deye haber gönderdi. Mahmut Paşa Edirne'ye giderek Rumeli leşkerini topladı. Bu suretle, Bursa'da toplanan ordu Ankara'ya hareket etti. İsmail Beyin de Fatih'in ordusuna katılması için emir gönderildi. İsmail Bey kendisi gelmeyüp oğlu Hüseyin Beyi gönderdi. Bu husus memleketini elinden almağa sebep olup aman ile hütün memaliki elinden alındı. Kendi rızasıyla İnegöl, Yenişehir ve Yarıhisar vilâyetleri

Genel olarak denebilir ki, işlerin bu şekle girmesiyle Akkoyunlular Komnen'lerle ittifakın kendilerine yüklemiş olduğu mecburiyetlerden kolayca kurtulmuşlar, fakat Uzun Hasan'ın tuttuğu siyasetin sağladığı faydaları kaybetmemişlerdir. Siyasî olmaktan ziyade fikrî mahiyette olan bu faydalara dayanan Uzun Hasan endişesizce Akkoyunluların hâkimiyet sahasının genişletilmesi arzularını gerçekleştirebilirdi. O, ülkesini bilhassa Kürdistan, Gürcistan, Mısır'a bağlı Suriye ve Azerbeycan'a doğru genişlemek istiyordu.

hâs tayin buyuruldu, bir zaman sonra Rumeli'de bir büyük eyalet tevcih olundu ve ölümüne kadar orada oturdu.

Şehriyar hazretleri İsfendiyaroğlu'nun memalikini alup içine mustafızlar tayin ettikten sonra Koyulhisar'ın zaptına yürüdü. Uzun Hasan bu kaleyi Hüseyin Beyin elinden baskınla almıştı. Fatih, Rumeli beylerbeyi Hamza Beyi Koyulhisar'ın zaptına memur etmişti; bir müddet kuşattı, lâkin zaptedemedi. Koyulhisar'ın zaptından muvakkaten vazgeçilerek Uzun Hasan elindeki yerlere akın yapıldı. Fatih bunu duyunca Koyulhisar'ın zaptına bizzat kendisi gitti. Fatih'in ordusu Koyulhisar'a yanaşırken Uzun Hasan baskına tegebbüs ettiyse de bir şey yapamadı. Fatih Uzun Hasan'ın iki müdahalesini bertaraf ettikten sonra Koyulhisar önüne gelerek meşhur topçusunu yerleştirdi, top ateşiyle kaleyi zaptetti. Bu zaferden sonra, Fatih, Uzun Hasan üzerine harekete geçerek Erzincan üzerine yürüdü. Uzun Hasan yaptığına pişman olarak validesi Sara Hatunu ve Çemişkezek hâkimi Şeyh Hasan'ı ve bir kaç beyi sulh ricasında bulunmak üzere Fatih'e gönderdi. Uzun Hasan'ın kendini henüz Fatih'le kat'i neticeli bir muharebede boy ölçüyecek kadar kuvvetli görmediği anlaşılıyor. Bilhassa Koyulhisar'ın zaptında çok tesiri görülen Osmanlı topçusundan gözü korktuğu anlaşılıyor. Bunun için Osmanlılarla çarpışmayı, geciktirmeye ve bu zaman zarfında Venedik'ten silâh, bilhassa topçu tedarikine çalışmıştır. Buna imkân olmadan Fatih 12 Ağustos 1473 te Tercan ovasında Uzun Hasan'ı kat'i bir mağlûbiyete uğratmıştır.

Fatih, Uzun Hasan'ın barış teklifini kabul ederek Akkoyunlular üzerine yürümekten vazgeçti ve kuzeye, Trabzon'a döndü. Bununla beraber Akkoyunlu elçilerini serbest bırakmıyarak birlikte Trabzon'a götürdü. Trabzon'a varılınca Uzun Hasan'ın anası «bu benim gelinime aittir, bunu bana bağışla» dedi ve Trabzon'a taarruz edilmiyerek kalenin haraca bağlanmasını rica etti. Fatih buna cevap vermedi. Sinop'taki gemiler yetişince karadan ve denizden sıkıştırılan kale, kısa bir mukavemetten sonra teslim oldu. Trabzon hazinesinden alınan mallardan kıymetlileri Uzun Hasan'ın anasına verildi ve Akkoyunluların sefaret heyeti de serbest bırakıldı.

Kürt beylerinin itaat altına alınması

Daima bağımsızlık arayan ve birçok kabile ve boylara ayrılmış olan Kürtler, Anadolu ile İran arasında bir tampon olarak birçok maceralar geçirmişlerdir. Asırlarca, ne İranlıların ne de Türklerin zamanımıza kadar Kürtleri tamamiyle devletlerine ilhak edememeleri geopolitik kanunlarının tarihî tezahürleri icabından olsa gerektir. Kürdistan, bazan İranlıların, bazan da Türklerin hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bununla beraber, her vakit bozulan müvazene on, onbeş yıl içinde yeniden düzelmiştir.

XV. yüzyıl ortalarında Kürt kabilelerinin en büyük kısmı Karakoyunlu idaresinde idi; fakat, Batı Kürdistan'da (Bitlis, Hısnı Keyf, Siird) bu hâkimiyet pek zâhiri idi. 1460 yılından sonra Akkoyunlular gittikçe artan bir şiddetle Doğuya doğru saldırmalarında zarurî olarak Karakoyunlularla çarpışacaklardı. Cihanşah, Bağdad'ta ayaklanan oğullarını tedip edip dönünce Uzun Hasan'ın ilerlemelerini kesin olarak durdurmaya düşündü. 1467 yılında yapılan kat'i neticeli bir muharebeyi Akkoyunlular kazanmışlardır ki bundan ileride bahsedeceğiz.

Bununla, aynı zamanda Uzun Hasan'ın ilk zamanlarından beri tasarladığı Kürt kabilelerinin itaat altına alınması için yol açılmış bulunuyordu. Bu hadiseye 1470 yılında bitmiş olarak bakabiliriz (12).

Akkoyunluların Kürdistan'daki hâkimiyetleri, bütün XV. yüzyıl içinde devam etmiştir. 1478 den 1490 yılına kadar hükümdarlık eden Yakup Sultan'ın (Uzun Hasan'ın oğlu) ölümünden sonra Akkoyunluların dağılması üzerine Kürtler, Cüneyd'in ve Uzun Hasan'ın torunu, I. Şah İsmail tarafından Türkmenlerin yardımıyla yeniden itaat altına alınmaya kadar muvakkat bir zaman için istiklâllerini almışlardı.

Uzun Hasan'ın Gürcistan akınları

Kürt memleketi, asıl devlet merkezi Diyarbakır'la Karakoyunluların yenilmesiyle zaptedilen Doğu'da Azerbeycan arasında irtibatı sağlamak bakımından elde edilmesi zarurî bir saha idi. Fakat, Gürcü prensleri içinde ahval büsbütün başka idi.

Arazi ve siyasî duruma göre Gürcistan'ın, dar manasıyla, itaata alınması mümkün olamazdı. Arazi itibariyle dağlar, bu-

raların daimi olarak itaat altına alınmasına mani idi; Akkoyunlular halline çalıştıkları diğer siyasî gayelerle birlikte bu güçlükleri yenecek bir durumda değildiler. Bununla beraber, bütün bu Gürcü beyliklerine söz geçirecek umumî bir hükümdar yoktu; siyasî bakımdan iç çözümleri (İmreti hâkimi Bagrati, Samçe atabeyi II. Kwarkvare, Kartli kralı VIII. Giorgi'yi tanımıyorlardı) Uzun Hasan'a daimî bir hâkimiyet sağlayacak kadar ilerlememişti. Bir çok muvaffakiyetsizliklerden sonra, XVII. yüzyıl başlarında, Safevîlerden Büyük Şah Abbas, ilk olarak, Gürcistan'ı işgal edebilmiştir. Fakat, XV. yüzyılda, Gürcistan'a akın yapmak imkânları, cesur bir ordu komutanı için mevcuttu ve bu imkânlar pek cazipti: Gürcüler, vücut güzellikleri itibariyle her vakit bütün Şark milletlerince pek makbul sayılırlardı.

Uzun Hasan, bu imkândan, 1458 yılından itibaren, bir kaç yılda bir defa hristiyan Gürcülere karşı bir "Cihad," açmak suretiyle geniş ölçüde faydalanmış ve bu hareketiyle, Safevî şeyhlerinin ve daha sonra XVII. yüzyıla kadar bütün Safevî silsilesinin tekrarladıkları bir örnek vermiştir.

Uzun Hasan Gürcistan'a 1458, 1463, 1466, 1472 ve 1477 yıllarında beş sefer yapmış ve mühim arazi kazancı yapmaksızın mühim ganimetlerle dönmüştür. İlk akınından daha yukarılarda bahsolunmuştu: İkinci ve üçüncü akınlarında İmreti ile Samçe arasında çıkan anlaşmazlıktan faydalanmıştır; 1472 akını ise Osmanlılara karşı bir hazırlık mahiyetinde ve sonuncusu ve en başarılısı ise belki Anadolu'ya karşı bir yeni taaruz başlangıcı, belki de Osmanlı seferinde Uzun Hasan'ın lekelenen askerî şerefini düzeltmek için yapılmış olmasıdır (13).

Uzun Hasan'ın Memlûk devletiyle münasebeti

Uzun Hasan'ın hâkimiyetini Güney Batıya doğru genişletmek gayretleri doğrudan doğruya Akkoyunlularla Mısır münasebetlerine dokunuyordu. Çünkü, o zamanlarda bütün Suriye ve Anadolu'dan bazı yerler (Elbistan) Mısırın idaresinde idi. Her iki komşu arasındaki münasebet yıllarca Uzun Hasan'ın zâhiren Memlûk sultanlarına bağlı olması esasına dayanıyordu. Akkoyunlu hükümdarı da bu zâhîrî bağlılığı bir-

çok sözler ve bazan da zaptedilen kaleler ve şehirlerin anah-tarlarını göndermekle kuvvetlendirmekten geri kalmıyordu. Gerçekte, hiçbir vakit mevcut olmayan bu bağlılık Uzun Ha-sa n'a Kahire ile dostça münasebetler sağlıyordu. Akkoyunlular, Doğuda vahim ihtilâflar karşısında bulundukça bu dostluğun kıy-meti vardı. Bir fırsatını bularak (1462 ve 1464), Kahire sultanı zararına Güney-Batıya arazisini genişletmeye çalışmış ve Mem-lûklerle büsbütün bozuşmak ta istemediğinden çok birşey elde edememişti.

Karakoyunluları yenmekle ve İran'ı zapt etmekle durum büsbütün değişmişti. O vakit (1470), Osmanlılar'la bir çarpışma olacağını anlayan ve bunun için Venedik'le münasebete girmiş bulunan Uzun Hasan, Kıbrıs açıklarında dolaşan Hristiyan Avrupa donanmalarıyla temasa gelebilmek için Mısır ve Suriye zararına Akdeniz kıyılarına kadar ilerlemek zorunda idi. Bu-nunla beraber, Uzun Hasan'ın, bu maksatla Bera üzerine yaptığı taarruz (1472-73) muvaffakiyetsizlikle neticelendi ve Fırat, Memlûk devletiyle hudut olarak kaldı.

Uzun Hasan'la Kayıtbay arasında o vakte kadar samimî olan münasebetler bu hâdiselerden sonra bozuldu. Daha sonra Osmanlılarla yaptığı muharebede (1473), Uzun Hasan'ın mağlûp olmasına rağmen, Mısır sultanı, Türkmen'lerin yeni akınlarından çekiniyordu. Ancak rakibinin 1478'de ölümü Mısır sultanını bu endişelerinden kurtarabildi (14).

Karakoyunlularla hesaplaşma

Doğu Anadolu'dan Horasan'a kadar uzanan sahada, iki aşiretten hangisinin hâkim olacağını, Uzun Hasan zama-nında Akkoyunluların kuvvetlenmesinden sonra, belli olması zarurî olmuştu. Cihanşah, birçok muharebelerden muzaffer çıktığı için neticenin kendi lehine olacağına inanıyordu. O, bu muvaffakiyetleri, karşısına kendi ayarında bir düşman çıkma-dığından kazandığını idrak edemiyordu. Cihanşah zama-nında Azerbeycan'ın mühim bir kültür merkezi olduğu (Tebriz'de yaptığı "Gök Cami,, meşhurdur) inkâr olunamazsa da bütün Doğu tarihçileri şahsi ahlâkı hakkında menfi hüküm vermekte söz birliği etmiş gibidirler. Geceleri sabaha kadar sevgilileriyle

eğlenip gündüzleri uyku ile vakit geçirdiğinden Osmanlı pâdişahı, istihza makamında ona “*Gece kuşu*,” adını takmıştı.

Buna mukabil düşmanları bile Uzun Hasan'ın mühim ve cazibeli bir insan olduğunu inkâr etmezler. Kara ve Akkoyunlular arasındaki muharebe, esasında, her iki aşiret başlarının kavgası gibi görünmektedir. Bu mücadelede ise, daha kuvvetli şahsiyetin kazanması mukadderdi. Bu suretle, önceleri sayıca daha üstün olan Cihanşah'ın Uzun Hasan'a yenilmesi şaşılacak bir hâdise değildir: Cihanşah, 2 Kasım 1467 mağlûbiyetinden sonra şerefini, tahtını ve aynı zamanda hayatını kaybetmiştir. Her iki aşiret arasında geçen bu savaş vaktin kaynaklarından doğru olarak takip olunabilir¹.

Uzun Hasan'ın Cihanşah'a karşı kazandığı zafer

Cihanşah, Osmanlı pâdişahını haberdar ederek yardım ricasında bulunduktan sonra 15 Mayıs 1467'de Mezopotamya'yı zaptetmek maksadiyle Tebriz'den hareket etti². Bunu öğrenen Uzun Hasan, askerlerini topladı: Kardeşi Cihangir de oğulları Murad ve İbrahim idaresinde bir yardım kıtası gönderdi. Uzun Hasan'ın zâhiren itaatli yazılmış bir mektubu ile uyuşturulan Cihanşah, Hoy yaylağında boş yere vakit kaybettikten sonra ancak ekim ayında Muş ovasına vardı.

Uzun Hasan, Fâtih'e³ yazdığı bir mektupta “Oradan bana ait olan Çapakçura geldi,, demekte ve şöyle devam etmektedir: “Aramızda iki yahut üç saatlik bir yol kalacak gibi ona karşı hareket ederek yedi gün yürüdüm, yolunu kestim ve çarhacı olarak oğlum Halil'i üç bin atlı ile ileri gönderdim. Aynı günde Emîr Kasım Pervaneci (Büyük emîr), üç emir ve beş bin atlı ile öncü olarak geldi. Muha-

¹ El-Gaffarî 40 a-b; Mün. III, 161/2; Budak Münşi 270 a-b; AR 323 a-324 a; ŞN II, 114/5; HR IX, 110 a-112 b.

² Feridûn I, 266. Feridûn tarafından nakledilen devlet muhaberatı ihtiyatla karşılanmalıdır; bununla beraber, bu muhabere tarihî kaynaklara dayanmaktadır; Minorski, Uzun Hasan'a ait mektupların itimada lâyık olduklarını belirtmiştir.

³ Feridûn I, 267.

rebede Allahın inayetiyle zafer benim tarafa meyletti. Kasım yaralandı; bir çok emirler ve askerler şehit oldular; bir çokları da Fırat'ta boğuldular. Cihanşah üç gün sonra Kiğı havalisine çekildi; hepsini kovaladım ve iki üç saatlık bir mesafeye kadar kendisine yaklaştım. Bundan sonra, eğer oradan tekrar hareket ederse bana haber vermeleri ve takip edebilmekliğim için ileriye birkaç keşşaf gönderdim. Erzincan, Kemah, Şibinkarahisar ve Kelkit suyu havalisine gitmek ve buralarını yağma etmek için ertesi gün hareket etti,.

Soğuklar başladığı için Cihanşah, askerlerinin çoğunu koyuvermek zorunda kaldı. Diğer taraftan Akkoyunlu ümerası da, geri dönmesi için Uzun Hasan'a müracaat ettiler. Mevsimin ilerlemesindeki faydayı, mektuplarında anlattığı harp hilesine dayanarak, kaçırmak istemedi. Karakoyunlunun ilk mağlûbiyetinden (30 Ekim 1467) sonraki hâdiseler Râzî'de¹ o kadar açık tasvir edilmiştir ki biz bu raporu olduğu gibi buraya aktarmayı uygun bulduk.

"Cihanşah geri dönme kararını verdikten sonra âdeti üzere ağırlıkları önden gönderdi; kendisi bu defa da ordunun arkasında kalarak sevgilileriyle eğlenceye daldı. Çapakçur bölgesinde Hancik'taki ordugâhı ile Uzun Hasan Türkmenleri arasında yalnız bir sıradağlar vardı. Uzun Hasan, ahvalı anlamak için casuslar göndermişti. Bunlardan birisi Cihanşah'ın ordugâhına gitti ve yüksek sesle atının elinden kurtulduğunu haykırdı. Fakat, sarhoş ve sızmış olan ordugâhtakilerden kimse ona cevap vermedi.

Uzun Hasan, bu hali haber alınca fırsatı kaçırmamak için hemen yola çıktı ve 11 Kasım 1467 sabahı alaca karanlıkta Cihanşah'ın yakınına vardı. Cihanşah, çadırında yatıyordu. Yerleştirilmiş olan zayıf nöbetçiler karanlıkta Uzun Hasan ordusunun yaklaşmakta olduğunu anlayınca ümeradan birisi hükümdara doğru acele ilerledi. Çadır nöbetçisinin Cihanşah'ı uyandırmak için sarfettiği gayretler boşa gitmişti. En nihayet emir bütün ağırlığı ile çadıra yaslanınca bükülen çadır direğinin gürültüsünden Cihanşah uyandı ve

¹ Varak 573 a.

ne var diye sordu. Emîr vaziyeti kendisine anlattı ve her hangi bir tehlikeye inanmıyan hükümdarı hemen müdafaaya teşvik etti; bir kısım düşman askerinin ordugâhı bastığını söyledi.

En nihayet, Cihanşah dışarı çıktı ve oğulları Mehmed ve Yusuf'u Uzun Hasan'a karşı gönderdi ve kendisi teçhizatını takınmaya başladı. Dizliklerini geçirmeğe vakit kalmadan Şehzade Yusuf geri gelmiş ve kaybedecek vakit kalmamış olduğunu söylemişti. Cihanşah hemen atına bindi ve karlar içinde uzaklaştı.

Uzun Hasan ordusundan İskender adında bir Türkmen, ihtiyar hükümdarı kovaladı ve onu yetiştirdi; Cihanşah, şaşkınlıktan kendini tanıtınca asker, hemen oracıkta, onu öldürdü. Kıymetli elbiselerini kendisi giydi, öldürdüğü hükümdarın kafasını da alarak orduya döndü.„

Karakoyunlulardan beş bin Türkmen ölmüş, Şehzade Mehmed öldürülmüş, kardeşi Yusuf kör olmuş, birçok emîrler esir düşmüştü. Uzun Hasan, Cihanşah'ın kafatasını Timur oğullarından Ebusaîd'e Herat'a, Şehzade Mehmed'inkini ve divan reisi Rüstem Dabırsal'ın kafasını Osmanlı pâdişahına gönderdi. Bu son hediye hakkında Hammer¹ şunları yazmaktadır: Osmanlı menfaatlerine en çok taraftar görünen bu başların seçilmesinde hususî bir incelik vardır; bu husus, bilhassa divan reisi için varit olabilirdi: çünkü bu zat Fatih'ten yardım istemek için gönderilen mektubu yazmıştı.

Cihanşah'ın cenazesi 20 Kasım 1467'de Mardin medresesi avlusunda gömüldü².

Ebusaîd'in Uzun Hasan'a karşı seferi

Uzun Hasan'ın bu büyük zaferinden sonra Cihanşah'ın oğlu olup babası tarafından daima hapsedildiği için kendisine akıl hastalığı gelen Hasan Ali, Karakoyunluların bütün hazinelerini harcıyarak bir büyük ordu toplamağa kalktı. Fakat, bu geliş güzel toplanmış, inzibatsız insan yığını Akkoyunlularla ilk çarpışmada (Marand civarında) dağıldı. Bu vak'a,

¹ GOR II, 557.

² el-Gaffari, var. 38 b.

1468 İlbaharında olmuştı¹; diğer taraftan Has an Ali, daha evvel Türkistan ve Horasan hâkimi Timur oğullarından Ebusaîd'ten yardım istemiş ve bu zatı bütün İranı ele geçirmeye teşvik etmişti. Ebusaîd, bunun üzerine sefere karar vererek Tatar, Kalmuk, Kaşgarlı, ve Horasanlılardan mürekkep bir büyük ordu topladı ve 1468 Martında Herat'tan hareketle Serahs, Nişabur ve mubarek Meşhed üzerine yürüdü.

Bu şartlar altında Karakoyunlulara karşı kazandığı zaferin ehemmiyeti kaybolmak tehlikesi başgösterdiğinden Uzun Has an ağır, fakat durmadan ilerleyen Timur ordusuna bir-biri arkasından barış heyetleri gönderiyordu. Boş yere dedelerinin Timur ailesiyle dostluğunu ileri sürdü. Kendisine yalnız Azerbeycan bırakılmak suretiyle Ebusaîd'in İran üzerinde hâkimiyetini tanıdıysa de hiç bir teklif Horasan ordusunun batıya doğru istilâ yürüyüşünü durdurmadı².

1468 Sonbaharında Ebusaid, Bistam ve Rey'den (Tahran yakınında eski Rhages) geçerek eski Moğol başkendi Sultaniye'ye vardı. Bu haber üzerine Uzun Has an hâlâ Karakoyunlu işgalinde bulunan Tebriz'i zapt etmekten vazgeçerek havası yumuşak Karabağ'da kışlamak üzere kuzeye kıvrıldı. Bu sırada, Marand bozgunundan sonra Erdebil'i ziyaret eden Has an Ali tanıdığımız Şeyh Cafer'le birlikte Sultaniye'ye çekilmişti³. Buraya geldiklerinin ertesi günü, Ebusaîd Safevî şeyhini ziyaretle kendisiyle uzunca konuştu⁴.

Sultaniye'de bir büyük harp şûrası toplanmış oldu. Horasanlı emirler bu sırada iyi bir kışlak bulmasını ileri sürdüler; Sultaniye'nin kışı pek sert olduğu için Uzun Has an'ı Karabağ'dan çıkarmak tavsiye olundu. Gerçekten hayvan yemi kıtlığı vardı, bundan başka, ruam da baş göstermişti. Bu şartlar altında hareket kararlaştırıldı. Şeyh Cafer, kar fırtınası altında, Timurlularla birlikte akrebi pek çok olmakla şöhret kazanmış olan Meyana'ya kadar geldi: Oradan da ordu için lüzumlu tedbirleri almak üzere Çakırlı Ömer Beyle birlikte önden Erdebil'e hareket etti.

¹ Mün. III, 162; Budak Munşi 269 a; el-Gaffarî 40 b.

² AR 324 a-326 a.

³ AR 327 b; Budak Munşi 269 a.

⁴ HR IX, 116 b.

Üç gün sonra -bu arada şiddetli don olmuştu- Ebusaîd Safevî tarikat merkezine vardı, memleketin bütün ileri gelenleri kendisini karşılamışlardı¹. Hasan Ali'yi de Tebriz'e göndermişti; bu zat orada pek uygunsuz hareketlerde bulunmaktan geri kalmamıştır. Ebusaîd'in kendisi de bin güçlük içinde Aras vadisine indi; bir çok ihtiyaç içinde kıvranan askerleri atsız ve kundurasız, derin karlar içinde çırpınıyorlardı. Fakat, Uzun Hasan, Çagataylıları ve Horasanlıları her türlü vasıtaları ve kış otlakları bol olan Karabağ'a girmekten menetti. Düşmanın karşılaştığı güçlükleri arttırmak için, 1463 de babası Halil'in yerine geçmiş olan Şirvanşah Ferruh Yesar'ı, ırmak üzerindeki köprüleri yıkmağa ve Ebusaîd askerlerine yiyecek satmamağa mecbur etmişti².

Askerî durum ve hava durumu dolayısıyla Uzun Hasan lehine dönen bu şartlar altında Muhan ovasında ilk çarpışma oldu. Ebusaîd'in öncü komutanı esir düştü: birçok askerleri de öldürüldü. Timuroğlu işlerin renginin değiştiğini anladı, şimdi barış heyetleri göndermek sırası kendisine gelmişti. Fakat, Uzun Hasan, evvelce yapılan muameleye aynı tarzda karşılık verdi: Ebusaîd'in annesi bile bir şey elde edemedi, 28 Ocak 1469 da Mahmudâbâd civarında neticesi hakkında hiç bir şüphe edilmeyen kat'î bir muharebe oldu.

Ebusaîd, ağırlıklarını bırakarak canını kurtarmaya çalıştı ise de Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel tarafından yetişilerek yakalandı ve Uzun Hasan'ın yanına götürüldü. Uzun Hasan, vaziyetin değişmiş olduğunu Ebusaîd'e anlattı ise de vücudunu ortadan kaldırmak istemiyordu. Fakat, Akkoyunlular ordugâhında bulunan ve annesi Gevherşad Begüm'ün Ebusaîd tarafından öldürülmesinin intikamını isteyen Şahruh'un küçük torunlarından Timur şehzadesi Yedigâr Mehmed'in ısrarı üzerine 7 Şubat 1469'da Ebusaîd hayatını kaybetmiş oldu: Kafası Kahireye Memlûk sultanına gönderildi³.

1559 yılından bir Acem vak'anüvisinin tasviri, bu hadisenin Türkistan'da dahi ne kadar canlı olarak yaşadığını gös-

¹ HR IX, 117 b.

² Zahir ud-Dîn 324; ŞN II, 116.

³ ŞN II, 117; Devletşâh 478; Hondemir III, 236; AR 334 a-b; Havadis 713/4.

termek itibariyle dikkate değer görülmelidir. Bu tasvire göre üstün kuvvetlerin hücumuna uğrıyan bir Özbek ordu komutanı kendi taliini ve hasımlarının âkibetini Uzun Hasan ve Ebusaîd'inkileriyle mukayese ederek bu tarihî hatırayı zafer için sarsılmaz bir kuvvet kaynağı olarak aziz tutuyordu¹.

Türkmen müttefikinin yenildiğini öğrenen Hasan Ali Hemedan'a gitmiş ise de, orada, 1469 yılı Nisanında, Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed tarafından öldürülmüştür². Bununla Karakoyunluların son mukavemeti kırılmış ve Azerbaycan ve İran'ın zengin yerleri, olgun meyve gibi Uzun Hasan'ın kucağına düşmüştü. Uzun Hasan, her yere oğullarını vali olarak yerleştirdi: Yakup İsfahani, sonraları Âmid'i³ aldı; Uğurlu Mehmed (biraz sonra yerine Halil tayin olunmuştur) Fars'a⁴ gitti; Zeynel'e Kirman düştü; Maksud Bağdat valisi oldu ve saire⁵.

Uzun Hasan kuvvet ve kudretin en yüksek noktasında

Uzun Hasan, kazandığı bu parlak zaferler neticesinde Ön Asya'da bir büyük devlet hükümdarlığına yükselmiş bulunuyordu. Bu devletin hudutları dördüncü haritada gösterilmiştir. Akkoyunluların asıl yerleri, bu büyük devletin sade bir batı hudut vilâyeti olmuştu. Yeni devlet, bu Akkoyunlular ülkesinden başka, bütün İran'ı (Horasan müstesna), Ermenistan'ı ve Mezopotamya'yı içine alıyordu. Bu vakte kadar Uzun Hasan Mezopotamya'nın Arab Irak'ı kısmını elde edememişti. Horasan bile bazı vakitler Türkmenlerin idaresine geçliyse de bu hâkimiyet devamlı olmamıştır⁶ (J).

¹ TA 238 a. ² el-Gaffarî 39 b. ³ HR IX, 120 a; Lari 229 a.

⁴ el-Gaffarî 40 b. ⁵ Feridûn II, 270; TAA 53b; el-Gaffarî 41a.

⁶ ŞN II, 118/9.

(J) Münecimbâğı (III, 163/4), Karakoyunlulara ve Ebusaîd'e karşı kazanılan zaferlerden sonra, Uzun Hasan ve Akkoyunluların yükselişini şu suretle anlatmaktadır:

“... daha sonra Horasan diyarını da fethedip çok şan ve şeref kazandı. Rum Sultanı Fatih Mehmed ve Mısır Sultanı Kayıtbay vesair müllük ve sultanlardan elçiler geldi. Kendisi de sene-i mezburede (H. 876) kabile-i hac tertip ve biraderi Öveys Beyi emir-ül-hac nasb ve irsal eyledi. Ve Tebriz'i darülmülk ittihaz edinüp etraftan çok ülema ve şeyhler Teb-

Uzun Hasan, ölümüne kadar bu geniş imparatorluğun hâkimi ve hükümdarı olmuştur. Bununla beraber, oğullarından Uğurlu Mehmed'in Şiraz'da, Maksud'un Bağdat'da (1474), yahut kardeşi Üveys'in Ruha'da (1475) isyanları, yahut 1475 yılında ülkelerini çöle çeviren veba gibi can sıkıcı vakalar eksik olmamıştır. Umumî olarak bakılınca Uzun Hasan zamanı devletin kuvvet ve istikrar devri sayılabilir. Bununla beraber, sırf kuvvete dayanan kısımlar bir tarafa bırakılırsa, devlette ana fikirler görülmez.

Osmanlılarla muharebeleri yüzünden, bilhassa Venedik, Napoli, Roma, Macaristan ve Buğdan gibi Avrupa devletleriyle münasebeti dolayısıyla Uzun Hasan'ın şahsiyeti (Trabzon ve Gürcistan'la ittifak yaptığı zamanda olduğu gibi) yeniden o zamanki Batı memleketlerinin görüş sahasına girmiş ve bugün pek güç anılabileceğimiz bir ehemmiyet kazanmıştır. Bu münasebetlerin daha geniş bir surette incelenmesine kitabın hacmi ve mevzuu müsait değildir. Bu konu etrafında daha geniş malûmat edinmek isteyenlere G. Berchet'in pek mükemmel kitabı ile kolaylıkla elde edilebilen Akkoyunlu sarayındaki Venedik elçilerinin raporlarını tavsiye ederiz.

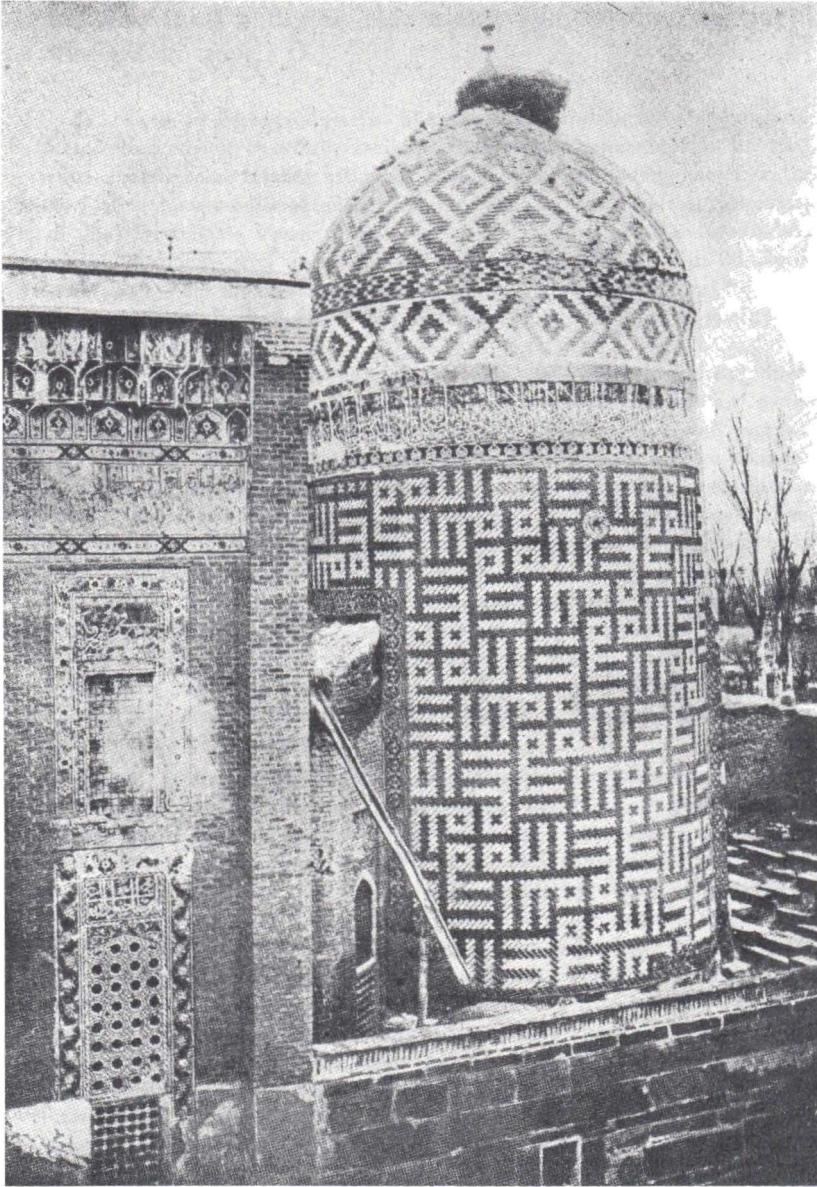
Batı Avrupa - İran

Bununla beraber, bu münasebetler halkasından olmak üzere, Akkoyunların Osmanlılarla ikinci ve sonuncu mücadelesi (1473), kültür tarihi bakımından üzerinde durulmaya değer pek cazip bir mevzudur.

Uzun Hasan, Osmanlılarla daha müessir bir şekilde mücadele edebilmek için, 1472 de, İtalya'ya Hacı Mehmed (Venedik tarihlerinde Azimaomet) adında bir elçi göndererek Osmanlı Türklerine karşı Hristiyan devletleriyle ittifak yapmaya ve Venedik Cumhuriyetinden top ve topçu askeri elde etmeye teşebbüs etmiştir. Venedik, bu arzuyu kabul ederek ¹ Giosafat Barbaro isminde birisini Hacı Mehmed'le birlikte bu silâhları Akkoyunlulara götürmeye memur etti.

riz'de toplandılar. Bunlar, Uzun Hasan tarafından in'am edildiler ve ikramlara mazhar oldular».

¹ La Repubblica di Venezia e la Persia, Turin 1865.

Erdebil'de Şeyh Safi Türbesi
(XIV. yüzyıl ortası)

F. Sarre, *Ardabil*, levha XII.

Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd

Bu arada, Fâtih, Uzun Hasan'a taarruz ve Doğu Anadolu'da tabii hudutlar elde etmek için, İstanbul'da büyük hazırlıklara girişmişti (K).

(K) Kara ve Akkoyunluların, bilhassa Akkoyunluların Osmanlılarla münasebetleri siyasi ve kültür tarihimiz bakımından ehemmiyetli bir meseledir. Tercümesini takdim ettiğimiz kitapta bu noktalara her fırsatta geniş ölçüde temas edilmektedir. Bununla beraber, biz, yalnız Osmanlıların Akkoyunlularla komşu olmalarını ve iki Türk devleti arasındaki anlaşmazlığın mahiyetini ve nihayet Fatih ve Uzun Hasan gibi iki büyük ve kahraman Türk hükümdar ve kumandanını Otluk Beli'nde kat'i çarpışmaya sevkeden sebepleri, Türk kaynaklarına göre, tesbit etmeyi faydalı bulduk :

Karakoyunlularla Akkoyunlular iki rakip ve düşman kabile idiler. Bu düşmanlık, iki kardeş kabile birer büyücek devlet kurduktan sonra da, gittikçe artmıştır. Azerbeycan'da yerleşen Karakoyunlular şii mezhebine girmişlerdi. Bunlardan, hükümdar sülâlesinin mensup olduğu Baharlı aşireti Erdebil Safevîlerinin dayandığı başlıca bir kuvvetti. Osmanlılarla rekabete ve mücadeleye kalkışan Akkoyunlular ise mezhep itibarıyla sünî idiler. Diyarbakır, Kemah ve havalisinde yerleşen Akkoyunlular, doğudan ve kuzeyden Karakoyunlular ve batıdan Osmanlılarla çevrilmişlerdi. Bu coğrafi durum dolayısıyla Karakoyunlular Osmanlıların müttefiki sayılırlardı. Fakat, Osmanlı devleti Akkoyunlulara karşı muvazene tesisi için Karakoyunlularla işbirliği yapmayı düşünmemiş, yahut, daha çok batıda meşgul olduğundan bu işlerle uğraşmak için vakit ve fırsat bulamamış, belki de buna lüzum görmemiştir. Uzun Hasan'ın Karakoyunlu devletini ilhak etmesine bile, Fatih seyirci kalmıştır.

Gerçi, Yıldırım Bayezid zamanında, Timur'un önünden kaçıp Osmanlı devletine sığınan Karakoyunlu reisi Kara Yusuf ve Bağdat pâdişahı Sultan Ahmet Celâyirli'nin, bir dost ve müttefik gibi kabul edildiklerini görmekteyiz. Âşıkpaşazade (S. 249) bu hususta şöyle demektedir : «Sultan Ahmet geldi, Kütahya'yı timar verdiler, dört ay durdu yine Bağdad'a gitti ve dahi Kara Yusuf Tebriz'den geldi dokuz ay kapıda hizmet etti, yine Tebriz'e pâdişah oldu. Fakat, biraz inceleyecek olursak bu iyi kabûlün yalnız Karakoyunlulara münhasır olmadığını görüyoruz. Nitekim Akkoyunlulardan Ali Bey de iki oğlu ile Osmanlılara iltica etmiş ve Osmanlı hükümdarı II. Murat tarafından kendisine İskilip timar olarak verilmiştir (Âşıkp. 247-8). Bunun gibi, Uzun Hasan'ın oğlu Ugurlu Mehmed, Fatih, Ugurlu Mehmed'in oğlu Ahmod Mirza da II. Bayezid devirlerinde Osmanlı ülkesine iltica etmişlerdi. Bu iki Akkoyunlu prensi iyi kabul gördükten başka Osmanlı hükümdarlarının kızlarıyla de evlenmişlerdir (Âşıkp. 238, 242 ve 245, Mün. 165, 416). Muhtelif devirlerde yapılan bu müamelelerden Osmanlı devletinin filiyatta Ak ve Karakoyunlular arasında hiç bir fark gözetmediğini anlamaktayız. Halbuki, Akkoyunlular II. Murat ve Fatih zamanlarında Osmanlılara karşı düşmanca tecavüz halinde idiler.

Barbaro'nun ve 1471'de Diyarbakır'a gönderilen Venedik elçisi Katerino Zeno'nun raporları, mecburî olarak Osmanlılar tarafında sefere iştirak etmiş olan Bizanslı Angi-

Buna mukabil Uzun Hasan, Osmanlılara karşı Karamanlılar, İsfendiyaçoğulları ve Trabzon İmparatorluğu ile işbirliği yaptığı gibi Hristiyan Avrupa Devletlerinden bile yardım görebilmek için her çareye başvurmuştur.

Osmanlılarla Akkoyunlular arasındaki husumet Kara İlük (Yülük) Osman Bey zamanından başlar. Kadı Burhaneddin'i öldüren Akkoyunlu reisi Osman Bey Sivas'ı almaya çalışıyordu. Yıldırım Bayezid'in yetiştirerek Sivas'ı zaptı Akkoyunlularla Osmanlılar arasında ilk büyük anlaşmazlık sebebidir (1397). Timur istilâsında ise Osman Beyin Timur tarafını tuttuğu ve « Rum ve Şam » da Timur'un yaptığı muharebelerde ona hizmet ettiği malûmdur. Timur felâketinden sonra Osmanlı devletinde başgösteren karışıklıklardan faydalanan Akkoyunlular Osmanlı topraklarına tecavüzden ve hudut şehir ve köylerini yağma etmekten geri kalmamışlardır. Bu tecavüzler Bayezid'ten sonra Otluk Beli muharebesine kadar yarım asırdan fazla sürmüştür. Bu zamanda yapılan akın ve tecavüzlerin başlıcaları şunlardır: 1. Çelebi Mehmed zamanında Akkoyunlu İnal'ın Tokat'a, Gözleroglu'nun Şarki Karahisar'a taarruzu, 2. II. Murad zamanında (1426) Türkmen taifesinden Kızıl Koca'nın bir kaç defa Amasya ve Tokat'ı yağma etmesi. 3. Karakoyunlulardan Pîr Ömer Bey de Çelebi Mehmed zamanında yine Şebî Karahisar'a taarruz etti. 4. Fatih devrinde (1472) Uzun Hasan'ın amcası oğlu Yusufça Mirza'nın Tokat, Kayseri ve Hamideline tecavüzü.

En büyük ve en mühim tecavüzün sonuncusu olduğu meydandadır. Bu son akından evvel, Uzun Hasan, Cihanşah'ı Çapakçur'da yenerek (1467 Kasım). Karakoyunlu devletini ilhak etmiş ve bir büyük imparatorluk kurmuştu. Bu zaferden sonra da kendisince, sıra Osmanlı devletine gelmişti. Fatih, oğlu Şehzade Mustafa'ya yazdığı mektupta «Cihanşah ve Sultan Ebusaid vakıalarından sonra Uzun Hasan bu canibe bidebâne mektuplar gönderüp kinayeden hâli kalmadığını» haber verdikten sonra yakında bunun cevabını vermeye hazırlanmakta olduğunu ilâve eder. Tac-ü-ttevarihe göre «İran ve Turan daverlerine zafer kazanan Uzun Hasan» Fatih'e sen ve ben demeye başlamıştır.

Uzun Hasan, kabile ve hudut ihtilâfları üstünde geniş istilâ ve bâkimiyet pilânları peşinde koşan bir Türk hükümdarı idi ve bu türlü pilânları gerçekleştirebilecek cesaret ve yaradılıştı idi. Onu, Osmanlı Devletiyle mücadeleye Venedik Cumhuriyeti ile Papalığın sürdüğü de muhakkaktır. Fakat, ne de olsa, Akkoyunlular ötedenberi Osmanlılara akınlar yapmakta olduklarından bu cenebî tahrikleri Uzun Hasan'a da uygun gelmiştir. Asıl mesele, Uzun Hasan'ın, yalnız başına bile, Osmanlılara karşı giriştiği mücadeleyi inad ve cesaretle sonuna kadar götürbilmesidir.

olello'nun yazılarıyla tamamlanmıştır. Bu üç raporun bir araya getirilmesinden Fâtih Mehmed'in harp kudretini kırmak

Uzun Hasan, Fatih'e karşı en son ve en büyük taarruzu niçin yapmıştı, maksadı neydi, Fatih'in Akkoyunlular ve Uzun Hasan hakkındaki politikası neydi, şimdi kısaca bu noktaları inceleyelim.

Osmanlı devletinin ve Fatih'in Akkoyunlular hakkında kötü niyeti yoktu. Fatih'in, Koyulhisar'ı aldıktan sonra elinin altında bir toplu ordu varken Akkoyunluları bırakıp Trabzon'a dönmesi de bunu gösterir. Halbuki, Uzun Hasan'ın Osmanlı mülküne ve tahtına göz diktiği muhakkaktır. O, Trabzon'un Fatih tarafından fethine mani olamayınca son müttefiki Karaman oğullarını himaye suretiyle Osmanlılarla kat'i bir çarpışmaya karar vermişti. Kendisine sığınan Karamanoğlu Pir Ahmed ve Kasım Beylere bir kuvvet katarak Karaman'a gönderdi. Arkasından da veziri Ömer Beyle amcası oğlu Yusufça Mirza'yı bir orduyla Osmanlı ülkesine yolladı. Akkoyunlular Tokat, Kayseri ve civarını talan ettiler, Yusufça Mirza Hamideline kadar sarktı (1472). Fatih, ancak bu taarruzdan sonra Uzun Hasan üzerine sefer açmaya karar verdi, yüz bin kişilik bir orduyla (1473 İlkbaharı) Sivas üzerinden Erzincan'a yürüdü. Şebn Karahisar önüne gelince Vezir-i âzam Mahmud Paşa «Devletli Sultanım, hele bu Karahisar'ı alalım ümittir ki düşman dahi gele, anıla haklaşırsız» deyerek evvelâ bu kalenin zaptını teklif etti. Fatih'in cevabı şu olmuştur; «Hey Mahmud, ben hisar'ı ne ideyim, ben düşmana geldim, düşmanı bulun». Bu şâhâne cevap harpte esas maksadın düşman ordusunu imha etmek olduğunu bu büyük Türk kumandanının ağzından da işitmiş oluyoruz. Erzincan'dan sonraki ilk çarpışmayı Uzun Hasan kazanmıştı. Uzun Hasan, bu çarpışmada esir düşen Osmanlı beylerinden Turhanoğlu Ali Beye «Bundan sonra artık Rum tahtı benim ve Kasr-ı Kayserî niğmenim olmak mukarrerdir» demiş. Bu söz, Uzun Hasan'ın Osmanlı devleti hakkında beslediği emeli açıkça göstermeye kâfidir. Hiç olmazsa Otluk Beli muharebesini kazansaydı Uzun Hasan'ın ne yapacağını bu sözlerden anlayabiliriz. Her halde Fatih'in peşini bırakmıyacak ve İstanbul'da Osmanlı tahtına oturacaktı.

Osmanlılar için bu felâketli ilk çarpışmadan yedi gün sonra (878 Rebiülevvelinin on altıncı günü, 12 Ağustos 1473) Üçağzılı civarında Otluk Beli tepelerindeki asıl büyük savaşı Fatih kazandı. Dikkat ve itinayla hazırladığı ordunun ilk çarpışmada yenildiğini gören Uzun Hasan çekilmeye karar verdi ve «Can kurtaran boz atına» atlıyarak Tebriz yolunu tuttu.

Fatih, muharebe sahasında üç gün kaldıktan sonra «mürüvvet ve merhamet ederek» Uzun Hasan'ın vilâyetini yani devletini yıkmadan ve Akkoyunlu ordusunu takip etmeden İstanbul'a dönmüştür. Osmanlı tarihlerine göre Fatih ve devlet erkânı Otluk Beli zaferinden sonra Uzun Hasan'ı takip fikrindeydiler. Vezir-i âzam Mahmud Paşa bazı esbap ileri sürerek Fatih'i bu takipten vazgeçirmiş. Bizce, Fatih Akkoyunlu devletini

için İran-Türkmen süvari kuvvetleriyle Avrupa teknik kabiliyetinin birlikte çalışması halinde doğacak hâdiseler pek açık olarak gözümüzün önünde canlanmaktadır.

Barbaro¹:

“İki kalyonla, 12 Şubat 1473 'de Venedikten yola çıktık. Arkamızdan içinde askerler ve silâhlarla Uzun Hasan'a (Assambei) verilmek üzere hediyeleri taşıyan iki büyük kalyon hareket etti. Ben bunları Karaman'a veyahut o civarda bir sahile götürecektim; Uzun Hasan da oraya gelerek bu eşyayı teslim alacaktı.”

Bu gemilerde tunçtan ve demirden 16 büyük havan, 200 ok atma âleti, 1000 tüfek, 3000 demir çubuk, mermiler, barut vesair malzeme vardı. Bundan başka, 5 subayla Tommaso adında bir albay idaresinde bir alay avcı ve topçu askerleri bulunuyorlardı.

Angiolello²:

“Mevsim müsait olur olmaz Büyük Fâtih, (1473 Mart sonunda) İstanbul boğazını geçti; Askerlerin toplanacağı Amasya'da durdu. Pek büyük bir teşebbüse girişeceğinden akla gelen her tedbire baş vuruldu.”

imha fikrinde olsaydı bu son fırsatı da kaçırmazdı. Bu takdirde, belki de, Yavuz Selim'in bir Çaldıran seferi yapmasına da lüzum kalmamış olurdu. Fatih, yukarıdanberi arzettiğim gibi, sadece Uzun Hasan'ı cezalandırmak istemiş, Akkoyunluları yıkmayı kasdetmemiştir.

Fatih İstanbul'a dönünce Sadr-ı âzâmın düşmanları tezvire başlayarak Mahmud Paşa'nın Uzun Hasan tarafını tutup Pâdişahı takipten alıkoyduğunu ve eğer «ardınca gidilseydi Uzun Hasan ele geçip gâilesi külliye bertaraf olurdu ve ele geçmesi çok kolaydı» demeye bağlamışlar. Fatih, Uzun Hasan'ı takip etmediğine pişman olmuş ve ileri yürüyüşte Mahmud Paşa'nın orduyu Şebinkarahisar muhasarasıyla meğgul ederek daha ileri gitmemek için yaptığı teklifi de hatırlayarak kendisini azletmiş.

Uzun Hasan'a gelince, o, bu badireden canını kurtarabildiğine bin kere razı olarak taallûkatına Bir daha Âl-i Osman adını anmamaların: tenbih etmiştir. Otluk Beli muharebesi Akkoyunluların Osmanlı arazisine tecavüzlerini bûsbûtün durdurmakla kalmamış, yıldızı sönen Uzun Hasan'ın vefatından (1474) yirmi iki yıl gibi kısa bir zaman sonra Akkoyunlu devleti, yerini, Şah İsmail'in kurduğu Safevî İran devletine bırakmak zorunda kalmıştır.

¹ Aldine, S. 22 a-b.

² Lezze, S. 45 'de.

Barbaro¹:

“Kıbrıs’a gelince (1 Nisan 1473) Türklerin içerde ve sahil-
de bütün Karaman şehirlerini zaptettiklerini öğrendik. Bunun
için, bir zaman Famagusta’da kalmaya mecbur olduk. Bu su-
larda, Osmanlılara karşı o vakit, en az 99 gemi dolaşıyordu.
Bunlardan 70’i Venedik, 16’sı Napoli, 22’si Rodos şövalyeleri,
16’sı papa ve 5’i de Kıbrıs kralı² tarafından gönderilmişti.
Amiral Mocenigo idaresindeki bu donanma Karaman beyi-
nin ricası üzerine Akdeniz kıyılarında Silifke’yi ve başka iki
kaleyi işgal etmişti. Barbaro da getirdiği topları Uzun
Hasan’a teslim etmek imkânlarını arıyordu,,.

Zeno’dan Barbaro’ya³:

“Silifke’den gönderdiğiniz 9 Mayıs tarihli mektubu aldım.
Bu mektupta 100 kadar kalyonun Uzun Hasan emrine hazır
olduğunu bildiriyorsunuz. Muhterem birader, bu haberlerinizden
o kadar memnun oldum ki Signoria’mızın ve hristiyanların
büyük işler yapacaklarını Cenab-ı Haktan ümit etmekteyim.

“Daima bu prensin etrafında idim, ve mektubunuzun
muhteviyatından kendisini haberdar ettim. Oğlunu Osmanlı
pâdîşahına karşı göndereceğini ve sahile taarruz için büyük
bir ordu ile bizzat kendisinin Karaman’a hareket edeceğini
size bildirilmesini benden istedi. Bunun için kendini Karaman’
da bekleyiniz ve bana söylediği gibi, mutlaka, iâşe mülâhazatı
dolayısıyla bütün Temmuz ayını orada geçirecektir. Bütün
donanmasıyla Karaman’a gitmesi için Amiral Mocenigo’ya
yazmaklığımı bana emretti. Rica ederim mümkün olduğu kadar
mühim bir hareket yap ki bütün İran’da Venedik’in şerefi par-
lasın.

“Uzun Hasan ordugâhında 14 Haziran 1473’de ya-
zılmıştır.

Angiolello⁴:

“Her şey tamamlanınca Fâtih, bir Kapodokya şehri olan
Amasya’dan Tokat’a hareket etti. Sivas’a varıldı; oradan bir
nehir akmaktadır, Trabzon dağlarından gelen Halys (Kızılır-

¹ Aldine 22 b.

² Aldine 23 a.

³ Lettere S. 65/6.

⁴ S. 50/1.

mak) adındaki bu ırmak üzerinde bir büyük taş köprü vardır. Bu ırmağı geçtikten sonra Uzun Hasan'a ait Niksar denilen bir kaleye geldik, burada bir kısa çarpışma oldu; bundan sonra Koyunluhisar'ı yanda bırakarak bir dağ eteğindeki Şibinkarahisar ismini taşıyan başka bir kasabaya geldik. Ahalinin çoğu mal ve mülklerini alarak kaçmışlardı.,

Barbaro'dan Uzun Hasan'a¹:

"Zat-ı şâhâneniz nezdinde elçi olan Katerino Zeno'ya bir çok mektuplar göndererek kudretli bir donanma ile Amiral Mocenigo'nun, papalık makamı ve Kral Ferrante tarafından gönderilen elçilerin ve aynı zamanda Hoca Mehmed ve âcizlerinin buraya geldiğimizi bildirmiştim.

"Zat-ı şâhânenizden şunu rica ederim. Buraya teşrif ediniz; yahut ordunuzdan bir müfreze gönderiniz ki donanmamızla birlikte Türkleri mağlûp edelim. Biz sizin namınıza işe başlıyarak Karaman sahillerinde Sigi ve Kurku'yu zaptetmiş bulunuyoruz. Teklif ettiğim gibi, zat-ı şâhaneleri bu tarafa gelirlerse Cenab-ı Hakkın lütuf ve ihsanı ile muvaffakiyet elde edilerek Boğazlardan geçip İstanbul'u zaptedebiliriz.

"Zat-ı şâhânelerinin sözü geçen elçisi ile birlikte huzuru-nuza gelerek saygılarımı sunabilirsem Venedik Cumhuriyeti adına büyük hareketler yapmak üzere emrinize sayısız havan, ok atma âleti, tüfenk, top ve pek çok başka malzeme ve yetişmiş her sınıftan askerler vereceğim.

"Kurku limanında 8 Haziran 1473'de yazılmıştır. ,

Uzun Hasan'dan Barbaro'ya²:

"Sevgili oğlumuz Uğurlu Mehmed idaresinde Osmanlılara karşı 30 000 kahraman ve tecrübeli asker gönderdiğimizi size bildiririm. Bunun için evvelâ müsterih olunuz, Karaman'da hisarlar alınız ve havan toplarıyla düşmanın kalelerini zaptediniz. Emniyetle seyahatiniz için sizi buraya getirmek üzere bir müfreze göndereceğiz.

"Harput'ta 17 Temmuz 1473'de yazılmıştır. ,

¹ Lettere S. 53.

² Lettere S. 63.

Angiolello¹:

“Şibinkarahisar’dan hareketten sonra birkaç gün yürüyerek Erzincan’ın büyük ovasına geldik. Şehir kuvvetli olmadığı için ahalinin büyük kısmı uzaklaşmış ve Fırat’ı geçmişti. Bundan sonra biraz ilerliyerek (Temmuz 1473) Malahiya civarında nehre yaklaştık,,.

Zeno’dan Barbaro’ya²:

“Uzun Hasan, Karaman kıyılarında bir çok yerlerin zaptedildiğine dair Barbaro’dan mektup alınca hemen bütün ordugâhta davul çaldırarak müttefik Venedik’in parlak bir zafer kazandığını ilân etti.

“Her iki ordu, Uzun Hasan ve Fâtih orduları, birbirinden ancak dört yürüyüş uzakta bulunuyorlar, atlar ve insanlar iyi teçhizatlıdır. Böylece, Cenab-ı Hak adına, Türklerle çarpışmak için yolumuza devam ediyoruz.

“Erzincan mintakasında Uzun Hasan ordugâhında 26 Temmuz 1473’de yazılmıştır,,.

Angiolello³:

“Biz Fırat’a vardığımız zaman (2 Ağustos 1473) Uzun Hasan da ordusu ile öbür tarafta yerleşti. Hiç şüphesiz, nehir buralarda geniş ve yer yer derin olduğundan geçileceğini bilmiyordu. Uzun Hasan, sonradan öğrenildiği gibi Fâtih’in ordugâhını görünce şaşırıp kalmış ve uzun zaman konuşmamış, sonra hiddetini şu anadili türkçe küfürle açığa vurmaktan kendini alıkoyamamıştır: Ey kahpe zâde, ne deryadırl,,

Bu suretle Fırat boylarında meydan muharebesi olurken Barbaro boş yere Akkoyunlu askerlerinin gelmesini Kıbrıs’ta beklemekle istemiyerek vakit kaybediyordu.

Uzun Hasan’ın lehine çereyan eden ilk çarpışmadan sonra Tercan civarında, 12 Ağustos 1473 ’te kat’i neticeli meydan muharebesi yapıldı. Bu muharebeyi Uzun Hasan kaybetmişti. Çünkü Acem ve Türkmen suvarilerlerini biçen Osmanlı topçusuna karşı koyacak olan Venedik havanları yetişmemişti. Bu toplar Karaman kıyılarında seyahat ediyorlardı.

¹ S. 51.² Lettere 76.³ S. 52.

Barbaro, Kilikya sahilinde Kuru'da bulunduğu sırada, Uzun Hasan'ın yenildiğini 20 Eylül'de öğrenmişti. Barbaro, Venedik Dojua gönderdiği bir mektupta¹: "Bunun üzerine büyük bir teessür içinde hemen oradan hareket ettim,, diye yazıyordu. Bu mühim teşebbüs, böylece, Batı-İran ittifa-kının tam bir muvaffakiyetsizliğiyle sona ermişti.

Akkoyunlu devletinin İranlaşması

Fâtihi, zaferden hemen sonra geri döndüğü için Ter-can mağlûbiyeti Uzun Hasan için arazi bakımından büyük kayıplar getirmemiştir. Bununla beraber manevî tesiri pek büyük olmuştur; Osmanlılarla Türkmenler arasındaki mücadele artık sona ermişti. Uzun Hasan için, Batıda yeni maceralar peşinde koşacak yerde Akkoyunluların İran'a doğru yaptıkları geniş arazi kazançlarını kuvvetlendirmenin daha doğru olacağı meydandadır².

Yeni devletin merkezi 1469'da Tebriz'e nakledilmiş ve bu hareketle Uzun Hasan'dan evvel Cengiz torunlarının ve İlhan'ların başından geçen gelişme başlamıştı. Minorski j'nin⁴ pek doğru olarak söylediği gibi Uzun Hasan kendini İran âlemine ve İran hayatına uydurmuş ve İran Kisraları arasında yer almıştı⁴. Bu sefer de, muzaffer taraf İran'ın cazibesine kapılarak erimişti. Bu hal, bilhasa, oğlu Yakub zamanında (1478-1490) kendini gösterir; bu zat daha ziyade İran devlet işleriyle uğraşmıştı, etraf ve kültürü tamamiyle İranlı olmuştu. Akkoyunlular, bu suretle, Safevîlere yol açmışlardır. I. Şah İsmail (1501) arazi itibariyle Akkoyunluların hakimiyetini ortadan kaldırmış ise de siyasi bakımdan onları devam ettirmekten başka bir şey yapmamıştı.

Uzun Hasan'ın ölümü ve yerine geçenler

1477 sonbaharında, Uzun Hasan, son yaptığı Gürcü seferinden dönerken hastalandı, yatağa düştü. Tebriz'e gelince

¹ Lettere S. 80.

² Minorski j S. 15.

³ La Perse 17.

⁴ Şah Abbas tarafından 1599'da Avrupa'ya gönderilen elçinin kâtibi Uruç Bey Bayat hıristiyan olduktan sonra İspanya'da yazdığı hatıratında şöyle demektedir: Uzun Hasan, kan bakımından İstanbul'daki pâdişah kadar Türktür, bununla beraber o daima İranlı olduğunu ileri sürerdi ve

okadar ağırlaştı ki devlet işlerine bakamaz oldu. Karısı Selçuk Şah Begüm ihtiyaten büyük oğluna haber göndererek onu Şîraz'dan getirtti. Halil, hemen babasının hasta yatağına koşarak emirlerini alabildi. 1478 senesinin 5 Ocak gününü 6 Ocağa bağlayan gecede Uzun Hasan 54 yaşında öldü. Kendi tarafından vakfedilmiş olan Tebriz'de Nasriye medresesine gömüldü¹.

Babasının ölümünden sonra Halil, Despina'nın oğlu ve kendi üvey kardeşi yirmi yaşındaki Maksud'a gönderdiği adamlarla onu zehirletti ve boğdurdu². Maksud'u sık sık gören Venedik Elçisi Kontarini, onun için; "Gurlu Mamed (Maksud'un başka bir üvey kardeşi olan Uğurlu Mehmed) ile isyan ve fesat tertipleri yaptığından daima zencire vurulmuştu.", demektedir³.

Halil, 1478 ocak ayında, Kontarini'ye göre 35 yaşında, Sahibâbad meydanında Akkoyunlu tahtına oturdu; yanında kendisinden hemen yirmi yaş küçük olan kardeşi Yakub oturuyordu. Yakub, bir müddet sonra, evhama kapılarak, şiddetli don ve kar fırtınasına rağmen annesile birlikte idare ettiği vilâyet merkezi Âmid'e hareket etti⁴.

Halil'in hükümdarlığı kısa sürmüştür. Yakub, kardeşine karşı ayaklandı, Diyarbakır ve buna civar şehirlerden asker yardımı gören Yakub ile kardeşi Halil arasında 1478 15 Temmuz günü Marand civarında vukubulan çarpışmada Halil hayatını kaybetti. Bu suretle 15 yaşındaki Yakub, Uzun Hasan tahtına oturdu⁵.

Uzun Hasan'ın şahsiyeti

Bundan evvel çok defalar isimi geçen, Uzun Hasan sarayındaki Venedik elçisi sayesinde bu hükümdarın şahsiyeti üzerinde, başka Şark hükümdarları hakkında bildiklerimizden çok fazla tafsilâta sahip bulunmaktayız.

buna ehemmiyet verirdi (Don Juan de Persia, S. 42: siendo a la verdad tan Turco de sangre como el (Mehmed II.): pero preciauase Vsan Cassano mas de Persiano, Moro, que de Turco Asitico).

¹ Razi 573b.

² TAA 52a; Barbaro, Aldine 53b.

³ Hakluyt, S. 173.

⁴ TAA 54b-55a; Hakluyt S. 173

⁵ TAA 75a-83a.

Giosafat Barbaro, tehlikeler atlatarak 1474 Nisanında birçok ta bekledikten sonra Tebriz'e vardığının ertesi günü Uzun Hasan tarafından kabul edilmiştir. Elçi, saray nazırının beklediği kapıdan girdikten sonra etrafı duvarla çevrili bir çim sahasından geçirilerek hükümdarın maiyetiyle birlikte bulunduğu kemerlerle süslü bir salona götürülmüş. Salonun ortasında fıskiyeli bir havuz havayı serinleştiriyordu. Uzun Hasan'ın kendisi, methale yakın oturmuştu; yanında Şark adetine göre şahsî muhafızı ve etrafında çepeçevre devlet büyükleri ayakta saygıyla duruyorlardı¹.

Barbaro, hükümdarın şahsiyetini daha ziyade tarif etmemekte ise de onun eksik bıraktığı yerleri Kontarini tamamlamış bulunmaktadır:

"Hükümdar, yemeklerde daima şarap içer, içkiye çok tahammülü olduğu anlaşılıyor. Bizi de davet etmekten zevk duyardı. Daima birçok şarkı okuyanlar ve çalgıcılar hazır bulunurdu. Uzun Hasan bunlara ne okuyacaklarını, ne çalacaklarını emrederdi. Kendini kaybettiği de olurdu.

"İri, uzun boylu ve güzeldi; çehresinde pek az tatarlık izleri vardı, yüzü açık renkteydi. İçtiği zaman elleri titrerdi. Yetmiş yaşında bir adam tesiri yapardı (Gerçekte o vakit 50 yaşındaydı). Sohbeti hoştu, fakat çok içtiği vakit tehlikeli olabilirdi. Umumiyetle sevimli bir hükümdardı²."

Uzun Hasan'ın etrafı hakkında Zeno'nun anlattığına göre Türkmen büyükleri kendisine son derecede itaat ederlerdi; hatta çadırına girebilen en büyükleri bile söze başlamak cesaretinde bulunamazlardı, yalnız ekseriya hükümdar konuşurdu; bütün söyledikleri en küçük bir muhalefet görmeden tasdik olunurdu. Ordugâhta öyle bir sessizlik vardı ki insan kendini bir mabette sanırdı³.

Şark tarihçileri, onun, zeki, mâkul, karar sahibi, cesur ve âdil bir hükümdar, hud'akar ve iyi ahlaklı, ilim dostu ve âlimler hâmişi olduğunu yazarlar⁴. Bu hüküm, bugün, hayat ve icraatı hakkında edindiğimiz tesire ve XVI. yüzyıl başlarında eski Akkoyunlu arazisinde seyahat eden Venedikli tacirin

¹ Barbaro, Aldine 30b-31a. ² Contarini 73a.

³ Berchet 134. ⁴ Cenabi 116b; Mün. III, 165.

şu sözlerine uymaktadır: "Büyük Hasan Bey okadar mükemmel ve kabiliyetli bir adamdı ki İran'da emsali bulunmazdı¹."

Akkoyunlular ve hükümdarları hakkındaki bu hülâsadan sonra şimdi Safevî tarikat devletine bakabiliriz. Uzun Hasan'ın Karakoyunlulara ve Timur oğullarından Ebusaîd'e karşı zaferlerinden sonra bu tarikatın talii Şeyh Haydar'ın genç omuzlarına yüklenmiş bulunuyordu (L).

¹ Hakluyt S. 178.

(L) Uzun Hasan'ın şahsiyetini ve icraatını Müneccimbaş (III, 164/5) şu suretle hülâsa etmektedir:

« 882 senesinde mübarek bayram gecesi hakkın rahmetine kavuştu, yaptırdığı Nasriye medresesi bahçesinde gömüldü. Yaşı 54, saltanat müddeti 10 yıldır. Validesi Saray (Sara) Hatundur. Akıllı, âdil, cesur, tekva sahibi ve dindardı, âlimleri ve sâlihleri severdi, hayrat ve hasenat sahibi bir pâdişah idi. Çok hayrat yaptırmıştır. Az askerle Cihanşah ve Ebusaîd gibi iki büyük pâdişaha galebe etmiş, Gürcistan'ı haraca bağlamıştır, Azerbeycan, Arap ve Acem Irak'ı, Kirman, Fars, Diyarbakır, Kürdistan ve Ermenistan memleketlerinde hükmeyleti dedikten sonra büyük Türk kahramanının ölümünü müteakip çıkan hadiseleri de şu suretle anlatmaktadır : « Uzun Hasan'ın Halil, Ugurlu Mehmed, Yakub, Mesih, Yusuf, Maksud ve Zeynel isminde yedi erkek evladı vardı. Hasan Bey ölünce, yerine, vasiyeti üzere, Halil geçti. Halil'in, tahta geçer geçmez biraderi Maksud'u idam ettirmesi diğer kardeşlerini ürküttü. Yakub Beye eyaleti olan Diyarbakır'a gitmesine izin verdi ve annesi Selçuk Begümü de beraber gönderdi. Selçuk Begüm, Hasan Bey zamanında devlet işlerine karıştığı için yine eskisi gibi hareket etmesinden çekiniyordu. 883 te Yakub Bey isyan edip asker çekti, Hoy ırmağı kenarında iki kardeş muharebe ettiler. Halil muharebede telef oldu, yerine Yakub geçti ve babası zamanındaki ümerayı yerlerinden bıraktı. Biraderzadesi Elvend Bey Şiraz'da, ümeradan Kösê Hacı İsfahan'da isyan ettiler. Şam emir-ül-ümerası Peçenk Devadar da Mısır ve Şam askerleriyle Diyarbakır üzerine yürüdü. Yakub bey, bunları bertaraf ettikten sonra, 887 de, Gürcistan üzerine sefer ederek Abışha'yı fetih etti ve bir çok ganaimle döndü. 888 de *Heşt Behişt* ismiyle anılan güzel binayı yaptırdı. 893 te Ferruh Yesar yardım istemekle Pîzen isimindeki beyini onun imdadına gönderdi. Ferruh, düşmanı olan Şeyh Haydar'la muharebe ve onu katletti. Uzun Hasan, bu Haydar'ın babası Şeyh Cüneyd'e hemşiresini vermişti. Haydar bu kızıdan dünyaya gelmiş olup Yakub'un halası oğlu idi. Fakat, Haydar'ın katlinden sonra oğullarını İstahr kalesinde hapsedti ».

« Yakub Bey, 896 muharebesinde vefat etmiştir. İçkiye düşküdü, şirden hoşlanırdı. Etrafında toplanan şairler Yakub için güzel kasideler yazmışlardır. Yerine oğlu Baysungur geçti. Bir sene sonra, bunun da yerine, Hasan Beyin torunu Maksud oğlu Rüstem Bey oturdu. Biraz sonra

Şirvan hâkiminin isyanı üzerine 898 senesinde Rüstem Bey topladığı orduyu vezir-i âzamı Allâhverdi kumandasında Şirvanlılara karşı gönderdi; muharebe meydanında kesilen kafalardan kuleler yapıldı. Aynı yıl içinde Şirvanlılar topladıkları bir büyük orduyla Azerbeycan üzerine yürüdüler. Rüstem, tehlike karşısında Şeyh Haydar'ın İstahr kalesinde mahbus olan evlâdlarını serbest bıraktı ve Şeyh Haydar'ın intikamını alabilmesi için büyükleri Sultan Ali'yi Şirvanlılar üzerine yolladı. Haydar'ın müridleri Sultan Ali'nin etrafında toplandılar ve Şirvanlıları yendiler.

Safevî'lerin yardımıyla Şirvanlıları bozmuş olan Rüstem, mensuplarının çokluğundan Sultan Ali'den ürktüğünden onu ortadan kaldırmak istiyordu, bunu sezen Sultan Ali Erdebil'e kaçtı ise de Rüstem Allahverdi'yi gönderip Sultan Ali'yi biraderleriyle birlikte öldürttü, içlerinden yalnız İsmail kurtuldu.

902 yılında, Uğurlu Mehmed'in oğlu Göde Ahmed Bey toplayabildiği askerle amcası Maksud'un oğlu Rüstem'i öldürüp kendisi Akkoyunlu tahtına oturdu. Ahmed Bey, Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed'in oğlu idi. Uğurlu Mehmed, İsfahan valisi iken babasına darıldığından İstanbul'a gelerek Osmanlı pâdişahı Fâtih'e iltica etti ve ikram gördü. Fatih bir kızını Uğurlu Mehmed'e verdi ki Göde Ahmed bu kızıdan dünyaya geldiği için aynı zamanda hem Uzun Hasan'ın hem de Fatih'in torunu sayılır ».

Müneccimbaşının Akkoyunluların son zamanları hakkında verdiği dikkate değer izahatına ara vererek bir diğer Türk tarihçisinin, Âşıkpaşazadenin Göde Ahmed hakkında kaydettiği malûmatı da buraya nakletmeyi faydalı bulduk. Bu meşhur Türk tarihçisi Osmanlı Padişahı II. Bayezid'ten (1481-1512) bahsederken bir kızını «Bayındır Han nesli Uğurlu Han oğlu Ahmed'e verdi (S. 238)» dedikten ve biraz ötede (S. 232) «Ama bir kızını Bayındır Han nesli Ahmed Mirzaya vermiş ki ol Şarka padişah olmuştu» diye kaydettikten sonra Uğurlu oğlu Ahmed Mirzaya ayırdığı bir babta şu tafsîlatı vermektedir:

«Vilâyetinden, Bayındır Han oğullarından İstanbul'a geldiler. Sultan Bayezid'e iyi peşkeşler getirdiler. Ahmed Mirza'yı iğva ettiler, bir gece kaçırdılar, Sultan Bayezid'in haberi yokken. Tebriz'e Azerbeycan tahtına iletiler, Beyleri cemoldular, tahtı teslim ettiler... Ahmed Mirza iki ay kadar padişah oldu, Vilâyet-i Rumdan (Osmanlı ülkesinden) bir kişi götürmüştü (Noktacıoğlu), anı vezir edindi, anın iğvasıyla kenduye nûti olan beyleri kırdı, âhır bir ammisi oğlu vardı Hibe derlerdi Mirza'dan kaçtı, Mirza ardına düştü, buluştular, azim cenk oldu, Ahmed Mirza'yı şehit ettiler ve ol vezir edindiği Noktacıoğlunu pâreaare ettiler ».

Uğurlu Mehmed oğlu Göde Ahmed'in Osmanlı pâdişahı II. Bayezid'in kızıyla İstanbul'da evlenmiş olduğunu ve İstanbul'dan ayrılış şeklini Âşıkpaşazade'ye göre tesbit ettikten sonra Münecimbaşı'nın Akkoyunluların son zamanlarına dair verdiği tafsîlâta devam edebiliriz:

«Uğurlu Mehmed büyük bir cürüm işlediği için Fatih tarafından idam olunmuştur. Ahmed Bey kısa boylu ve şekilsiz idi, bunun için kendisine Göde Ahmed Bey denirdi. Ahmed Bey, dindar ve afif olmakla beraber

hasis idi. Gerek Ahmed Bey, gerek şeyhi Noktacıoğlu asker mevacipleri-
ni vermediler, ümerayı tazyik ettiler. Kirman valisi Allahverdi ve Fars
valisi Kasım Bey müttefikân Ahmed Beye isyan ettiler. Ahmed anlarına
üzerine varup cenkettiler, lâkin hasisliğinden asker ve ümera yâr olmayup
savaşta Ahmed Bey ve mürşidi Noktacıoğlu katlolundular. Altı ay hüküm-
darlık etmiştir. Bundan sonra Bayındır sülâlesi arasına fitne ve şikak
girdi, nizamları bozuldu. Uzun Hasan evlâdından üç küçük şehzade kal-
mıştı. Bunlardan Elvend Bey Irak'ta, Mehmed Mirza İsfahan'da ve II. Mu-
rad Azerbâycan'da çıkarak birbirleriyle dövüştükten sonra az zaman içinde
munkariz oldular.»

V.

ŞEYH HAYDAR ZAMANINDA SAFEVÎ TARİKAT DEVLETİ

Haydar'ın Erdebil'e girişi

Haydar, dokuz yaşında bir çocuk olarak Akkoyunlu ordugâhında Ebusaîd ile Akkoyunluların kavgalarına şahit olmuştu. Uzun Hasan, bu muharebeyi kazandıktan sonra, 1470 yılı başlarında, Muhan ovasını terk ederek Erdebil'e gittiği zaman kendisiyle beraber bulunan genç Haydar da ilk defa olarak hânedanının tarikat mâbedine ayak basmış bulunuyordu¹. Orada, büyük amcası Şeyh Cafer onu kıskanç bakışlarla fakat dostça kabul etti. Çünkü, Uzun Hasan'la şaka edilemezdi. Uzun Hasan Akkoyunlu düşmanları - ilk önce Cihanşah, arkasından bunun oğlu Hasan Ali ve en sonra Ebusaîd - ile birleşmiş olmasından ihtiyarı muaheze etmemiş görünmektedir; böyle yapmadığı, Şeyh Cafer'in Geylan'da Şendân hâkimi lehine cesaretle himaye isteğinde bulunmasından anlaşılmaktadır. Uzun Hasan, Erdebil'de merasimle Şeyh Haydar'ı tarikat reisliği makamına oturtmuş- tur, çünkü gençliğine rağmen onun babası Cüneyd'in şerefli bir halefi olacağına inanıyordu².

Uzun Hasan, ancak 1470 Temmuzunda yeni başkendi Tebriz'e geçmek üzere Erdebil'den ayrıldı. Haydar'ı büyük amcası Cafer yetiştiriyordu. Cafer'in, her şeyden evel, ona yıldızlardan geleceği anlamak bilgisini (ilm-i nücûm) öğrettiği sanılmaktadır³. Şurası muhakkaktır ki Cafer çocu- ğa karşı iyi duygular beslememekteydi ve çocuğun hürriyetini birçok hususlarda tahdit etmiştir. Bu sıkıcı vesayet her halde Şeyh Cafer'in ölümüyle sona ermiş bulunmalıdır; fakat bu- nun ne vakit olduğu pek belli değildir.

¹ Teixeira 36.

² HR IX, 124 b - 125 a ; TAA 139 a.

³ Rota S. 3.

Şeyh C ü n e y d'in hâkimiyet plânlarının birden bire suya düşmesiyle (1460) Safevîliğin yayılması da bir zaman için duruvermişti; fakat oğlu Haydar'ın hususiyle Türkmen prensi ve İran pâdişahı Uzun Hasan'ın, himayesinde, dönüşünden sonra, Erdebil'e akın eden çok sayıda ziyaretçilerden anlaşıldığı üzere bu hareket yeniden gelişmeye başlamıştır. Bu sûfi ve müridlerin hepsi, evvelce olduğu gibi, Rum ülkesinden yani Anadolu'daki Osmanlı vilâyetlerinden, bilhassa Karaman, Teke ve Hamid eli gibi güney bölgelerinden ve Suriye'nin Şam havalisinden, Geylan ve Taliş yani Hazer denizinin güney batı ve batı kenarlarından gelmekte idi.

Haydar'ın Prenses Marta ile evlenmesi

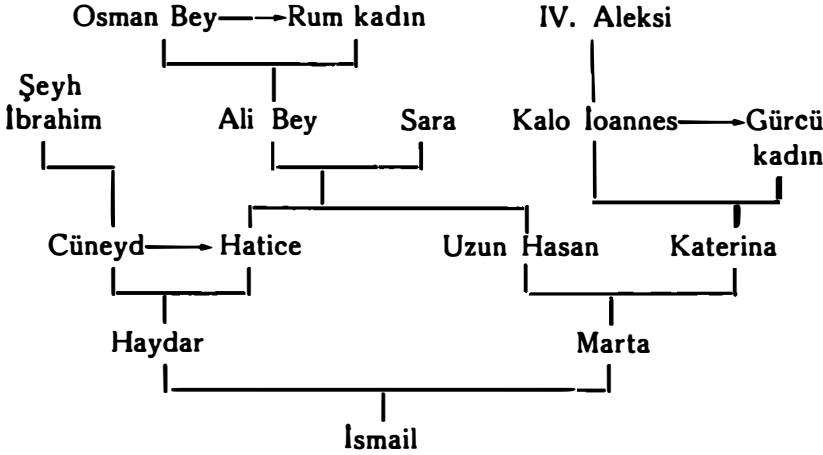
Uzun Hasan ve Safevîleri, geçmişteki bütün hadiselerden ziyade birbirine bağlayan bir hadise Haydar'ın itibar ve nüfuzunu artırmış bulunuyordu: Uzun Hasan'ın, Trabzon İmparatorunun kızı Despina Hatun'la evlenmesinden dünyaya gelen büyük kızı ile Haydar'ın evlenmesi. Uzun Hasan'ın bu kadından bir oğlu (Maksud, doğ. 1460) ve üç kızı olmuştu. Bu kızlardan en büyüğüne, annesi Marta adını vermiş olduğu halde Türkmenler arasında Halime Begi Aka ismi ve Âlemşah Begüm lakâbiyle çağırılırdı. Haydar'la yaşıt olan prenses, belki Uzun Hasan'ın hükümdarlığının sonuna doğru Erdebil'de resmen evlenmişlerdir. Uzun Hasan'ın biraz sonra vefatında (1478), Şeyh 18 yaşında bile değildi¹.

Siyasî bakımdan mühim olan bu birleşmeden üç erkek çocuk dünyaya gelmişti: Sultan Ali, İsmail, ve İbrahim. Bunların ikincisi İsmail (doğ. 17 Temmuz 1487), kısa fasıllarla hemen hemen 900 yıl süren bir yabancı hâkimiyetinden sonra, ilk İran millî devletinin kurucusudur.

Umumiyetle Türk bilinen İsmail'in hangi ırktan olduğunu incelemek faydasız olmasa gerektir. Bir çok kuşak geriye doğru ecdadı takip olunursa İsmail'in damarlarında akan kanda, annesi Marta (yarı Grek, bundan başka baba tarafından da Rum karışık) dolayısıyla Türk kanının üstün bir durumda olmadığı

¹ SN 67 ; EM 14 ; TE 15 b.

görülür. Babası bir Grek ve anası bir Gürcü kadını olan, anası Kira Katerina ve babaları bir Rum ve anaları bir Gürcü olan ana tarafından büyük anası Kirya Katerina dolayısıyla, anaları bir aramı hristiyan kadını ve iki kuşak büyük anneleri Trabzonlu prensesler olan Uzun Hasan ve Hatice kardeşler dolayısıyla yabancılık girmiş olunmaktadır (Aşağıdaki şecereyle krş.).

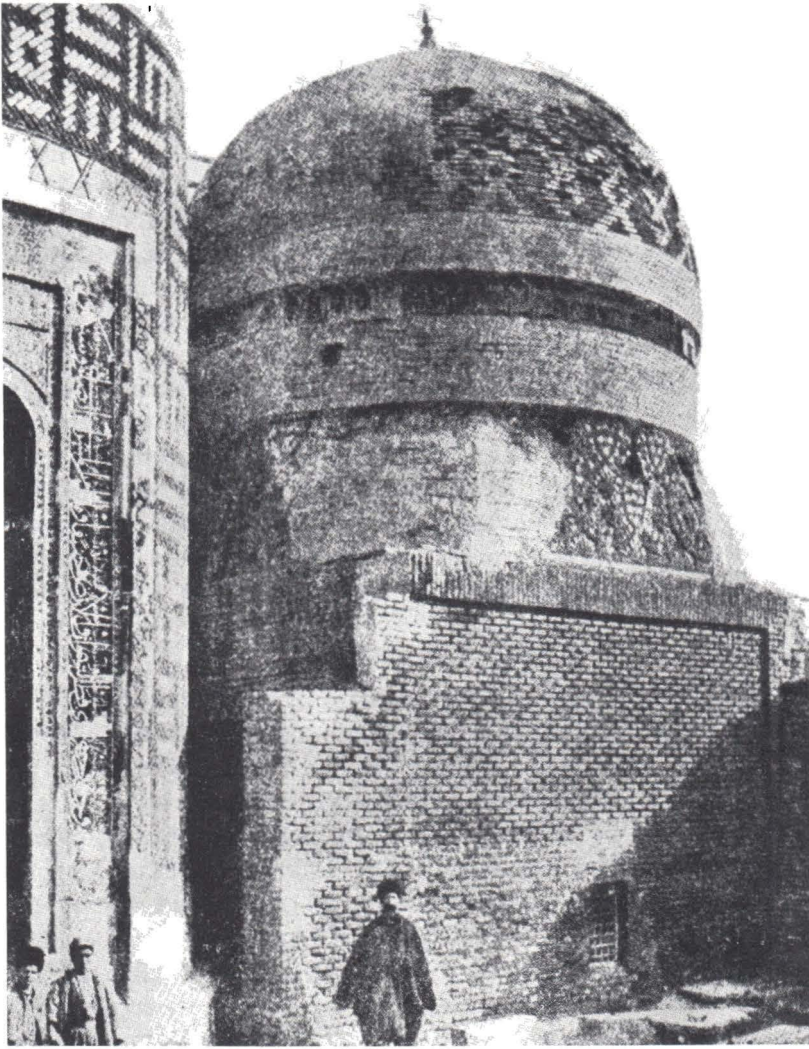
Bundan başka, İsmail'in ırkî vasıfları hakkında Safevî devlet kurucusunu bir çok defalar Tebriz'de yakından görmüş olan Venedikli tacir bize bazı kıymetli malûmat vermektedir. Tacir, İsmail hakkında: "Güzel görünüşlü, pek fazla boylu olmakla beraber mütenasip vücutludur, şişman ve geniş omuzludur, yüzünün rengi oldukça açıktır, sakalı tıraşlı ise de bıyığı vardı. Yaradılıştan seyrek saçlıdır, „ demektedir¹. Angi-olello da ise şu hususlar kaydedilmiştir: "Bu sûfi (İsmail) çok yakışıklıdır. Açık renkli ve ince bir adamdır, sakalı kırmızı olup bıyığı vardır,„². Bu tariflere göre İsmail'de Nordik tesir görülmektedir.

Haydar'ın harp hazırlıkları

İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın, Şeyh Cüneyd tarafından gerçekleştirilemeyen gayeyi her ne pahasına olursa

¹ Ramusio II, 90 a.

² Ramusio II, 73 a.

**Erdebil mabedinde Şeyh Safi haremi Bibi Fatma'nın
türbesi**

(Soldaki Safi'nin kendi merkadidir)

F. Sarre, *Denkmäler persischer Baukunst*, metin C. I. res. 39, s. 42.

Uzau Hnsan ve Şeyh Cünged

olsun bırakmamağa karar vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Her şeyden önce, o, öldürülen babasının intikamını Şirvanşah'tan almak ateşiyle tutuşmakta idi. Bunun için, bütün dikkatini, müridlerini silahlandırmaya çevirmiştir. Bu maksatla tekkesini hatta kendi odalarını silah deposu ve silâh imalâthânesi haline koymuştu. Bir İran tarihçisi Erdebil'de kâmiş kalem yerine kılıçlar görüldüğünü kaydetmektedir¹.

Haydar'ın kendisinin de tüfekçi ustası olduğunu aynı kaynak göstermektedir²: "Başka ustaların yardımı olmaksızın binlerce mızrak ucu, zırhlı gömlekler, kılıçlar ve kalkanlar yaptığını," bu tarihçi iştmiş. Silâh imalâtına yalnız ok atmak, mızrak kullanmak, ok germek, kılıç kullanmak gibi talimler yapmak yahut müridlerine ders vermek için ara verirdi. Çalışma kıyafeti derviş entarisi ve sûfi takkesi idi.

Yukarıdaki izahlardan cesur ve harp teçhizatı imalâtında da ehliyetli olduğunu anladığımız Şeyh Haydar'ın azimli ve kararlı bir insan olduğu intibasını edinmekteyiz. Bundan başka babası Cüneyd'ten ziyade müridlerini, siyasî maksatlar için kullanılacak, âdeta bir ordu haline koymasını bilmiştir.

Tarikat kıyafeti

Şeyh Haydar'ın teşkilât kudretine müridleri için kabul ettirdiği üniforma şahit olarak gösterilebilir: Tarikat mensupları sırtlarına derviş entarisi giyerler, başlarına da taç denilen Haydarî sarık sararlardı (resme bakınız). Türkmen sarığının kabarık olmasına mukabil, taç beyaz bir tülbent üzerine sarılan surâhi biçiminde, yukarıya doğru gittikçe sivrilen on iki dilimli kırmızı bir kavuktur. Parmak kalınlığındaki on iki dilim ve kırmızı renk³ Safeviliğin alevî akidesini ve mübarek on iki imâmı temsil etmektedir. Peygamber'le kan akrabalığı dolayısıyla yalnız bu on iki İmam onun meşru halefleri sayıldığından isimleri dilimlerin üstüne işlenmiş bulunmaktadır. Bu başlığı kullananlara verilen Kızılbaş ismi de yeni sarığın rengiyle ilgilidir; önceleri istihza makamında Osmanlıların kullandığı bu isim daha sonra umumileşmiştir⁴.

¹ TAA 140 b.

² TAA 141 a.

³ Menzel S. 188.

⁴ TAA 114 b ; Houtum-Schindler S. 114-5 ; Karabacek S. 88 ; Ramusio II, 91 a'da Venedikli tacir.

Yalnız koyu müridler yeni Haydarî başlığı kullandıkları için bu tacın kabulü muharip Safevî heyetinin dahilen kuvvetlenmesine yardım etmiştir. Menzel'in pek haklı olarak yazdığına göre Şarkın din tesiri altında bulunan dünya anlayışı karşısında derviş kıyafetinde, bilhassa taçta, mistik kuvvet ve ehemmiyet görmek lâzımdır. Bundan başka, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra (1478) Haydar'ın yavaş yavaş Mezopotamya - Irak hükümdar ailesinin himayesini kaybettiği göz önünde tutulmalıdır. Çünkü, evvelce söylendiği gibi, kardeşi Halil'i 14 Temmuz 1478'de tahtan uzaklaştırmış¹ olan Sultan Yakub, Erdebil'deki yeğenine iyi bir gözle bakamazdı. Uzun Hasan Kızılbaş kıyafetinin giyilmesine — eğer gerçekte bu kıyafet onun zamanında kabul edilmişse — ses çıkarmadığı halde, Yakub tabaasına Haydarî sarığının giyilmesini yasak etmişti².

Bu serpuşun talii oldukça dalgalı olduğu gibi aynı zamanda Safevî tarihinin de bir aynasıdır. Haydar'ın ölümünden sonra (1488) muvakkaten kullanılmağa başlandığı halde Şah İsmail tarafından tekrar kabul ettirilmiş³ ve biraz sonra okadar yayılmıştır ki Venedikliler XVI. yüzyıl başlarında İran'a, Haleb yoluyla kervanlarla çok miktarda kırmızı bez satmak fırsatını bulmuşlardır⁴. Şah Tahmasp zamanında (1540 tarihlerinde) Kızılbaşlar bu kavuğu kullanmamağa başladılar ve XVII. yüzyılda yalnız hükümdar ailesine pek bağlı sûfiler bunu taşımakta devam ediyorlardı.

Kızılbaş'ların muhtelif kısımları

Türk ırkından Kızılbaş'lar İran büyük hükümdarları zamanında, XVI. yüzyılda, yeni devletin muharip kuvveti ve beyleri oldukları için, büyük nüfuz elde ettiler. Türk Kızılbaşların bu nüfuzu, XVII. yüzyılda, büyük Şah Abbas zamanında asıl Fars halkı (Tacik) ve Gürcü gulâmlar bu işe karış-

¹ TAA 78 b.

² Ross S. 5 - 7.

³ Tercier (S. 765) Kızılbaş serpuşunun ancak Elvend ve Murad'a karşı kazanılan zaferden yani 1505 den sonra tekrar giyildiğini yazmaktadır ki bu iddiada isabet olmasa gerektir.

⁴ Sanuto VI, 57.

tırılncaya kadar devam etti. Bu değişiklik İran için bir yükselme devri olmuştur.

Bizzat Kızılbaşlar, daha kısmen XV. yüzyılda, menşeleri ekseriya karanlık birçok kabilelere ayrılırlardı. Safevîliğin sıkı ve yakın müridleri daha çok serbest ve kabilelere bağlı olmayan sūflerden ibaretti. Safevî tarikatı reisleri, Kızılbaş kabilelerinin, şîî esaslara dayanan ve ilk zamanlarda kuvvetli fikirler de taşıyan yeni mezhebin ruhanî reisi olmakla kalmazlar, aynı zamanda lâik bakımdan da kabile bağının başı da sayılırlardı. Kızılbaşlığın Haydar zamanında kabile teşkilâtındaki tesiri pek kuvvetli olmamakla beraber daha bu zamanda bile bu bakımdan kendini hissettirdiği anlaşılmaktadır: Sultan Yakub'un Tebriz'de Şeyh Haydar'ı ziyaretinden bahseden o zamanın tarihçisi Erdebil şeyhlerinin, sultanlar yani kabile reisleri gibi muamele gördüklerini kaydetmektedir ¹.

Kızılbaş kabileleri hakkında bildiklerimiz aşağıdaki hususlardan ibarettir: Bu kabileler arasında vaktiyle Timurleng tarafından Hoca Ali'ye teslim olunan Anadolu harp esirlerinin çocukları hususi bir yer tutarlar; bunlar Erdebil'de Rumlu olarak ayrı bir mahallede otururlardı. Bu Türkler XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kızılbaş kabilelerinin en kuvvetlisi idiler.

Bundanbaşka, Haydar zamanında o vakitki tarihçilerden Fazlullah'ın "koyu esmer yüzlü, kirli ve yağmacı," deye tavsif ettiği Şamlu'lar gelir. İsimden de anlaşılacağı gibi bu cemaatin Suriye'den gelen insanlardan kurulmuş olması muhtemeldir. Bunlar, XV. yüzyıl sonlarında, Azerbaycan'da, bilhassa Târum havalisinde yaşarlardı ². Hüseyin Bey Lala Şamlı adındaki zat Şeyh Haydar'ın olduğu gibi Şah İsmail'in de en yakınları arasında idi ³.

İsimleri ilk defa 1488'de duyulan Ustaçlı kabilesinin menşei büsbütün karanlıktır. Bu Türk kabilesinin Erzincan havalisinde yerleşmiş olması ⁴ ve esasında Şamlu'ların bir şubesini teşkil etmiş olması ihtimal dahilindedir ⁵.

Aynı tarihlerde Kacarlar da sayılmaktadır; bu kabile-

¹ TAA 142 b.

² Ross S. 85.

³ EM 18.

⁴ EM 20.

⁵ TAA 154 a.

den Kara Piri Bey adında bir zat Haydar zamanında bir kıtaya komuta ediyordu¹. Kacarlar'ın aslı hakkında şimdiye kadar bir bilgi edinemedim; son zamanlarda Şah Rıza - Pehlevî tarafından uzaklaştırılan Kacar hânedanı da (1786-1925) bu kabiledendir.

Biraz daha sonra, her halde 1500 tarihlerinden daha evvel Karamanlu ve Dulgadır² adındaki iki Türk kabilesinin ismi geçmektedir. Birinci kabilenin Güney Anadolu'dan geldiği ilk bakışta anlaşılmaktadır. Zülkadır dedikleri Dulgadır'ın da Anadolu'nun o vakitler Mısır'a bağlı Turguteli'nden, Elbistan'dan geldikleri kanaatine varılmıştır (Birinci haritaya bak).

Yukarıdakilerden başka Kızılbaş kabileleri ancak devlet kurucusu Şah İsmail zamanında meydana çıkmaktadır. Bunlar arasında Tekelüler (Anadolu'da Teke Eli'nden) ve Güney Azerbaycan'da ve Urmiye gölü çevresinde yaşayan Afşarlar vardır³. Bayat'ların menşei de Kuzey Anadolu'da, Kastamonu'ya çıkmaktadır⁴ ki bugün bile burada Bayat adında bir köy bulunmaktadır. Varsak'lar da Kilikya dağlarından, Toros'lardan gelmişlerdir.

Bu Türk kabileleri ve bunların XV. yüzyılda ve daha sonraları bugüne kadar İran'ın siyasî hayatında oynadıkları rol hakkında açık bir fikir edinebilmek için ırk bakımından İran halkı arasında bir inceleme yapılmasına ihtiyaç vardır.

Şeyh Haydar zamanında vücut bulan savaş birliğinin riayet ettikleri esaslar arasında harekette beraberlik ve bütün müritlerin tarikat pîrine kalben bağlılığı en önde gelmektedir.

Haydar'ın ilk hareketleri

Şeyh Haydar'ın silâhlanması ve üniformalı tarikat muhariplerinin toplanması 1483 yılında okadar ilerlemişti ki yirmi iki yaşındaki Şeyh ilk seferini hıristiyan Çerkes'lere karşı tevcih etmek hususunda hiç tereddüt etmemişti. Bunu yaparken de babası Cüneyd'in izinden gitmiştir ve daha

¹ HR IX, 156 b.

² Ross 10, 36.

³ Nikitine 68 ve devamı

⁴ Gordlevskij S. 7, not 3.

çok insanın katılmasını sağlamak ve müridlerini mükâfatlandırmak için sadece bir ganimet akını tasarladığını ve hiçbir istilâ düşünmediğini sanmaktayız.

Çerkeslerin yaşadıkları Kuzey Kafkasya'ya giden yol, zarurî olarak, Hazar denizinin batı kenarından, dağların deniz kıyısına çok yaklaştığı yerde bulunan tahkim edilmiş Derbent'ten geçmekte idi; burada yalnız dar bir boğazdan başka geçit te yoktu. Derbent, bunun için zaptolunmaz bir liman kalesi sayılırdı; bunun için ona Dem ir kap u adı verilmişti. Şeyh Haydar, Dağıstan'a girebilmek için, oraların hâkimi Şirvanşah'ın müsaadesini almalı idi; Şeyh, Sultan Yakub'un bir fermanını gösterdiğinden bu müsaade istemiye istemiye kendisine verildi¹.

Şeyh'in yaklaştığını duyan Çerkes kabilelerinin bir kısmı geri çekildi; diğerleri mukavemete hazırlandılar; arada yapılan muharebeyi Şeyh Haydar kazandı. Bu zafer, babası Cüneyd'in intikamını almak için, Şirvanşah Ferruh Yesar'a karşı bir akın yapmak fikrini telkin etmişti. Bu fikre, Sûfîler, Kızılbaşların bir müddet istirahat ihtiyaçları olduğunu ileri sürerek itirazda bulundular; böyle bir sefer için daha iyi silâhlanmaları lüzumunu ileri sürdüler².

Bu mutalaaları uygun bulan Şeyh Haydar, müridlerinin başına geçerek 1483 Sonbaharında tekrar Erdebil'e döndü³. Şeyh Haydar, bu ilk seferinden dönüşünde Şirvan arazisinden geçerken büyük dedesi Safî'nin üstadı Şeyh Zahid-i Geylanî'nin ahfadına miras suretiyle kalmış olan yerleri teyit ettirdi. 1483 Ağustosunda kendi el yazısıyle yazdığı bir vakıfnâmenin metni bize kadar gelmiştir⁴. Bu vesikada şöyle denilmektedir: "Mukan hâkimleri ve vergi tahsildarları emre göre (Zahidî sülâlesinin mülkiyet hakkına riayet noktasından) hareket etmiye ve Şeyh'in ahfadına kolaylık göstermiye, saygı ile muamele etmiye mecburdurlar". Haydar'ın tuğra şeklindeki imzası bu vesikanın kenarında bulunmakta idi; eğer bu vesika doğru ise Şeyh'in bununla idare ve maliye memurlarına emirler vermesi dikkati çekecek bir hadisedir; bunu yapabilmesi için Şeyh'in 1483 yılında Güney Şirvan'da hâkimiyet sahibi olması veya böyle bir hak iddiasında bulunmuş olması lâzımdır.

¹ TAA 141b.

² HR IX, 155a.

³ Vened. tac. 185.

⁴ SN 103/4.

Erdebil'de halka akından getirdiği ganimetleri, bilhassa kız ve erkek, güzel çerkes esirlerini dağıtıyordu ; aynı zamanda Kızılbaşlara da bütün kazançlarını, silâh ve harp malzemesi edinmek için harcamalarını emretti. Ganimetin bir kısmını da yeğeni Y a k u b'a Tebrize yolladı ¹.

Şeyh H a y d a r, 1483 ilk baharında da, aynı surette neticelenen, buna benzer bir akın yaptı ² ; bu başarılar ve büyük cömertliği (Meselâ hiç bir köyden vergi almazdı) itibarını artırdığından her yerden pek karışık bir mahiyette maceracılar ve müminler, bayrağı altına toplanmaya başladılar.

Bu hal, klâsik bir şekil almış olan gelişmeyi doğurmuştur : Erdebil tarikat idaresinin kuvvetlenmesi memleket hükümdarını evhama ve şüpheye düşürmüştür. Sultan Y a k u b'un sarayında bir toplantıda H a y d a r'ın akınlarından söz açılınca Hükümdar, Şeyh'in hemen Tebrize gelmesini emretti.

Şeyh sırtında bir eski kaftan, başında bir kirli tac olduğu halde beraberinde iki yahut üç müridle, 1487 Mayıs başında başkente geldi ve İlhan Ş a h H ü s e y i n C e l â y i r'in (1357-1382) vakfından olan zaviyeye indi. Akkoyunluların emirleri ve ileri gelenleri hayır duasını tahsil için onu orada ziyaret ediyorlardı ; hattâ Sultan bile ziyaretine gitti. Ertesi gün, H a y d a r, hükümdar tarafından kabul olundu ve aralarında esaslı bir konuşma cereyanetti. Sarayda hâkim olan fikir ve mütalaa, H a y d a r'ın harp yapmaktan menedilmesi, kendisinin Erdebil'den çıkarılması ve her şeyden evvel Anadolu'daki Safevî gruplarının başları halifelerle olan münasebetinin kesilmesi yolunda idi; Bunlar yapılmazsa bir ayaklanma korkusu pek büyük görülmekte idi.

Bununla beraber, Y a k u b yeğenine karşı harekete geçmek için çok mukavemet gösteriyordu; Fakat ondan mutlak bir itaat ve sadakat yemini istiyordu. Bir Kur'an getirildi ve Kadı S a f i y y e d d i n İ s a huzurunda kendisine yemin ettirildi ³. Bundan sonra, H a y d a r, serbest bırakıldı, o da hemen ve belkide huzur içinde Erdebil'e döndü. Biraz sonra da Prens

¹ TAA 142a. ² HR IX, 155b ; TAA 142b.

³ TAA 142 b -143 a, 168a.

Marta'dan ikinci oğlu, gelecekte Safevî devletini kuracak olan İsmail dünyaya (17 Temmuz 1487 de) geldi.

Bu arada (18 Mayıs), Sultan Yakub Sahend yaylasına gitmişti; 1487 Ağustos sonunda başkentine dönerken de Tebriz belediye reisi tarafından şehirde veba çıktığı bildirilmesi üzerine Ucan'da kaldı ¹. Sultan bu sebepten Serah ve Erdebil'e saptı; Fakat Haydar'la orada buluşup buluşmadığını vak'anüvis Fazlullah'tan öğrenememiş bulunmaktadır.

Başkentinin bulaşık olduğu teyit edilince Sultan Yakub, güneye doğru Kum şehrine saptı ve 1487 Eylülü sonunda oraya vardı; İsfahan'a yoluna devam etti. 4 Aralıkta yine bu yoldan döndü ve Akkoyunlular Kum'da kışlağa yerleştiler ².

Haydar'ın ayaklanması

1488 yılı başlarında, hükümdarın halası Hatice Begüm, Erdebil'den Şiilerin mukaddes şehri Kum'a, saraya gelerek oğlu Haydar için Çerkeslere bir akın daha yapmak müsaadesini koparmağa çalıştı. Yakub - yeğeninin yeminine güvenerek - kayınbabası, Şirvan şah Ferruh Yesar'a gönderdiği talimatla yapacağı cihatta Şeyhe yardım etmesini istedi.

Uzun Hasan'ın kızkardeşi bu cevapla Erdebil'e varır varmaz Şeyh Haydar, ecdadından miras kalan, bütün münakale ve arazi güçlüklerine rağmen, yüzlerce millik mesafeyi aşmasını bilen Safevî muharebe ağını harekete getirdi. Bu suretle, her gün, mürid guruplarıyla birlikte halifeleri, bilhassa Hazar kenarında Taliş ve Kafkasya'daki Karabağ'dan, yanında toplanmağa başladılar ³.

Şeyh Haydar, Kur nehrini geçer geçmez, 9 sene evvel (1469 Ocak ayı) büyük babası Uzun Hasn'ın Timur-oğlu Ebusaîd'e karşı zafer kazandığı Mukan ovasında, Mahmudâbâd'a karşı ilerledi. Oranın ahali Kızılbaş'ların yağmasına karşı mukavemete sarılınca Şeyh Haydar öldürülmelerini emretti ⁴.

Aynı zamanda, Şirvan şaha bir adam göndererek Çerkeslere karşı cihat ilân etmiş olduğu için Sultan Yakub'un

¹ TAA 121b.

² TAA 122a, 130b.

³ TAA 143b.

⁴ HR IX, 156a.

fermanı hükmünce Derbent üzerinden serbest geçmesine izin verilmesini istedi. Şeyh, hususî bir adam göndermekle Şirvan'ın umumî vaziyeti ve askerî hazırlıkları hakkında malûmat topluyordu. O sırada memleket barış ve sükûn içinde olduğundan Ferruh Yesar'ın askerleri her yere dağılmıştı. Şirvan şah'ın yanında yalnız bir kaç emîr ve saray memuru vardı.

Haydar'ın casusu, başkent Şemahi'ye geldiği zaman hükümdar, oğullarından bazılarının düğünüyle meşgul imiş. Gelen adam misafir gibi karşılanarak kendisine hil'at, at ve silâh hediye edilmiş ve bir Şirvanlı'nın refakatinde Şeyhe geri gönderilmişti. Haydar, bu suretle Şirvan'a bir baskın için zaman ve ahvalin müsait olduğunu öğrenmiş bulunuyordu. Ferruh Yesar'ın elçisine fena muamele ederek babasının ölümünün intikamını almak için geldiğini efendisine söylemesini elçiye tenbih etti. Haydar Şemahi önünde bulunacağı günü bile söylemişti ¹.

Saî, kendisine binek atı verilmediğinden, başkente taarruz için Haydar'ın tayin ettiği günden ancak bir gün evvel gelmiş ve bu haber orada büyük hayret uyandırmıştır. Yerli asker koyverilmiş olduğu gibi Şeyhin de cesaret ve muharipliği iyi bilindiğinden herkes kaçmağı düşünüyordu. Ferruh Yesar haremîni ve eşyasını başkendi yakınındaki Gülistan kalesine gönderdikten sonra kendisi de pek az askerle şehir surlarının müdafaasını üzerine aldı. Vaktiyle Kalo İoannes de, Şeyh Cüneyd'e karşı Trabzon'u müdafaaya teşebbüs etmişti. Hemen ertesi günü, zırh kaplı mavi kaftanlı ve beyaz-kırmızı serpuşlu Sûfiler Şemahi ovasında kaynaşmağa başladılar ².

Şirvan şah, Gülistan yolunu örtmeye boş yere gayret ediyordu; Haydar tarafından kaleye atıldı; Kızılbaşlar da yanmakta olan şehrin ahalisini öldürdüler ve sayısız zulüm yaptılar ³.

Sultan Yakub'un müdahalesi

Bunun üzerine, Haydar, Gülistan kalesinin muhasarasına geçti. Bu yerin ismi bugünkü İran için pek hoş olmi-

¹ TAA 144a.

² TAA 144b.

³ TAA 145a-b.

yan bir hadiseyi de hatırlatmaktadır: Burada, 1813 yılında R u s y a ile bazı İ r a n topraklarının terki hakkında bir anlaşma imza olunmuştur.

Ş e y h, topraklarını işletmeye başladı, lâğamlar kazıldı, mancıklar yerleştirildi; bu felâket içinde, Ş i r v a n ş a h kayın biraderi S u l t a n Y a k u b 'a başvurdu. Mektup, Sultan'ın eline K u m 'da, G ü z e l d e r e ordugâhında geçti; isyankâr yeğenine karşı harekete geçmiye karar verilerek eşik ağası V e l i A k a kumandasında ilk önce bir küçük taarruz müfrezesi gönderildi; kendisi de S u l t a n i y e üzerinden E r d e b i l 'e yürüdü ¹.

Hükümdar, 7 temmuz 1488'de oraya varınca mahallin hâkimi Ö m e r B e y Ç a k ı r l ı saygılarını sundu. Akkoyunlu Türkmenleri bu fırsattan E r d e b i l 'in verimli tarlalarından hayvanları için yiyecek biçmekte faydalanmışlardır. Fakat, Y a k u b bu zararların hükümdar çiftliklerinin gelirinden ödenmesini emretti ². Kendisi de, vâkiyle E b u S a f d 'in ve babası U z u n H a s a n 'ın yaptığı gibi, Safevt tekkesine indi. Burada, H a t i c e ve kızı M a r t a, Ş e y h i n oğulları A l i, İ s m a i l ve İ b r a h i m hükümdarı ağırladılar.

Bir müddet sonra Y a k u b, eşik ağası'ndan Akkoyunluların yaklaşmasından ürken H a y d a r 'ın, Ş e m a h i 'nin tüten yıkıntılarını terkederek D e r b e n d üzerinden Ç e r k e s arazisine gitmek istediğini öğrendi. Bunun üzerine, hemen E r d e b i l 'den çıktı; bir konak uzaklaşınca Ş i r v a n ş a h 'ın kâtibi, Y a k u b 'un ordugâhına geldi.

Bu arada G ü l i s t a n muhasarası ne halde idi? F a z l u l l a h, bu husus hakkında Ş i r v a n ş a h devleti vak'anüvisi Ş e r e f e d d i n H ü s e y n 'in raporundaki malûmatı bize nakletmeyi ihmal etmemiştir. Hükümdarına bağlı bu âlim olmasaydı neticeleri bugüne kadar müessir olan hâdiselerden hiç haberimiz olmayacaktı. Onun vasıtasıyla bir şahidin yakınında geçen hadiseleri ve bu suretle sonradan meydana gelen muazzam Safevî İran devletinin dayandığı esasları anlamış bulunuyoruz.

H a y d a r, G ü l i s t a n kalesini çevirip muhasaraya başla-

¹ TAA 146a-147b.

² TAA 148a.

dığı sırada civardaki Şirvan kıtaları kumandanları, büyük kuvvetlerle Şeyhe karşı yürümek için birleşmişlerdi. Düşmanları bir din adamı olduğu için kumandanlar daha evvel Şirvan ülemasının da muvafakatini almışlardı. Gizlice, bir adam göndererek muhasara edilen hükümdara ordunun toplanması ve kurtarma zamanı hakkında bilgi verdiler ¹.

Yalnız bu durumda da Safevî haber alma hizmetinin üstünlüğü kendisini göstermiştir: Şirvanşahlıların adamı, Haydar'ın bir casusu tarafından tutularak götürdüğü haber Şeyhe bildirildi. Şeyh, bunun üzerine, hemen kaleyi şimdilik bırakıp kurtarma ordusuna karşı yürümeyi kararlaştırdı.

Şirvanşah, bu hâdiseyi düşmanın cesaretsizliğinden başka bir şeyle yorumlamıyordu; baskıdan kurtulunca Gülistan'dan çıkarak düşmanı kovalamaya koyuldu; fakat, yolda, Haydar'ın Gülistan'ı kurtarmaya gelen bir büyük Şirvan ordusunu yokettiğini ve şimdi de Gülistan'a hücum için gelmekte olduğunu öğrendi. Bunun üzerine Ferruh Yesar, için yakındaki Solut kalesine sığınmaktan başka yapılacak bir şey kalmamıştı ².

Bununla beraber, Şirvan ordusu hemen düşmek üzere bulunan Gülistan kalesinde kapalı kalan Şirvanşah'ın kurtarılmasını sağlamıştı. Çünkü, Haydar, kale önünden çekilmeden Şirvanşah'ın sağ olarak Gülistan'dan çıkabilmesi mümkün olamazdı, Haydar'ın kazandığı zafer sevinçleri arasında, Sultan Yakub'un, bir Akkoyunlu ordusunun başında, kendisine karşı yürümekte olduğu haberi bomba gibi patladı. Artık biçare Gülistan'ı zaptetmek ihtimali kalmamıştı: Derbend üzerinden kuzeye doğru sahildeki Taberseran vilâyetine kaçabilmek çarelerini aramaktan başka yapacak bir şey kalmamıştı.

Sultan Yakub'un ordugâhındaki devlet kâtibi Şerefeddin Hüseyin'in raporu bu kadardır. Fakat Şeyh, bir sene evvel (1487), buralarını yağma ettiği için Derbend muhafızı, kendisinin şimdi buradan geçmesine izin vermemişti ³. Bunun için, Haydar da muhahasaraya koyuldu. Birkaç gün içinde şehir kulelerinden bir çoğunu harap etti ve ahaliyi de ezdi. Bu muharebeler esnasında, Şeyh Kara Pîrî Bey (Kaçar

¹ TAA 148b.² TAA 149a.³ Vend. tac. 185.

aşiretinden) ismindeki maiyet kumandanlarından birisi vasıtasıyla Gürcü yardımcı kıt'alarıyla takviye edilmiş bir büyük Türkmen ordusunun Büyük Emîr Süleyman Bey Bizen oğlu ve Cihangir'in oğlu Prens İbrahim (bu zat hemen seferden sonra ölmüştür) idarelerinde 14 Temmuz 1488'de yürüyüşe geçtiği ve Savalan dağı boyunca yürümekte olduğu haberini aldı. Kur nehrini geçen bu Türkmen ordusu Şirvan'ın yakılıp yıkılan arazisine girmiş bulunuyordu. Haydar'ın çekilmesinden sonra Solut kalesinden çıkmış olan Ferruh Yesar'ın da askerleriyle birlikte Türkmen ordusuna katıldığı anlaşılıyor ¹.

Bu şartlar altında, Şeyh Haydar, Derbend'i bırakarak, yaklaşmakta olan düşmanı karşılamak üzere güneye yürüyüşe geçti.

Haydar'ın ölümü

Taberseran hududunda, Elburz dağı eteğinde, Dartanat köyü yakınında, 9 Temmuz 1488 günü iki taraf büyük bir muharebeye tutuştu ². Bu muharebede Safevî Kızılbaşları "arslanlar gibi dövüştüler,, ve birleşmiş Türkmen ve Şirvanlıların üçte birini öldürdüler. Bizzat Haydar, Yakub'un ordu kumandanı Süleyman Bey'i bir mızrak vuruşu ile öldürmeden eğerinden kaldırdı. Bu Süleyman Bey, Uzun Hasan zamanında, tecrübeli bir asker ve Kürt kalesi Bitlis fâtihi olarak şöhret kazanmıştı. Şeyhin de eceli gelmişti ve gerçekten muharebe karışıklığı içinde yolunu şaşırılmış olan bir okun isabetiyle attan düştü; Sûfiler onu aralarına alarak korudular; fakat, Akkoyunluların bir hücum kıt'asının, Şeyhi koruyan halkayı yarmasıyla, Haydar, düşmanlarının eline düştü. Sultan Yakub'un kapıcısı Ali Aka Şeyhin kafasını kopardı ve Türkmen emîrlere gösterdi. Kızılbaşlar, ümitsizlik ve gazap içinde "kumandanın ölümünden sonra hiç bir kıt'anın dövüşmediği bir şekilde,, muharebeye devam ettiler ³; fakat muharebenin neticesini değiştiremezlerdi.

Emîrlere kazanılan zaferi Sultana bildirdiler ve Hay -

¹ TAA 150a-151b, HR IX, 156b; Vend. tac. 186.

² TAA 152a; 30 Temmuz tarihini ileri süren NS'den (S. 67) daha ziyade güvenebilir; Erdmann S. 490, ³ TAA 156b.

d a r 'ın kafasını gönderdiler ; bu kafa, 16 Temmuz 1488 günü Y a k u b 'a verilmişti ; bundan sonra başkende dönüş başladı. Y a k u b 'un emriyle Şeyhin kafası ağustos başında T e b r i z sokaklarında dolaştırıldı ve sonunda hakaretle asıldı. Birisi kafayı aşırđı ve 1502 yılında H a y d a r 'ın oğlu devlet kurucusu Ş a h İ s m a i l , muzafferâne, Akkoyunlu başkentine girdiği zamana kadar mum gibi sapsarı kafayı sakladı. Kafayı Ş a h İ s m a i l 'e getiren mürfd, bu bağlılığın mükâfatını cömertce bulmuştu ¹.

Kızılbaşlar H a y d a r 'ın cesedini, matem içinde, yıkararak kefenine sarmışlar ve Taberseran vilâyetinin Dehkendi kazasının Elfendiyar köyünde gömmüşlerdi ². Hemen hemen 22 yıl sonra (1509), Ş a h İ s m a i l , Şirvana karşı ikinci seferini yaptığı zaman babasının Taberseran'daki bakiyesini çıkartarak Erdebil'e taşıttı, ve o civarda Kiyav'da muhteşem kubbeli bir türbeye gömdürdü (Resme bakınız) ³.

¹ HR IX, 157a ; TAA 157a-b.

² Kadı Ahmed 18b.

³ EM 16 ; HR X, 109 ; de Morgan I, Levha XLIX.

VI.

ERDEBİL TARİKAT DEVLETİNİN SON YILLARI

E. G. Browne, Şeyh Haydar'ın bu anda "tamamiyle düşmanlarının eline düşen üç küçük oğlunun talii kadar kötü ve ümitsiz bir tali olamazdı,, demektedir¹. Çünkü, hemen zaferi müteakip Sultan Yakub, Erdebil'e bir Türkmen kıt'ası göndermişti; burada, Sûfiler, Haydar'ın en büyük oğlu Sultan Ali'yi, babasına halife tanımışlardı. Fars tarihlerinde "*Ûşeyhzâde*,, adı verilen Şeyh'in üç oğlu anaları Marta (Âlemşah Begüm) ile birlikte 1488 Sonbaharında Fars vilâyetine sürüklendir.

Şiraz valisi Mansur Bey Purnak çocukları teslim aldı ve eski Sasanî başkendi İstahr'ın bir hisarına kapattı. Ancak 4-5 yıl sonra prenses ve oğulları kaleden kurtarılabilmıştır².

Sultan Yakub'un ölümü

Şeyhzâdeler, İstahr kalesinde takriben iki sene yaşadıkdan sonra 1490 yılı sonunda, henüz 20 yaşını bitirmemiş olan hükümdar ansızın vefat etti.

Saray vak'anüvisi Fazlullah, Sultan Yakub'un 12 yıl süren hükümdarlığı esnasında ciddi hastalıklardan daima masûn kalmış olduğunu yazar³. Kışı geçirdiği Karabağ'da havanın fenalığından her gün pek çok insan ölmekte imiş. Can sıkıntısından hükümdar Tebriz'e gitmek istemiş, fakat saray halkı gitmemesini tavsiye etmiş. Annesi Selçuk şah Begüm'ün ölümünde (1489 Kasım) hastalanmış, terlemekle iyi olmuş. Fakat, bu sefer hastalığı geçiştiremiyerek 24 Aralık 1490 da Karabağ'da ölmüş.

1509 tarihlerinden şifahi menkulâta dayanan Venedikli Tacir'in⁴ anlattıkları ise başkadır. Ona göre hâdise şöyle olmuştur :

¹ Yukarıda zikredilen eser, IV, s. 48.

² EM 16/17 ; HK IX, 157 a; Hondemir III, 332/3.

³ TAA 220b - 224a. ⁴ Hakluyt S. 183/4.

“Y a k u b, Acem büyüklerinden birinin kızı ile evlenmişti¹; zevke düşkün olan bu kadın sarayda ileri gelenlerden birisiyle sevişmiş ve sevgiliyle evlenip onu tahta çıkarabilmek için Y a k u b’u öldürmek çare ve yollarını aramıştır. Kadın dostu ile her şeyi kararlaştırdıktan sonra âdeti üzere hoş kokulu sularla yıkanan kocasına öldürücü bir zehir hazırlamıştı. Hükümdar, 8-9 yaşındaki oğlu ile beraber, ikinci vaktinden güneş batıncaya kadar hamamda kaldı. Çıkınca bitişik harem odalarına girdi, orada kötü niyetli karısı, bu arada hazırladığı zehirli şerbeti bir altın kupa içinde getirdi. Karısı, hükümdarın hamamdan çıkınca bir şey içmek isteyeceğini biliyordu. Kötü niyetleri tatbik edebilmek için kocasına her zamankinden ziyade yaltaklanıyordu; fakat, lüzumu kadar kendine hâkim olamadığı için sarardı. Bu halden şüphesi uyanan Y a k u b kadının bütün yaptıklarını gözönünde bulundurdurdu ve ona itimadı kalmadı. Bunun için, kendisinin şerbetten içmesini emretti, öleceğini bildiği halde kadın şerbetten içti; daha sonra bardağı kocasına uzattı; o da üst tarafını küçük oğlu ile paylaşarak içti. Zehir okadar kuvvetli idi ki, hepsi gece yarısı öldüler. Ertesi sabah, birdenbire pâdişahın, karısının ve oğlunun öldükleri haberi yayıldı.”

Venedikli tacirin raporu bu kadardır. Bu hikâyede ismi geçen Y a k u b’un beş yaşında olup muvakkaten babasıyla başkende gitmiş olan oğlu B a y s u n g u r olamazdı; o vakit 9 aylık olan M u r a d da olamazdı. İran tarihleri Y a k u b’un bu ikisinden başka oğulları olduğunu kaydetmemiştir. Diğer taraftan Şirvanlı prenses ile evlenmesinden Y a k u b’un T a ç l ı H a n ı m adında bir kızı da olduğu kesin olarak bilinmektedir; daha sonra, Ş a h İ s m a i l bu kadınla evlenmişti².

Y a k u b’un öldürülmesinin doğru olup olmadığını bir bir tarafa bırakmak zorundayız. Gençliği, sağlık durumu bu suikastın doğru olduğunu, saray vak’anüvisinin anlattıkları ise

¹ Pseudo-Angiolello (S. 99)’da bu zat için «San Mutra Beyi» denilmektedir ki anlatılmak istenen zatın Şamahı Beyi olması mümkün görülmektedir. Yakub’un Şirvanşah’ın damadı bulunması bu ifadeye uygun gelmektedir. Ross S. 8 de TE.

² Kadı Ahmed 66 b; Hakluyt’ta Pseudo-Angiolello, S. 106; Babinger, Marino Sanuto’s Tagebücher. S. 45, not 3.

böyle bir teşebbüsün yapılmadığını göstermektedir; fakat, saray tarihçisinin, bazı şeyleri söylememek zorunda olduğunu veya söylemek istemediğini de unutmamalıyız.

Sultan Y a k u b devrine bir bakış

Y a k u b'un hükümdarlık zamanı umumiyetle sâkin idi; bu zamanda bütün dikkat ve gayret, devletin iç tekâmülüne çevrilmişti. Hudutlar U z u n H a s a n'ın ölümündeki gibi kalmıştı. Babasının sağlığında kendisine taht vadedilmişti. Tercan muharebesinde (12 Ağustos 1473) U z u n H a s a n kaçtığı zaman, bütün müzikalar muharebede (Şark'ta müzika sahibi olmak hükümdarların ve prenslerin hakkıdır) mahvolduğu halde Y a k u b'un bandosuna bir şey olmamış ve bu hal Y a k u b'un ileride bir hükümdar olacağına herkesce bir işaret sayılmış¹.

12 yıl süren hükümdarlığı esnasında hiçbir Avrupalı, devletini ziyaret etmediği için şahsiyeti hakkında, Uzun Hasan'da olduğu gibi, açık bilgimiz yoktur. Doğu kaynakları², kendisini şiir ve edebiyat dostu olarak gösterdikleri gibi, birçok aydın insanları (hepsi İranlı olmak üzere) sarayına çektiğini de yazarlar; şarap düşmanı değilmiş ve neşeli hayat sürmekten hoşlanırmış.

Siyasî bakımdan, Şeyh H a y d a r'ın ayaklanması kendisi için en büyük tehlike olmuştur; Mahallî ayaklanmalar ve Mısır Memlûklerinin bir akını (1482) muvaffakiyetle bertaraf edilmiştir³. Y a k u b, 1479'da İran'ın Güney Doğu hudut vilayeti Kirman'a, 1485, 86, 89'da Gürcistan'a, 1487 de Geylan'a, 1488 de Mazenderan'a akınlar yapmıştı. 1487 yılında ise Mekke'ye umumî bir hac seyahati tertiplemişti. Bundan başka zamanında Herat, Kahire ve İstanbul'a elçi gönderilmiş, buralardan da elçiler gelmiş ve devletçe de oldukça hararetti muhabere geçmiştir⁴. Devletin ağırlık merkezini, Tebriz başkend kal-makla beraber, İran teşkil ediyordu. Fakat ölümü Akkoyunlular hâkimiyetinin sona ermesini mucib olmuştur.

¹ TAA 50 a.

² Mün. III, 166.

³ Weil V, 341.

⁴ TAA tür. yer.

Yakub'un ölümünden sonra çıkan karışıklıklar

Akkoyunlu Türkmenleri Yakub'un ölümünden sonra kısmen Uzun Hasa'nın yaşayan son oğlu 22 yaşındaki Mesih'in¹, kısmen de Yakub'un oğlu Baysungur'un yanına gittiler. Baysungur tahta geçmiye muvaffak olur; Mesih, telef olur; Mesih'le birleşmiş olad Despina'nın torunu Rüstem, Alancak kelesinde hapsedilir. Fakat, Baysungur, bir çocuktur, gayri memnunlar ve bunların arasında kuvvetli bir emir olan Aybey, daha yaşlı olan Rüstem'e katılırlar; Aybey, Rüstem'in muhafazasına memur haphâne müdürünü kazanır, Rüstem kurtulur ve başkend üzerine bir sefer açar, Merend civarında vukubulan çarpışmada askerleri, Baysungur'u bıraktıkları için o da amcası ve kayın babası Şirvanşah'ın yanına sığınır, Rüstem ise muzaffer olarak Tebriz'de tahta oturur (1492).²

Fakat, Rüstem'in hükümdarlığı için Baysungur'un teşkil ettiği tehlike ortadan kalkmamıştı; Akkoyunlu kumandalarıyla yapılan istişare neticesinde mevkuf bulunan Safevi prenslerinin serbest bırakılarak bunların çok sayıdaki taraftarlarıyla Baysungur ve Şirvanşah'a karşı mücadeleye girişilmesi kararlaştırıldı. Bu plânın inceliği şurada idi ki, ya muharebeye alışkın Safeviler Baysungur'u ortadan kaldırırlar, yahut Baysungur'la yapacakları savaşlarda Safeviler mahvolacaklardı. Her iki netice de Akkoyunluların işine geliyordu³.

Şeyh Sultan Ali İstahr'ı terk ediyor

Bu suretle, 1493 yılı ilkbaharında Sultan Ali, annesi Marta ve kardeşleri İsmail ve İbrahim'le birlikte resmen Tebriz'e girdi; Rüstem, Tebriz'de Ali'ye hükümdarlara mahsus hürmeti göstermeye dikkat ediyordu. Her taraftan koşup gelen tarikat mensuplarının yardımıyla meydana gelen bir Türkmen-Süfi ordusunun başına geçen Sultan Ali, Baysungur'u, aralarında vukubulan iki çarpışmada, mahvedercesine yendiği gibi, İsfahan valisinin ayaklanmasını da bastırdığı için Rüstem'in hükümdarlığını kuvvetlendirmiş oldu⁴.

¹ Hakluyt'ta Contarini, S. 173.

² EM 17.

³ Ross 8/9; EM 17; Mün. III, 166.

⁴ Ross 9-12.

Haydarf taç resimli XVI. yüzyıl İran ipeklisi

T. Leman Hare'nin yayınladığı "Apollo. -- A. Journal of the Arts isimli kitabının XIII. cildinden alınmıştır.

Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd

Uzun Hasan'ın erkek çocuklarının, bu sıralarda, Akkoyunlu Devleti üzerindeki hâkimiyetlerini Safevî Tarikatı mensuplarının silâh yardımıyla devam ettirebilmeleri fena neticeler doğurabilirdi; bizzat Safevîlerin Akkoyunlu devletine hâkim olmaları artık bir zaman meselesi halini almıştı. Cüneyd, bir küçük vilâyet prensi olan Şirvanşah Halil'e karşı âciz bir durumda idi; Haydar, Halil'in oğlu Ferruhyesar'ı kolayca yenecek bir dereceye gelmişti; fakat, Akkoyunluya karşı yenildi; Sultan Ali, Rüstem'in müttefiki olarak muharebeye karışmakla Akkoyunlu Devletinin devamını sağlamış ve bu hizmetine karşı alçakça hiyanet görmüştü. Yalnız kendi mürid ve mensuplarına dayanan İsmail ise, dağılmış olan Akkoyunlular Devletini yere sererek bu devletin yıkıntıları üzerinde bir millî İran Devleti kurmağa muvaffak olmuştur.

Sultan Ali'nin ölümü

Muzaffer Sultan Ali, Tebriz'e dönmüş ve orada Rüstem tarafından merasimle kabul olunmuştur. Ali, bundan sonra babasının halefi olarak Erdebil Tarikat Devletinin idaresini eline almak üzere saraydan çıkmıştı. Tarikat merkezi, yeniden dinî ve siyasî hadiselerin merkezi olmuştu, müridler ve mensuplar küme halinde akın ediyorlardı ve Safevî tarikatının bu derece kuvvetlenmesi Sultan Rüstem'in hoşuna gitmiyordu.

Bu hadiselerin karşısında Rüstem, bir adam göndererek 1493 Sonbaharı geçmeden Şeyh'i Tebriz'e getirtti, görünüşte saygı ile muamele etmekle beraber, gerçekte Süflerle buluşmasını önlemek için etrafını casuslarla çevirdi¹.

Saray, kış mevsimini Hoy'da geçirdi. Sultan Ali'nin taraftarları, ruhanî reislerine gizli vasıtalarla para ve yiyecek yolladılar; fakat, Sultan Rüstem'in bundan haberi olmuştu. Safevîlerin birçok hareketlerinden kuşkulanan hükümdar, yaylaya gitmek üzere Hoy'dan ayrılırken Safevîlerin ortadan kaldırılmalarını tasarlamıştı; Şeyhe bağlı olan bir Türkmen, Rüstem'in niyetlerini Sultan Ali'ye ifşa etti ve o da Süfilere en sıkı mahremleriyle mutabık kalarak hemen o gece içinde Erdebil'e kaçtı.

Ertesi gün Sultan Rüstem bu hâdiseyi öğrenince Ay-

¹ Ross 12/3.

bey Sultan'ı ve yeğeni Hüseyin Bey Ali Han'ı acele Şeyhin takibine gönderdi. Sultan Rüstem, "eğer,, diyordu "Allah göstermesin, Sultan Ali, bir defa Erdebil'e varırsa ona karşı gönderilecek 10000 Türkmen bile birşey yapamaz¹,"

Kaçmakta olan Safeviler, Erdebil yakınında Şamasi köyüne vardıkları zaman -kaynakların yazdığına göre- Sultan Ali'ye, yakında hayatının sona ereceğine dair bir duygu gelmişti. Bunun için, küçük kardeşi İsmail'i yanına çağırdı, başına Haydarî tacını koydu ve kendi yerine geçirdi. Aynı zamanda ecdadından miras olarak intikal eden esrarlı ve gizli bilgiyi de İsmail'e tebliğ etti. Bundan sonra, aralarında Hüseyin Bey Lala, Kara Pirî Bey Kaçar, Abdal Bey ve Talişli Dede bey de bulunan en emniyetli yedi Sûft seçti; bütün bunlar Şah İsmail zamanında devlet büyükleri arasına girmişlerdir. İsmail ve İbrahim'i emniyet içersinde Erdebil'e götürmeleri için Şeyh Ali kardeşlerini bu yedi kişiye emanet etti, kendisi de takip edenlerle uğraşmaya başladı.

Vukubulan çarpışmada ilk önce Sultan Ali üstün geldi; fakat, takip sırasında taraftarları yağmaya koyuldular, kendisi de zayıf bir kuvvetle düşmanın peşini bırakmadı; bu sırada önüne çıkan bir derenin içine atıyle birlikte yuvarlandı ve özenginin dolaşmasıyla boğuldu; Prenses Marta, matem içinde büyük oğlunun cesedini Erdebil'e taşıttı ve 1494 yılı yazında ecdadının yanına gömdürdü².

İsmail Erdebil'de gizleniyor

Şeyh Haydar'ın hayatta kalan iki oğlunun, bilhass İsmail'in başından geçen hâdiseler E. Denison Ross tarafından işlenen ve sahibi şimdiye kadar belli olmıyan nadir bir eserde anlatılmaktadır. Buna göre, Sultan Ali'nin ölümünden sonra geçen hadiseler şunlardır: Prenses Marta (Âlemşah Begüm), Sultan Ali'yi gömdürürken, iki oğlunu, Erdebil'e varınca ilk önce tarikat ibadethânesininin mağarasına göndermişti. Ertesi günü, Aybey ve emrindeki Türkmenler şehzâdeleri aramak üzere şehre girdiler. Halkı sıkıştırdılar, her şeyi

¹ Ross, 14 te TE

² Ross, S. 14/5 te TE; HR X, 2 ve devamı; Kadı Ahmed 19 b.

yağma ettiler, aşırıdılar ve her yeri araştırdılar. İsmail, korkudan tekkeden çıkarak yakındaki Kadı Ahmet Kakulî'nin evine sığındı. Bu zat, İsmail'i memnuniyetle kabul etti ve üç gün gizledi¹.

Türkmenler evleri pek sıkı araştırdıklarından İsmail'i Hancan ismindeki bir kadının evine götürmeyi uygun buldu. Bu kadın, yedi yaşındaki çocuğa bir ay baktı. Mehmedî Bey isminde bir Türkmenle evli olan halası, yani Şeyh Cüneyd'in kız kadeşi Paşa Hatun arasına İsmail'i ziyaret ediyordu. Başka hiç kimse, hattâ annesi bile, nerede olduğunu bilmiyordu.

Aybey Sultan Erdebil'de bulundukça annesine, mahsus, İsmail'in bulunduğu yer söylenmemiştir. Çünkü, Aybey, Prenses Marta'yı söyletmek için ona eziyet ettirmekten çekinmezdi; fakat, annesi de bir şey bilmediğinden saklandığı yeri ifşa edemezdi².

Dört hafta geçince Paşa Hatun, İsmail'i Zülkadir aşiretinden cerrahlık yapan Uba ismindeki başka bir kadının evine geçirtti. Bu ev, Rumluların yani Hoca Ali'nin şefaatiyle serbest bırakılan Timur esirlerinin mahallesinde idi. Fakat Sultan Rüstem bu iki çocuğun ortadan kaldırılmaları için sıkı emirler verdiğinden bu mahalle de Türkmenler tarafından araştırılınca Uba, çocuğu Erdebil'in daha yüksek bir yerindeki Cuma mescidine götürdü. Kadın, İsmail'i orada bir türbede sakladı, annesine de İsmail'in hayatta olduğuna dair haber gönderdi. Camide, muharebede yaralanmış olan bir sûff de gizlenmişti. Uba, bu sûfiye prensi gösterince bu zat, Türkmenlerin elinden kurtulup kaçan 80 sûffnin Erdebil civarında Bağru dağında gizlenmiş olduklarını İsmail'e anlattı, ve bunların yalnız kâmil reislerinden emir beklediklerini de ilâve etti³.

Uba, camiye terketmesini ve arkadaşlarına da haber vermesini Sûffîye tavsiye etti; bunun üzerine bu Sûffîlerin başı Rüstem Bey Karamanlı maiyyetiyle birlikte gece yarısı camiye gelerek İsmail'i aldı ve onu Bağru dağına doğru, Kargan köyünde vâiz Ferruh zâd'ın evine götürdü.

¹ Ross 35.² Ross 36.³ Ross 37.

Bundan sonra Sûfilerin ileri gelenleri İsmail'in en emin olarak nereye götürülmesi uygun olacağını aralarında konuştular ve sonunda hepsi prensin ilk önce Reşt'e gitmesini uygun buldular.

İsmail'in Geylan'a kaçması

Paşa Hatun'un kocası Mehmedî Bey'le Reşt hâkimi Emîr İshak arasında çoktanberi dostluk vardı. Biraz sonra, İsmail'in Erdebil yakınlarında lüzumu kadar emniyette olmadığı anlaşıldı; çünkü Aybey Sultan, İsmail'in kaçırılacağını duymuştu. Bunun için, prens gene ilk önce Geylan bölgesinde bulunan Gaskar'a götürüldü; Geylan, Akkoyunluların hâkimiyetini tanımış olmakla beraber, nisbeten bir beylik halinde istiklâlini koruyabilmişti.

Gaskar hâkimi Emîr Siyavuş, İsmail'i, bizzat karşıladı, ve Reşt'e doğru yoluna devam edinceye kadar kendi evinde misafir etti¹; Reşt'e kadar İsmail'le beraber gitti ve yerine döndü. İsmail, Batı Geylan'ın başkentine gelince Vali İshak'ın, kendi evine misafir olması için yaptığı ricalara rağmen pek beğendiği "Beyaz Cami,"ye indi. Caminin yakınında Emîr Necm isminde birinin kuyumcu dükkanı vardı; bu adam kaçak çocukla yakından ilgilenmiye başladı.

Reşt'te, yeter derecede emîn bir yer sayılmadığından, İsmail, Reşt'te de çok oturmadı. Doğu Geylan'da Lahican hâkimi kendisini yanına çağırdı. İsmail bu daveti kabul etti ve Mirza Ali kendisine bu suretle Lahican'da, Key Efridun medresesi karşısında bir yer hazırladı.

Bu arada, Aybey Sultan, Uba'yı hapsedtirmiş ve ona zorla herşeyi söyletmişti². Sultan Rüstem, bu işe okadar kızdı ki, kadıncağızın Tebriz'de Pazar meydanında asılmasını emretti. Mehmedî Bey ve başka yardımcıların yardımcıları hapse atıldılar; sonunda Mehmedî Bey, 30000 tenge ceza ödemekle kurtuldu.

İsmail'in Lahican ikameti

Lahican beyi Kârgiya Mirza Ali, gücü yettiği kadar

¹ Ross 38.

² Ross 39.

İsmail'e baktı, ve çocuğa Hoca Şemşeddin adında bir öğretmen buldu; Lahicanlı öğretmen talebesine okuyup yazma öğrettiği gibi Kur'an da okutuyordu. Bu sırada Safevî mensupları, tarikat reislerine hediyeler göndermekten, hattâ bizzat gelip kendisini ziyaretten geri kalmıyorlardı; fakat, İsmail'i tehlikeye sokmamak için hemen Anadolu'ya, Karadağ'a yahut Ahar'a dönüyorlardı. Bütün bunlar en sıkı bir gizlilik içinde oluyordu. Reşt kuyumcusu Necim Lahican'a İsmail'le beraber gitmişti; Beyin kardeşleri de onunla münasebette idiler ve çocuk bu suretle delikanlı olmağa başladı¹.

İsmail'in kardeşi İbrahim ve yine onunla birlikte bulunan üvey kardeşi Süleyman, Geylan'da bir müddet oturduktan sonra Erdebil'e dönmek istediler. Bunun için 12 dilimli Haydarî tacını çıkarıp onun yerine âdet üzere Akkoyunluların kullandığı bir Türkmen takkesi giydiler. Bu yolda, Erdebil'e hareket ettiler. İbrahim'in hareketinden sonra İsmail hastalandı, tam bir sene yatakta yattıktan sonra iyileşti. Bundan sonra halası Paşa Hatun bir adam göndererek İsmail'in hatırını sordurdu ve ona ufak tefek hediyeler yolladı.

İsmail, gerçi bir kenarda, uzak Lahican'ın sessizliği içinde büyüyordu; fakat bu hal kendisini saklayan Geylan Beyi için tehlikesiz değildi. İsmail'i teslim ettirmek için Akkoyunlular sarayından Lahican'a yapılan, ilk önce dostça, teşebbüslerden, sonraları sıkıştırmak ve en nihayet tehdit için gönderilen heyetlerden tafsilatıyla bahsetmek istemiyoruz. Kârgiya Ali Mirza, İsmail'in Süfîlerinin tavsiye ettikleri aşağıdaki şekilde karar kıldı:

Bir ağaca iple bağladığı bir sepetin içine İsmail'i oturtttuktan sonra Sultan Rüstem elçilerinin karşısına geçip İsmail'in kendi topraklarında bulunmadığına yemin etti. Bunun üzerine heyet istemiyerek geri gitti; fakat Rüstem bu neticeden memnun kalmadı ve Geylân'a askerle yürümek isterken yeğeni Göde (Cüce) Ahmet ve Aybey tarafından ansızın öldürüldü, tacını ve hayatını kaybetti². Bu hadiseler 1497 yılında olmuştur.

İsmail'in çok erken gelişip olgunlaşan şahsiyeti dünya

¹ Ross 40.

² Ross 47-50.

tarihinin çok dikkate değer tezahürlerinden biridir; Akkoyunlu Devletinin çözülmeye başlaması bu kabiliyetteki İsmail'e gizli kalamazdı. Henüz 13 yaşını bitirmemiş bir çocuk olan İsmail, büyük babası Uzun Hasan'ın bıraktığı mirasın başına geçmek üzere 1498 yılı sonunda Lahican'dan çıktığı zaman Erdebil Tarikat Devleti sona ermekte ve İran Safevî Devletinin tarihi başlamakta idi (M).

İsmail'in, kendine taassup derecesinde bağlı bir müridler liderliğinden bütün İran ve Mezopotamya hükümdarlığına yükselişini bundan sonraki ciltte anlatacağız. Bundan evvel, Akkoyunluların Safevîlere bıraktıkları fikir mirasını incelemek vazifesi karşısında bulunmaktayız.

(M) «Haydar'ın bir oğlu dahi zâhir oldu İsmail adlı; müridleri ana tâbi oldular. Okadar ki cemi memlekette olan müridleri birbiriyle buluşunca «Solâmün aleyküm» deyecek yerde «Şâh!» derlerdi. Hastalarını görmeye varınca dua yerinde «Şah!» derlerdi. Rum vilâyetinde olan (Anadolu'daki) müridlerine sünnet ehli: «bunca zahmet çekip Erdebil'e varacağınıza Mekke'ye varsanız, Hazret-i Resulü ziyaret etseniz daha iyi olmaz mı» derlerdi. Sûfiler de «Biz diriye varırız, ölüye varmayız» cevabını verirlerdi» (Müneccimbaşı III, s. 268).

Şâh İsmail'den 433 yıl sonra, Almanya'da, Nazi Partisi iktidarı eline geçirince, tıpkı İran Sûfileri gibi, eski selâm *Gün Aydın* (guten Morgen) yerine *Heil Hitler* (sağ ol, yaşa Hitler)! yahut sadece «HİT-LER!» selâmını kabul ettirdiler. Zâhiren pek sade görünen bu değişiklik bir tarikat reisinin veya bir siyasî parti şefinin mutlak hâkimiyet ve iradeli mâbut derecesine yükseltilmesinden başka bir şey değildir. Müstesna şahsiyetlerin kahraman, yarı mâbut hatta mâbut sayılmaları insanlık kadar eskidir. Eski Mısır'da, Babil'de, Asur'da kiralılar tanrılar gibi hürmet görmüşler ve mâbut sayılmışlardır. Eski Romalılarda da imparatorlar adına mâbetler yapılmış ve imparator kültü resmî ibâdet sayılmıştır. Ankara'daki Avgustum, imparator Avgustus; Ramesseum ise Mısır'da Karnak'ta, II. Ramses adına yapılan muhteşem mâbetlerdir.

VII. AKKOYUNLULARIN KÜLTÜR VE TEŞKİLÂT TARİHİ

Devlet idaresi

Uzun Hasan Devleti, sosyal ve ırk bakımlarından esaslı iki kısımdan ibarettir: Hâkim ve muharip sınıf göçebe Türkmenler ve yerleşmiş çiftçiler, san'atkârlar ve münevver halk ki bunların büyük kısmı Farstı. Minorskij¹, evvelce, Selçuklular, Timur Oğulları ve Karakoyunlular gibi, memleketin yeni hâkimlerinin de barışcıl İran ahalisine yabancı kalmış olduğunu yazmaktadır. Sayı ve kültürce yerliler üstündü ve yeni Türkmen istilâcıları tedricen İranlılaşacaklardı.

Sivil idarenin evvelce olduğu gibi İranlılar tarafından yürütülmesi de bu suretle izah olunabilir; Uzun Hasan'ın dört vezirinden birisi Kirmanlı, bir ikincisi Şirazlı ve diğer ikisi de adlarına göre hüküm vermek caizse, İranlı idiler². Son olarak sözü geçenlerden Şemseddin Zekerîya, 1500 yılında Şah İsmail'e geldi, ve hükümdar tarafından vezir-i âzam olarak kullanıldı³.

İmadeddin Selman-ı Deylemî, 1478 Ocak ayından, aynı yılın Ağustos ayında, İsfahan'da katline kadar Sultan Halil zamanında vezir idi⁴; memleketi Deylem ile Hazar denizinin güneyindeki kıyı vilâyetleri ve İran'ın doğusundaki Kirman, İran'da Arî kanının en çok devam etmiş olduğu bölgeden sayılır. Selman'ın devlet ve maliye işlerindeki liyakati bütün o zamanki eserlerde hususî surette belirtilmektedir. Alâ Beyhâki, Sultan Halil'in kısa saltanatında *sadr*, yani vakıf vesair işlerde ulemanın başı idi. Bu zat, Uzun Hasan'ın ölüm haberini İstanbul'da Osmanlı pâdişahına tebliğe memur edilmişti⁵. Sultan Yakub zamanında "*sadr*," vazifesi Savucbulaklı Kadı Safiyyüddin İsa'ya verilmişti; Uzun Hasan

¹ La Perse S. 11.

² Høndemir III, 330.

³ HR X, 54.

⁴ TAA 64 a.

⁵ TAA 64 b.

bu zatı, *Müstevfi-i memalik* yani maliye bakanı Hoca Şük-rullah'ın (Bu da İranlı idi) teklifi üzerine Şehzâde Yakub'un öğretmenliğine getirmişti¹. Yakub, hükümdar olunca üstadı da yalnız sadırlığa yükselmekle kalmadı, "*vekil*", de oldu; Bunu, saltanat naibi olarak kabul edebiliriz. Her halde Safiyyüddin İsa'nın aynı zamanda Vezirlik yaptığı da anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi, 1487 yılında, Şeyh Haydar, bu zatın önünde sadakat yemini etmiş, fakat bu yemin çabuk unutulmuştu.

O zamana ait kaynaklarda, devlet ve saray memuriyetleri arasında *mühürdar* ve *imrahorluk* gibi vazifeler sayılmaktadır. Uzun Hasan zamanında Şeyh Ali Bey mühürdar idi; bu zat aynı zamanda Hısnı Keyf hâkimi olduğu için bir Kürt olması mümkündür². Buna mukabil imrahorun bir Türkmen olduğu anlaşılmaktadır³.

Akkoyunlular zamanındaki sivil idare hakkında daha ziyade tafsilât vermeye lüzum görmüyoruz. Çünkü, bu husus ancak İran'ın umumî teşkilât tarihi çerçevesi içinde daha iyi anlaşılabilir.

Maliye sistemi

En büyük para ölçüsü, kesin olarak kıymeti pek belli olmayan Tümandır. 1571 yıllarında, bir Tümen 20 duka karşılığı⁴ olduğu halde bundan yüz yıl önce bir Emîr veya Sadrın yılda 1000 Tümen aylık aldığı öğrenilince Tümenin kıymeti hakkında ortalama bir fikir edinmek mümkün olur⁵.

Karakoyunlular, bilhassa Cihan şah zamanında, arazi vergisini yüksek koydukları halde Akkoyunlular bu vergiyi hafifletmeye çalışmışlardır. Uzun Hasan, şehir ahalisinden alınacak vergiler hakkında kendi adını taşıyan *Kanunnâme-i Hasan Bey*'i yapmıştır. Bu kanun o kadar uygundu ki kendisinden sonra Safavîler zamanında, XVI. yüzyılda bile hâkimiyet sahalarında mer'î olmakta devam etmiştir⁶.

Halil, Hükümdar olunca (1478), zengin Fars vilayetine (Başkendi Şiraz) uygun bir miktar olarak 5000 Tebriz Tümeni

¹ Lâri 229 a.

² TAA 82 b.

³ TAA 83 a.

⁴ Krş. W. Hinz, Şah İsmail II., S. 56.

⁵ TAA 55 b, 67 a.

⁶ ŞN II. 120.

vergi koyduğu halde¹ ondan sonra gelen kardeşi Y a k u b bu yükü azaltmağa çalışmıştır. 1479 yılında, Acem Irak'ında (Başkenti İsfahan), geri kalmış arazi vergisi olarak devlet maliye encümeni 70000 tümen salmıştır.² Y a k u b, 1487 yılında Geylan vilâyetinin vergilerini tayin ederken 1200 tümen gibi makul sınırlar içinde kalmıştır³.

Akkoyunlular Devletinde "*Haraç*," denilen arazi vergisinden başka Timurlulardan kalma bir de "*Damga*," adlı bir Ticaret ve Sanayi vergisi vardı. Damga, bütün islâm dünyasında şeriata aykırı bulunarak iyi sayılmamıştır: Ekseriya hükümdarlar din adamlarına yaranmak için bu vergiyi kaldırmışlardır; fakat, bir müddet sonra tekrar koymuşlardı. Timur oğullarından A b u s a i d, 1560 yılında, Semerkand ve Buhara'da Damgayı kaldırmıştır⁴.

İran'da U z u n H a s a n ve halefleri zamanında ticaret ve sanayi vergisi vardı. Çünkü Mekke'ye hac dolayısıyla 1486 yılında S u l t a n. Y a k u b tarafından çıkarılan bir emirnâmede bu vergiden açıkça bahs olunmuştur.⁵ Saray tarihçisi F a z l u l l a h'ın nişanını taşıyan bu emre göre, Akkoyunlular arazisinden geçecek hacılardan aşağıda sayılan vergiler alınmayacaktır :

- a) Ticaret ve Sanayi vergisi, (*Damga*),
- b) Eşya Gümrüğü (*Bac*),
- c) Geçiş vergisi, Toprak bastı parası (*Rahdârî*).

Bunun için yalnız valilere, belediye başkanlarına ve Saray divanındaki maliye müfettişlerine bu yolda emir verilmekle iktifa olunmıyarak Ticaret ve Sanayi vergisini toplamağa memur *damgacı*'lara (bunlar Damgahâne denilen binalarda iş görürlerdi), Farsça *bacdar* denilen Gümrük tahsildarlarına ve *rahdar*'lara (Yol memurlarına) ve aynı zamanda bütün yol bekçileriyle Kale komutanlarına da gerekli talimat verilmişti.

Damgadan, bilhassa 1510 yılında, Ş a h İ s m a i l zamanında bahs olunmuştu. Venedikli tacirin anlattığına göre⁶ Tebriz'de, pazarda dükkânı olan her tacir yaptığı işin şubesine göre, eskidenberi İran'da âdet olduğu üzere günde ikiden altı aspere

¹ TAA 64a.

² TAA 91a.

³ TAA 126a-b.

⁴ Bartbold-Hinz, *Ulug Beg und seine Zeit*, S. 160, 214.

⁵ TAA 117a-b.

⁶ Hakluyt S. 172.

kadar, hattâ bir duka ödemek zorunda idi. Bunun gibi hallerine göre bütün san'at ustaları için de bir vergi tespit olunmuştu. Aynı adamın haber verdiği göre, gümrük tarifesi (Bac) hıristiyanlar için % 10, müslümanlar için % 5 idi. Malın başka yere götürülmesi hâlinde transit vergisi az hesaplanırdı ¹.

Akkoyunlu hükümdarları tarafından bastırılan paralar hakkında bir fikir edinmek için yanda fotoğrafları görülen 9 Akkoyunlu parasına bakılmalıdır. Bu paralar şunlardır:

U z u n H a s a n paraları :

1. Aslında T i m u r'un oğlu Ş a h r u h'un paraları; bu paraya U z u n H a s a n'ın ismi damgalanarak kullanılmıştır. Bu gümüş para üzerinde şunlar okunmaktadır.

adl
Hasan Bey
Şiraz
(720)

(Damgadaki sene yanlış olup muteber değildir).

2. Yine bir mukabil damga ile Akkoyunlu ülkesinde geçerliğe konan Ş a h R u h'un bir gümüş parası. Üzerindeki yazı yukarıdaki gibidir; yalnız, *ordu*'da basılmıştır. 706 yılı, yine yanlıştır. Darphane memurlarının bu gibi yanlışlıkları az değildir. Ordu işaretinden Uzun H a s a n'ın seferlerinde beraberinde bir Darphane bulundurduğu anlaşılmaktadır.

3. U z u n H a s a n'ın bir gümüş parası. Basıldığı yer ve sene gösterilmemiştir :

Es-sultan ül-a'zam
Hasan
Halleda'llahu [mülkehu]

S u l t a n Y a k u b'un paraları :

4. Eski bir para üzerine :

adl
Sultan 892
Yakub
Yezd

¹ ayn. eser S. 173.

5. Gümüş para :

*Es-sultan-ül-âdil
Tebriz
Yakub Han
Halleda'llahu mülkehu*

6. Gümüş para :

*Ali es-sultan [û]l-âdil [Os]man
Yakub
duribe
Bağdad*

7. Sultan Baysungur'un gümüş parası :

*Es-sultan-ül-âdil-
Baysungur
Sultan Hân
Halleda'llahu mülkehu
sene 895*

8. Sultan Rüstem'in gümüş parası :

*Es-sultan ü-l-âdil
Rüstem Hân
Hallada'llahu mülke[hu]*

Berlin'de, Devlet Meskûkât Müzesi memurlarından Dr. Hel-
lige, Akkoyunluların, Timur ve Kırım Tatarları gibi bir arması
olduğunu ileri sürmüştür. Aynı zamanda damga denilmekte
olan bu arma Karakoyunlularının aksine olarak bütün para-
lar üzerinde bulunmaktadır. Şu şekilde :

olan arma sağ aşağıda, 9. resimde bilhassa açıkça görülmek-
tedir. Bu işaretin, aslında sürülerde mülkiyet işareti olarak kul-
lanılmış olması muhtemeldir.

Ordu Teşkilâtı

Akkoyunlu devletinde hükümdar, harp ve sulhte baş-
komutan idi. Bu bakımdan ordunun idaresi elinde idi. Valiler

ve bunlar hesabına şehirleri idare eden kaymakamlar Devlet otoritesinin temsilcisi ve mahallî kuvvetlerin kumandanları sayılırlardı. Vilâyetlerdeki kuvvet sahipleri hükümdarın talimatına göre muayyen miktarda atlı ve yaya kuvvet toplayıp emrolunan yere gitmek zorunda idiler, çıkaracakları kuvvet kendilerine verilen *timar*'ın gelirine göre hesap olunurdu¹.

Asker maaşı Zeno'ya göre, altı ayda bir ödenmek üzere, insan ve at için birlikte yılda 40-60 duka kadar tutuyordu².

Barbaro, bize Uzun Hasan'ın ordu kuvveti hakkında doğru bilgi vermiştir. Bu zat, 1474 yılında yoklama maksadiyle toplanmış olan orduda esaslı bir inceleme yapmıştır. Barbaro, hizmetçisiyle birlikte kale nizamındaki ordugâhı yayan dolaşmış ve saydığı her şey için cebine bir fasulye koymak suretiyle bir istatistik tutmuştur.

Böylece, Barbaro, muharip atlıların sayısını 1500 bulmuştur. Bundan başka, 2000 silahlı köle, çoban ve mekkâreci, 1000 tüfekli avcı ve 3000 oklu asker vardı ki muharip askerlerin sayısı 21000'i buluyordu. Bu askerler, 6000 çadırdaki yerleştirilmişlerdi; ekseriya ordu ile birlikte götürülen ev eşyası ve ailelerin taşınması için de 30000 deve, beşer bin mekkâre ve katıra ve 2000 merkebe ihtiyaç görülmüştür. Barbaro, kadınların 10000, hizmetçi ve köle kadınların da 5000 olduğunu kaydetmektedir; bundan başka, on iki yaştan aşağı 6000, bu yaştan yukarı 5000 çocuk ta bu yekûna eklenmelidir. Tabloyu tamamlamak için ordugâhta 20000 küçük hayvan ve 2000 sığır bulunduğunu söylemeliyiz³.

Barbaro'nun ordugâhı yarım günde dolaşmış olması şaşılacak bir şey değildir. Bununla beraber, birlik mevcutlarının Batı ülkelerinde sanıldığından daha az olduğu anlaşılmaktadır; Halbuki, Zeno'nun verdiği malûmata göre Uzun Ha-

¹ İran'da bu gibi timarlar için *tiyûl* — ekseriya *toyûl* telaffuz olunur — tabiri kullanılmıştır; diğer cihetten Doğu Türkistan'a mahsus olup Moğollar tarafından yayılan *siyurgal* tabiri âlimlere ve medrese ve cami gibi dinî müesseselere verilen toprak için kullanılırdı. Şah Tabmasp'ın bir emirnamesinde *preu Behramın mâlikânesi* içinden bir yer bir şeyhe «*siyurgal*» olarak verilmiştir (SN 100).

² Berchet 134.

³ Barbaro, Viaggio 38 a-b,

s a n'ın askerî kuvvetlerinin yüz, hatta iki yüz bin kişi olduğu söyleniyordu.

Birlikler, daha çok yay, kılıç ve kalkanla teçhiz olunmuştu; B a r b a r o, bu hususta bize şu rakamları vermektedir: 10000 ağır ok atma âleti, 5000 kalkan, yalnız 1000 mızrak ¹. İleri gelen Türkmenlerin güzel işlenmiş başlıkları ve zırh gömlekleri bulunurdu; 2000 beygir için de yere kadar uzanan levhacıklardan yapılmış zırh örtüler vardı. Zengin olmayan muhariplerin savaş atları ok işlemeyecek kadar kalın deri, ipek yahut keçe ile sarılmıştı ². Hemen hiç topçuları yoktu. 1473 İlk-baharında Mısırlılara karşı yapılan seferde Akkoyunlu ordu-sunda yalnız iki havanla iki mancınık bulunuyordu ³. Bu eksiklikleri Venediklilerin yardımıyla tamamlamak için girilen teşebbüslerden daha yukarıda etraflıca bahsetmiştik.

Türkmen devri yapıları

Akkoyunlu hükümdarların ve bilhassa Uzun Hasan ve Yakub'un yapı faaliyetleri hakkındaki bilgimiz pek azdır. Meselâ, Uzun Hasan'ın Tebriz'deki camisi, unutulmuş gibidir. Bu cami, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın yaptırdığı ve İran'lı ustaların vucuda getirdikleri en güzel eserlerden sayılan Gök Cami ile karıştırılmamalıdır (Resme bakınız).

Uzun Hasan'ın camisi, anlaşıldığına göre, başkentin dışında Akkoyunlu hükümdarlarının saraylarının bulunduğu Sahib-Âbad denilen kısımda idi; burası asıl Tebriz'den bir dere ile ayrılmıştı ⁴. Venedikli tacirin anlattığına göre orada büyük ölçüde ve muhteşem tesisler yapılmıştı. 1478 yılının ocak ayında Halil'in ve aynı yılın temmuzunda Yakub'un tahta çıkma merasiminin yapıldığı bir büyük meydanda, diğer binalardan başka, Uzun Hasan'ın yukarıda sözü geçen camisi de bulunuyordu; bu cami pek büyük olduğu gibi cami ve odalar mermer sıva (stuk) ve mavi-altın sarısı çinilerle süslenmişti ⁵. 1535 yılında, *Hasan Pâdişah camii* çok acayip bir îdam manzarasına sahne olmuştu: O vakit Şah Tahmasp iki cânıyi bir

¹ Ayn. esr. ² Contarini 76a; Barbaro, ayn. esr. 38 a.

³ Barbaro, Lettere 27. ⁴ Ven. tac. 173. ⁵ Ayn. esr. 177.

kafes içine koydurarak caminin iki minaresi arasına arstırmış ve yaktırmıştı¹. Osmanlı padişahı IV. Murad'ın seferinde (1635) Tebriz'in bütün binalarından yalnız Uzun Hasan camii sağlam kalmıştı² (N).

Büyük meydanın batı tarafında, kemerli ve beyaz bir cümle kapısı vardı ki buradan geçilerek bahçe içindeki saraya girilirdi. Heşt Behişt (Sekiz Cennet Sarayı) adı verilen bu pek güzel sarayın, Venedikli tacirin sandığı gibi, Uzun Hasan'ın zamanında yapıldığı pek belli değildir; Uzun Hasan tarafından başlanmış ve Yakub zamanında bitmiş olması mümkündür. Saray tarihçisi Fazlullah'a göre, yapı 1486 yılında tamamlanmıştır³.

Bu saray hakkındaki bilgimizi Venedikli tacire⁴ borçluyuz. Bir katlı olan esas bina yuvarlak, muhteşem bir kubbe ile örtülmüştü. Bina, dört salon ve bir çok küçük odalardan mürekkepti. "Bütün salonlar ve odalar, çeşitli şekilde çini ve yaldızlarla süslenmişti; o kadar güzel bezenmişti ki bunları tarif için söz bulmaktan âcizim. Evvelce de söylendiği gibi bu saray bir bahçe içinde ve *Mastaba* denilen bir düzlükte idi. Bu platformun her köşesine tunçtan ejderha şeklinde bir su hazinesi kondurulmuştu; bunlar o kadar ustalıkla yapılmıştı ki görenler canlı sanırlardı. Sarayın içinde büyük salonun tavanına yaldızlı, gümüşlü ve mavi renkte çeşitli resimler yapılmıştı; bu resimler, muharebeleri, İstanbul pâdişahından Uzun Hasan'a gönderilen sefaret heyetlerini, Uzun Hasan'ı, at üstünde, köpekler ve atmacalarla yaptığı av partilerini ve sair hâdiseleri canlan-

¹ EM 117. ² Harı Kalfa (Kâtip Çelebi), Cihannüma 381.

(N) Evliya Çelebi (S. 249) Uzun Hasan camiini şu suretle tarif etmektedir:

«Sultan Hasan camii, Azerbaycan hükümdarlarından Sultan Uzun Hasan'ın binakerdesidir. Uzun Hasan, Fatih ile muharebede mağlûben Tebriz'e kaçmış ve burada merhum olmuştur. Kabri bu camiin yanındadır. İçi dışı, kubbeleri çini ile süslenmiştir. Mihrab ve minberi, müezzin mahfeli sanatın emsalsiz bir örneğidir. Pencereleşi neceftaşları ile süslüdür.... Bütün kapı ve pencereleri üzerinde mevzun kitabeler vardır.... Mihrabının iki tarafında iki mevzun sütun vardır ki her biri bir İran Turan haracı değerinde güya guherbâ (kehrebar) dır. Bu sütunların nazîri sair diyarlarda yoktur».

³ TAA 115b.

⁴ S. 174. ve dev.

dırıyordu. Yeri bir büyük ipek halı örtüyordu. Ok menzili açıkta tek taklı harem dairesi vardı ; bu dairenin odalarında bin kadın yaşayabilirdi. Bu harem dairesinin bir yanında bir yaz evi kurulmuştu; yaldızlı ve mavi çinilerle süslü ve pek mükemmel bir surette döşenmiş bu evde baş kadın ve nedimeleri ince oya işleriyle vakit geçirirlerdi. Asıl bahçenin, Kuze-ye, Güneye ve Doğuya olmak üzere üç kapısı vardı (Ev-velce de söylendiği gibi sonuncusu meydana karşı idi) „.

Yukarıda sözü geçen *Uzun Hasan Camii* müştemilâ-tından bir medrese vardı ki *Uzun Hasan* bunun avlusunda gömülmüştür. Kendisi tarafından yaptırılan bu medresenin adı "*Nasriyye Medresesi*," dir ¹. Bunun yakınında *Despina*'nın oğlu *Yakub*'un yaptırdığı *Maksudiyye Camii* ² bulunmaktadır. *Fazlulah*'a ³ göre Sultan *Yakub* da *Nasriyye Camii* isminde Tebriz'de bir cami yaptırmıştır. Biz, bunu şüpheli görmekteyiz ; çünkü, bu isim *Uzun Hasan* medresesinin ismini ve *Uzun Hasan*'ın *Ebu Nasr* olan lâkabını andırmaktadır. 24 aralık 1490 da vefat eden ve bu camide gömülen *Yakub*'un, babası tarafından başlanmış olan bir eseri bitirmiş olmasından kenisi-nin yanlış olarak bu caminin bânisi olarak gösterildiğini san-maktayız.

Birçok defa ismi geçen "*Sahib - Âbad* „, meydanında bir küçük köşten başka *Uzun Hasan Camii*'nden sadece bir duvarla ayrılmış bulunan bir büyük hastahane vardı. Akkoyunlu hükümdarları bu köşkten halk eğlencelerini ve alayları seyre-derler veyahut burada yabancı devlet temsilcilerini kabul ederlerdi. Hastahaneye hattâ duvara beygirlerin yavaşlaması için hastahane avlusunun kenarı bir demir zincirle çevrilmişti.

Venedikli tacirin anlattığına göre ⁴ *Uzun Hasan* ve *Yakub* zamanında hastahannede binden fazla muhtaç ve sakat varmış ve hastahanenin geniş odaları halılarla döşeli imiş. İçi de camiden daha süslü imiş. Hastahaneye bitişik mutbaktan sa-ray hesabına fakirlere yemek dağıtılmış. O vakit için mutat ol-mıyan bu içtimâf tesis *Yakub*'un ölümünden sonra bozulmuştur. *Uzun Hasan*'ın kardeşi *Cihangir*'in Mardinde yaptırdığı

¹ Mir'at ul-Buldan I, 341 ; Wilson 65 ; Evliya II, 249.

² ŞN II, 121.

³ TAA 223b.

⁴ S. 177/8.

hastahanenin yanında da bunun gibi bir aşhane ve misafirhane vardı ; 1474 yılında Kıbrıs'tan Tebriz'e gitmek üzere Mardin'den geçen Barbaro da burada misafir olmuştur ¹.

Bunlardan başka, Uzun Hasan'a ait dinî binalardan iki cami (Abhar ve Tercan'da ²), Erzincan'da iki Ermeni kilisesi(l) (bunlardan biri Simon, diğeri Vaftizci Yahya adına vakfedilmiştir ³) ile 400 kadar tekke ve zaviye zikredilmeye değer ⁴.

Uzun Hasan Tercan ikliminden ve civarından okadar hoşlanmıştı ki, orada *Hasan - Âbad* adlı bir yeni şehir kurmayı bile düşünmüştü ; Tercan camii bu düşüncesinin canlı bir şahididir. Fakat, 1473 yılının 12 Ağustos bozgunundan sonra bu gibi düşüncelerin gerçekleşmesine yer kalmamıştı ⁵ (O). Bundan başka, Tebriz'de *Kayseriyye* denilen çarşı da Uzun Hasan devrine aittir. Dört köşeli ve pek geniş olan bu çarşıda kıymetli taşlar ve nadir kumaşlar satılırdı ⁶. Erzurum'dan iki günlük mesafede bir kaya üzerinde yapılmış olan *Hasankale* de şöhret almıştı ⁷. Nahcivan, Koyulhisar, Erzurum ve Selmas kaleleri de Uzun Hasan zamanında tamir ve ıslah edilmişlerdir. Urmiye gölüne doğru fırlamış bir kaya üzerinde ⁸ yapılmış olan Güvercin Kalesinde (Selmas), bozuk olmasından dolayı Chan'ykov'un okuyamadığı kitabenin de Uzun Hasan'a ait olduğunu Minorski j ⁹ ileri sürmüştü. Biz de bu tahminin yerinde olduğu fikrindeyiz.

¹ Barbaro, Viaggio 28b.

² Budak Münşî 271b ; Evliya II, 201.

³ Berchet, 134 te Zeno.

⁴ TAA 21a : «*zāviye ve rībāt ve hāngāh*»

⁵ Evliya II, 202.

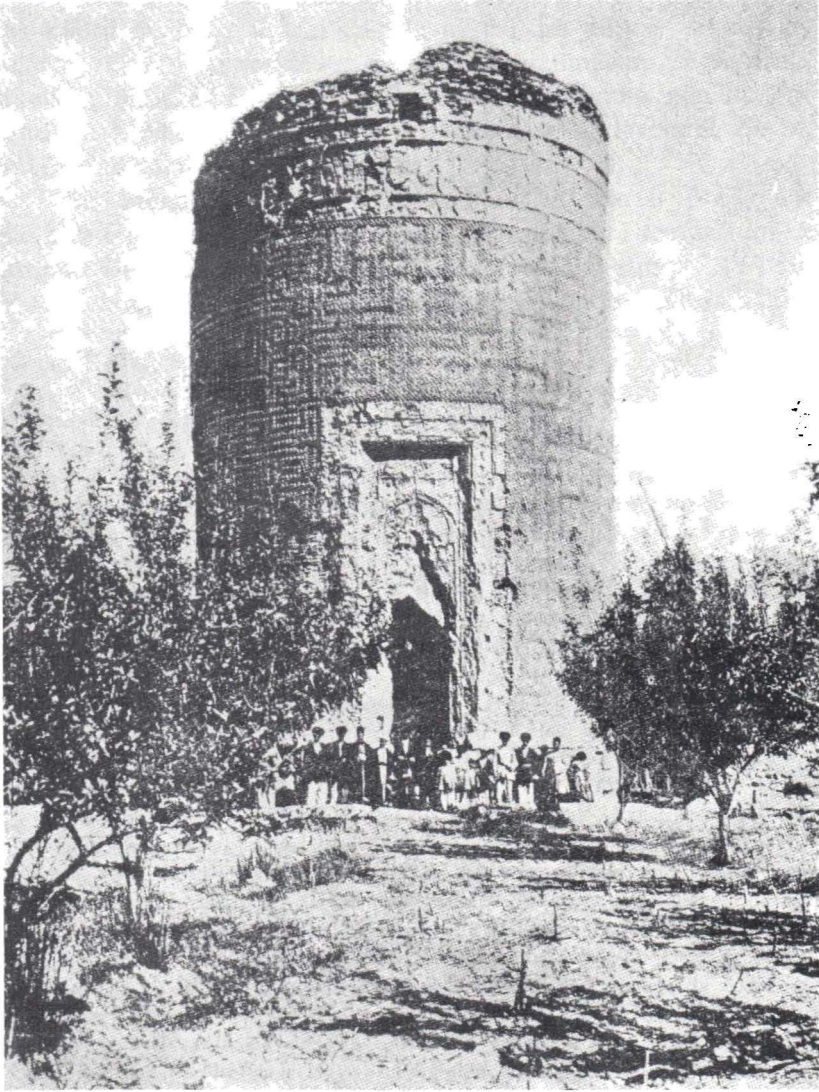
(O) Evliya S. 201-202 : « . . . Tercan ovasına geldik. Hasan Bey camii menziline konduk. Azerbaycan hükümdarı Uzun Hasan'ın binası görölmeğe değer nurlu bir camidir. Ama köy arası, cemaat düğkünü bir camidir. Hükümdar buranın havasını suyunu beğenüp Tercan sahrası başında bu camii yapmıştır ki maksadı buraya bir büyük şehir inşa ederek ismini *Hasan - Âbad* koymaktı. Âkibet bu sahrada Fatih'e karşı mağlûp olarak Erzincan'a kaçtı. Bu sahra öyle bir muharabe meydanıdır ki hala köylüler çift sürerken yerde adam kemikleri bulurlar. Bir çok ta mal ve menâl bulunur ».

⁶ Chardin II, 322.

⁷ Evliya II, 249 ; Tavernier I, 21.

⁸ Krş. «Caucase» mecmuası, Tiflis 1852, Nr. 22.

⁹ La Perse. S. 23, Not 32.

Erdebil civarında Kiyav'da Şeyh Haydar türbesi

(XVI. yüzyıl başlangıcı)

J. de Morgan, *Mission Scientifique en Perse*, C. I, levha XLIV, S. 348

Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd

Bundan başka, Erzurum'un kuzeyinde, Fırat üzerindeki taş köprü de Uzun Hasan'a aittir ; bu köprü, Akkoyunluların, Gürcü ülkesine seri âkınlar yapmasını sağlıyordu. Bunun gibi, Celâleddin Rumî'nin oğlunun gömülü bulunduğu Erzincan Mevlevihânesi yakınındaki darphane de bu hükümdar zamanında yapılmıştır¹ (Ö).

Bu münasebetle Uzun Hasan'ın karısı Selçuk Şah Begüm tarafından yaptırılan binalara temas etmek isteriz. Bu hükümdar zevcesi, kocasının hayatında ve oğlu Yakub'un hükümdarlığı esnasında divanda nüfuz sahibi

¹ Evliya, Hammer tercümesi, 187, 202.

(Ö) Evliya Çelebi (S. 198 ve 220) Hasankale ve Koyulhisar'a dair aşağıdaki tafsilatı vermektedir : « Azerbaycan hâkimi Uzun Hasan bunu Fatih'in korkusundan yeniden yaptırmıştır. Onun için Hasankale namıyla meşhurdur. Pasin sahrasına göğüs verip eflâke serçekmiş âli bir kaledir. Pasin sahrasının şimalinde bir dağ eteğinde semalara ser çekmiş yalçın kaya üzerinde bir içkalesi vardır ki doğu tarafından, Ilıcadan aşağı insan bakamaz, sahraya göğüs vermiş mehabetli keheşane benzer bir taş kaledir. Buraya at, eşek çıkamaz. Bu iç kalenin çevresi bin adımdır. Bunun aşağı tarafında asıl şehri çevreleyen iki katlı dışkale vardır, çevresi altı bin adımdır. Dört köşe, uzunca, taştan bir kaledir, uzaktan beyaz kuğu gibi görünür » .

«Koyulhisar'ı, Fatih'in korkusundan Uzun Hasan bina etmiştir. Fakat, sonra Fatih tarafından zaptolunmuştur. Kalesi yalçın kaya üzerinde sengin bina, çar-köşe bir kale-i rânâdır. Dairen mâdar cürmü bin üç yüz adımdır».

Evliya Çelebi (S. 380) Erzincan Darphânesini ve Erzurum ve Erzincan'ın, doğudaki siyasî değişikliklere muvazi bir şekilde, elden ele geçişini şu suretle anlatmaktadır : «...Erzincan taraflarına Uzun Hasan malik olarak burada sikke ve hutbe sahibi olmuştur. Hâlâ Mevlevihâne kurbünde darphanesi zabirdir. Beri taraftan Yıldırım Bayezid vefat edüp Erzincan'da ise Uzun Hasan müstekil olmuştur. Yıldırım Handan sonra şehzadeleri Musa, İsa, Süleyman ve Mehmet Çelebiler zamanında Anadolu hercümerc olup nihayet Çelebi Sultan Mehmet müstakil pâdişah olmuştur. O zaman Uzun Hasanla uğraşmağa vakti olmadığından Uzun Hasan tâ Fatih zamanına kadar mülk-i Osmanîye eluzatmakla vakit geçirmiştir. Nihayet, 878 senesinde Fatih bunu meşhur savaşta mağlup ederek ve bütün Erzurum ve Erzincan taraftarlarını alarak buraların ikinci fâtihî olmuştur. Sonraları, II. Bayezid Han asrında Sultan Selim şehzâdelikle Trabzon'da vali iken İsmail birtakrib Erzincan'ı zaptetmiştir. Sonra, Sultan Selim taht-ı Osmanîye şan ve şevketle cülûs ettikte Şah İsmail üzerine ordu çeküp Erzincan sahrasına gelmiş 921 senesinde bilaharp aman ile bu Erzincan'ı almış, o halde Erzincan'ın üçüncü fatihî olmuştur ».

olduğu gibi 1489 Kasım ayında vefatına kadar bu büyük itibarını muhafaza etmiştir. Tebriz'deki cami de çok para ve emek sarfiyle bu kadın tarafından genişletilmiştir. Bu caminin eski mihrab yerinde içi renkli çinilerle süslü bir yüksek kubbe yaptırmıştır ¹.

Akkoyunlu sarayında fikir hayatı

O vakitki şarkın en mühim âlimlerinden birisi olan **Semerkan d'lı Ali Kuşçu**, Akkoyunluların en parlak zamanında, yani 1470-72 yıllarında bir müddet **Uzun Hasan**'ın sarayında bulunmuştu.

Ali Kuşçu, **Timur**'un torunu ve **Şahrüh**'un halefi **Uluğ Bey**'in sarayında yetişmişti; babası **Mehmed** de bu sarayda *Kuşçubaşı* idi. **Uluğ Bey** ², hükümdarlıktan ziyade âlim olarak şöhret bulmuştu; bu şöhretini bilhassa **Semerkan d**'teki rasadhânesine ve kendi emriyle kendi nezaretinde meydana gelen astronomik cedvellere borçludur. **Uluğ Bey**'in çalışma arkadaşları ölünce **Ali Kuşçu**'nun şahsında bir yeni arkadaş bulmuştu. **Ali Kuşçu**, 1394'te doğmuş olan **Uluğ Bey**'den daha gençti; **Uluğ Bey** cedveller için yazdığı önsözde şöyle demektedir: "Bunun üzerine, **Ali b. Mehmed**'in, gençliğinden beri ilim sahasında kendini göstermiş olan muhterem oğlu ³ bu işlere katıldı. **Ali Kuşçu**, **Uluğ** için yalnız bir âlim değildi, aynı zamanda kendisinden hiçbir şeyini gizlemediği en iyi bir dostu idi ⁴.

Uluğ Bey'in ölümünden hemen sonra (25 yahut 27 Ekim 1449) rasadhânesi faaliyetini kesti; **Şarkın** en birinci astronomi âlimi **Ali Kuşçu** da **Semerkan d**'i terketti. Bundan sonra, tarihler, **Ali Kuşçu**'nun hacca niyet ettiğini ve Tebriz'de **Uzun Hasan**'ın sarayında görüldüğünü yazarlar; herhalde, bu hâdise 1470 yılından önce olamazdı. Hükümdar, âlimi iltifatla karşılamıştı ⁵.

Bundan sonra, **Uzun Hasan**, **Ali Kuşçu**'yu 1471 (yahut 1472) yılında bir büyük sefaret heyetinin başında **Fa-**

¹ TAA 216 b - 218 a. ² Krş. Barthold-Hinz.

³ Sedillot, Prol. 290: «*Ferzend-i Ercmend*».

⁴ Barthold-Hinz, S. 165.

⁵ Mün. III, 164; Bihîştî 186 a; ŞN II, 124.

ti h M e h m e d 'e, İ s t a n b u l 'a göndermişti. Fatih, Kuş-
çu 'yu çok iyi kabul etmekle beraber Tebriz 'e dönmesine
izin vermiyerek İ s t a n b u l 'da alıkoymuştur. Ali Kuşçu,
Fatih 'in Akkoyunlu seferinde (1473) büyük hükümdarla
birlikte bulunmuştu; İ s t a n b u l 'a dönüşünden sonra kendi-
sine Ayasofya medresesinde yevmiye 200 akçe tahsisatla mü-
derrislik verilen bu âlim, İ s t a n b u l 'da 1474 yılında vefat
ederek E y y u b S u l t a n 'da gömülmüştür¹.

Uzun Hasan, hem Herat, İstanbul ve Kahire'
den geri kalmamak için ve hem de şahsan kendisinin ilim mese-
lelerine karşı duyduğu alâka ve merak dolayısıyla bir çok
âlimleri bol atıyyelerle sarayına çekmeye çalışmıştır². Tercan
muharebesinde Fatih'in eline düşen âlimler arasında Mevlâna
Mahmud Şarihi (Bu zat sonradan Edirne defter-
darı ve kadısı olmuştur), Şirazlı Mehmed Münşi ve fıkıh
âlimi İmam Ali sayılmaktadır³. Osmanlıların, Uzun Hasan'
ın yüzlerce ciit el yazması kütüphanesini ele geçirdikleri an-
laşılmaktadır⁴. Timuroğlu Ebu Saîd'in hattatı Nişaburlu Abd
ülhay, Mekan ovası zaferinden sonra (1469) Uzun Ha-
san'ın teveccühünü kazanarak hükümdarın ölümüne kadar
Akkoyunlu sarayında kalmıştır⁵.

Uzun Hasan'ın sarayında Tahranlı Mevlâna Ebu
Bekir adında bir tarihçi de vardı, Hükümdarın yakınlarından
olan bu zatın yazdığı "*Tarih-i Selâtin-i Türkmen*," isimli kitap
kaybolmuştur⁶. Meşhur İran tarihçisi Hondemir bir kaç
sene sonra bu eseri görememiş olmakla beraber⁷ Münec-
cim başı ve Hasan Rumlu'nun bundan faydalandık-
larına hükmolunabilir. Mevlâna Ebubekir'in yazdığı ese-
rin, Sultan Yakub'un tarihçisi İsfahanlı Fazlullah ibn-i
Ruzbehan'ın bahsettiği⁸ "Kitab-ı Diyarbekriyye,"nin
kendisi olması mümkündür. Uzun Hasan'ın şimdiye kadar
tetkik edilememesinin başlıca sebebi bu kaynak eserin kay-
bolmasındandır

¹ Taşköprüzâde 182 ; Müri üt-tev. 463 ; Brockelmann II, 234 ve dev.

² Râzî 57 b.

³ Bibiştî 200 b.

⁴ Müri üt-tev. 461.

⁵ Huart 213.

⁶ EM 14 ; Reşehât 87 b.

⁷ III, 330.

⁸ TAA 13b.

Edîp ve kadı Cemaleddin Mehmed b. Esad Devvanî (1427'de Kâzerun'da doğ., 1502/3 de ölm.) o vakit doğrudan doğruya sarayda çalışmamıştır; bu zat bu gün bile doğu memleketlerinde bilinen ve aranan *Ahlâk-ı Celâlî* adlı pratik felsefe kitabını Uzun Hasan'ın oğlu ve Fars eyaleti valisi Halil'in arzusu üzerine yazmış ve ön-sözünde eserini Akkoyunlu hükümdarına ithaf etmiştir¹.

Safevî hareketinin gelişme devrinde yaşamış olup bir çok münasebetlerle kendisinden bahsettiğimiz Sultan Yakub'un tarihçisinin yazdığı *Tarih-i Âlemârây-ı Emînî* adlı eseri de zikretmek gerektir. Bu isim, asıl adı Fazlullah ibni Ruzbehan olan müellifin Eminî lakabıyla ilgilidir. Hoca Molla da denilen müellif İsfahanlı idi²; babası Ruzbehan orada yüksek bir idare memuru idi, sonradan emekliye ayrılmıştı. Dayısı Hoca İsmail Sadi de yüksek bir memur imiş. Bağdad'ta Pîr Budak'ın maiyyetinde *sadr* iken Budak'ın, babası Cihanşah'a karşı isyanına iştirak etmeyen bu zat Uzun Hasan'ın Karakoyunluları yenmesinden sonra Şiraz'da Uğurlu Mehmed'in divanına memur edilmiş; bundan sonra da sanat âşığı Timuroğullarından Hüseyin Baykara'nın Herat'ta kâtipliğini yapmıştır.

Fazlullah da (1450 de doğmuştur) gençliğinde Hicaz'a birkaç defa giderek bu mübârek yerlerde, bilhassa Medine'de ilim adamları ile tanışmıştır. 1472'de Uzun Hasan'ın Despina'dan olan oğlu Maksud'u Bağdat'ta ziyaret etmişti. Acem Irakı'na döndükten sonra Şiraz Medresesinde okumuş ve Arapça birkaç din kitabı ile Farsça bir eser yazmıştır.

1486 yılında, Fazlullah, Azerbaycan'a seyahat ederek Temmuzda Sehend'de Akkoyunlu yazlık ordugâhında Sultan Yakub'un huzuruna kabul olunarak yer öptü ve yazdığı Farsca kitabı sundu. Yakub, kitabın üslûbu hakkında bir fikir edinmek için mukaddemesini okuttu; hükümdar kitabı beğendi ve kendi devrinin tarihini yazmak vazifesini ona verdi. Fazlul-

¹ Rieu, CPM II. 442-443 a; W. F. Thompson tarafından yapılan İngilizce tercümesi: *Practical philosophy of the Muhammadan people*, London 1839 (Oriental Translation Fund); Muhammed Kâzım Şirâzî tab'ı: Kalkûta 1911.

² Tafsîlât, TAA tür. yer. den alınmıştır.

lah gördüğü ve bildiği hâdiseleri yazmış ve kendisinden evvelkilerini de duyduğu gibi kaydetmiştir. Bununla beraber, kitabına ancak gerçekten olmuş hadiseleri kaydetmiştir. Kitap, ancak Baysungur zamanında, yani 1490-93 arasında bitebilmiştir.

Fazlullah, "Devlet vak'anüvisi yani tarihçisi,, tayin olunduğu sıralarda. aynı zamanda, Herat sarayına, dayısı gibi, divana münşi yani kâtip olarak girmişti. 1487 Sonbaharında, Tebriz'e, Hüseyin Baykara'nın bir elçisi, yukarıda sözü geçen dayının kaleme aldığı bir yazıyı getirmiş ve buna cevap yazılmasını da Sultan Yakub, Fazlullah'a emretmişti. Daha sonra, Fazlullah, kendisi tarafından tasvir olunan Safevî isyanı esnasında Sultan Yakub'la birlikte Erdebil'e gitmişti; Şeyh Haydar'ın orada, bir park içinde yaptırmış olduğu bir müstahkem binadan bahsetmesi şahsî müşahedesine dayanmaktadır.

Akkoyunluların dağılmasından sonra, sünnet olan Fazlullah, şif olan Safevîlerin açık bir düşmanı olduğu için, Türkistana giderek 1508 yılında Özbek Hanı Mehmet Şeybanî'nin maiyyetinde, Buhara'dan, bu zatın Kazaklara yaptığı üçüncü sefere katılmıştır. Yolda hastalanarak Sağana'ka gitmişti. Buhara'da başlamış olduğu "Mihmannâme-i Buhara,, adlı tarih kitabını 1509 Eylülünde Herat'ta bitirmişti, bu kitap Batı Türkistan'ın o zamanki ahvalini anlatmaktadır¹. Fazlullah, 13 Nisan 1521 de Buhara'da Özbek hizmetinde vefat etmiştir².

Şimdiye kadar ismi bile pek bilinmeyen bu tarihçinin hayatını uzun uzadıya incelememizin sebebi şudur: Kültür tarihi bakımından kat'i ehemmiyeti olan nokta, devrinin hükümdarlarının harbe ait yaptıklarından ziyade fikir adamlarının, asıl kültür yaratıcılarının yani âlim, san'atkâr, şair, devlet memuru, din mensupları, işçiler ve çiftçiler hakkındaki bilgidir. Sözü geçen saray tarihçisinin talii, XVI. yüzyıl dönümünde Yakın Şark'ın durumu bakımından bilhassa ehemmiyetlidir. Halis kan İranlı, İsfahanlı Tacik olan bu zat İran kurtuluşunu sağlayacak olan Safevî hareketini kavrayamadan kendi millletine ve

¹ Tek yazması. İstanbul'da, krş. Tauer, S. 481-3.

² HR X, 174.

ırkdaşlarına hükmeden ve bunları tazyik eden Akkoyunlu Türk prenslerine, Özbeklere hizmet etmektedir.

Bundan başka, aslen Y a k u b'un sarayında, kalem memuru olup sonraları Osmanlı hükümdarları hakkında yazdığı Farsca tarih kitabı dolayısıyla şöhret kazanmış olan diğer bir tarihçi daha vardır: Bir Kürt ve Sünnî olan Bitlisli İdris. Bu zat tarafından kaleme alınmış olup Sultan Y a k u b'un, 1485 yılında Osmanlı Pâdişahı II. B a y a z ı d'a gönderdiği bir tebrik mektubu bu hükümdarın takdir ve dikkatini çekmişti.

Ş a h İ s m a i l, İran devletini kurunca (1501) İdris de F a z l u l l a h gibi doğuya değil, İstanbul'a, Bab-ı Âliye seyahat etmişti¹.

S u l t a n Y a k u b'un teveccühünü kazanan İran şairlerinden K ü ç ü k H a f ız denilen Şirazlı B a b a F i g a n ı de zikredilmeye değer; bundan başka H ü s e y i n B a y k a r a zamanında pek ince bir kültür merkezi haline gelen Herat'la münasebeti olan E h l i - i Ş i r a z î, en son olarak, usta bir nazım üstadı, hattat ve müzik bilgini B a n n â î de vardı; tenkide pek düşkün olan sonuncu bilgin ileri gelen Timur devlet adamlarından şair M i r A l i Ş i r hakkında yazdığı hicviyeden ötürü Herat'tan kaçmak zorunda kalmıştı. B e n n â î, S u l t a n Y a k u b'un sarayında, *Behram ve Behruz* adındaki kitabını yazmış ve bu hükümdarın ölümünden sonra M e h m e d Ş e y b a n î, H e r a t'ı eline geçirince evine dönmüştü². Her hangi bir sebepten Herat'ta tutunamıyan şairlerin Akkoyunlu başkentine doldukları sanılmaktadır.

U z u n H a s a n, İranlı şairlere karşı bol atıyyeler ve ih-sanlarda bulunarak cömertce davrandığı halde —sarayında Türkçe konuşulduğu bir tarafa bırakılırsa— maiyyetindeki şairler arasında ehemmiyetli bir isme rastlamamaktayız. Bununla beraber C â m i'nin U z u n H a s a n sarayına yaptığı ziyaret bir istisna teşkil eder.

Batı ülkelerinde tanınmış olan pek az İran klasiklerinden biri sayılan ve vaktinde pek beğenilen bu şair Mekke'ye git-

¹ Babinger, GOW 45 / 6 ; Der Islam, C. 19 (1931), S. 131-157 de Mehmed Şükrü, Das Heft Bihişt des İdris Bitlisi.

² Huart 212/3, Krymakij 138.

mek üzere 1472 Ağustosunda Herat'tan yola çıkmıştı; dönüşte Haleb'e vardığı günde Uzun Hasan da Tercan'da yenilmişti (12 Ağustos 1473). Câmî, buradan sonra Bire üzerinden Âmid'e varmış ve harp halinin doğurduğu kargaşalık yüzünden emniyetle seyahat edebilmesi için oranın valisi Mehmmed Bey, yanına muhafız olarak 300 Türkmen katmıştı; Câmî, bunların himayesinde 17 Ekim 1473'de Tebrize varmıştır. Uzun Hasan, Câmî'yi karşılamak için en yakınlarını -Kadı ve tarihçisi Ebubekir Tahranî ve Derviş Kasım Şakadil- göndermişti; bu iki kişinin arkasından da diğer büyükler ve ileri gelenler takip ettiler. Şair, merasimle hükümdarın yanına götürüldü; Uzun Hasan da kendisini saygı ile kabul ederek ihsanlarda bulundu ve sarayında kalmasını rica etti. Câmî, buna rağmen, ancak 10 gün kaldı ve yaşlı annesini bir daha görmek istediğini bahane ederek Herat'a döndü¹.

Uzun Hasan sarayında dinî hayat

Devamlı harplar ve bundan doğan iktisadî darlık dolayısıyla XV. yüzyılda Anadolu'nun bir dinî kaynaşma geçirdiği yapılan incelemelerle meydana çıkmıştır. Safevîliğin çabuk yayılmasını da kolaylaştıran bu hareketin Uzun Hasan sarayında da tesirini göstermesi tabii idi. Bununla beraber, biz, burada din tarihi tetkikleriyle uğraşmadığımız için bu hususta yalnız konumuzu ilgilendiren noktalara dokunacağız.

Budak Münşi², Emîr Hasan'ın maiyyetinde bir çok din âlimlerinin bulunduğunu ve huzurunda fıkıh, hadîs, ve tefsir hakkında tartışmalar yapıldığını tarihinde kaydetmektedir. Hükümdar olmadan önce de şeyh ve âlimlerle sohbet ve ülfetten hoşlanırdı.

Uzun Hasan'ın dinî temayüllerini, itikat meselelerinde şahsî fikirlerini anlatan bir diğer tarihî kaynağın³ ışığı altında din adamlarıyla münasebet meselesi çözülmüş bulunmaktadır.

Bu kaynakta şöyle denilmektedir: "Uzun Hasan'ın Kur'an okuduğu ve Türklere hâs şekilde her mesele hakkında tefekküre daldığı hikâye olunur. Bu tetkiklerinden bazılarını

¹ Reşhât 84 b-87 b.

² Varak 269 b.

³ Lâri 228 b-229 a.

yazdırıp süslettikten sonra ciltletirdi. Devrin bütün mühim ediplerini huzuruna çağırıp yazdıklarını bunlara okurdu.

Dinleyenler, tabiatıyla okunan şeyleri pek beğenirlerdi; her kesçe sayılan bir din âlimi olan İsfahanlı Mevlâ nâ Ali Ferme'den başka aykırı fikirde bulunan çıkmazdı. Bu zat, okunan şeylerin uydurma ve düzensiz lâflardan ibaret olduğunu söylemekten çekinmemiştir. Bunun üzerine, Uzun Hasan, her kesin yanında böyle uygunsuzca konuşmasına şaşı ve "Sen deli misin?", diye sordu. Mevlâ nâ Ali, deli olmadığını temin ettikten sonra şunları ilâve etti :

"Beni din gayreti böyle konuşturur. Burada hazır olanların hepsi de benim haklı olduğumu bilirler. Sizi memnun etmek için doğruyu söylemezler. Onlarca hoş görünmek mülâhazası hakikattan üstündür.,,

Bunun üzerine, Hasan Bey, toplu bir halde bulunan ulemâya Mevlâ nâ Ali'in söylediklerinin doğru olup olmadığını sordu; hepsi de, "Evet doğrudur.,," dediler. Mevlâ nâ, nezaketsizce konuşmuş olmakla beraber Kur'an ve diğer din kitapları Arapça yazılmış olduğundan iyice Arapça bilinmeden bunların içinden çıkmanın kolay olmadığını, aksi takdirde dine aykırı hükümler vermek tehlikesi baş göstereceğini anlattılar.,,

Âlimlerin bu hareketleri karşısında Uzun Hasan'ın fikrinde ısrar etmemesi dikkate değer bir noktadır. Bilâkis su getirtti ve herkesin yanında yazdıklarını sildi.

Bu hikâyenin de gösterdiği gibi Uzun Hasan yaradılışında dervişliğe meyli olan bir adamdı; bunu kuvvetlendiren bir çok misaller vardır. Şeyh Cüneyd işinde siyasî düşünceler müessir olmakla beraber Safevîlere muzaheret göstermesi sebepsiz değildir; Uzun Hasan'ın üç mahrem arkadaşından birisinin derviş Kasım Şakadil olması da boş olmasa gerektir: Memleketinin her tarafında dört bin tekke ve zaviye yaptırması da düşüncesiz bir hareket değildir. Bu cümleden olarak Uzun Hasan'ın davalara ve şikâyetlere bakması da dikkate değer bir tarzda yapılmakta idi. Budak Münş'inin¹ yazdığına göre "Uzun Hasan sabah namazını kılınca divanın toplanması için davul çalınırdı. Bundan sonra, kendisi de sırtında bir

¹ Varak 269 b.

derviş abası ve belinde bir yün kuşak olduğu halde gelirdi, bir de gocuk giyerdi. Bu kıyafette tahtına otururdu, sol ve sağında prensler ve emirler bulunurdu. Şikâyeti olan fakir veya derviş her kimse huzuruna çağırır, davasını dinler, bir sözle hükmünü verirdi. Divanda kâtipler de bulunduğu için hükümdarın emirleri hemen bir kâğıda yazılarak dava sahibine verilir. Bu emirler mutlak olup hiç bir suretle değiştirilemezdi.

Uzun Hasan'ın Safevî tarikatına mensup ve bazı İran kaynaklarının¹ ileri sürdüğü gibi, Şeyh Cüneyd'in bir müridi olduğu hakkındaki iddialar şüphe ile karşılanmalıdır. Şu cihet te göz önünde tutulmalıdır ki Uzun Hasan yalnız Safevîlere değil bütün şeyh ve dervişlere teveccüh gösterirdi; Safâvîlere ise, siyasî nüfuzları dolayısıyla, hususî mevki verdiği muhakkaktır. Meselâ, rivayet edildiğine göre, Batı Anadolu'da Aydınî sûff şeyhi Dede Ömer, Uzun Hasan'ın ve karısı Selçuk Hatun'un teveccühlerini kazanmış olduğu için Uzun Hasan tarafından Tebriz'e davet olunmuş ve Cihan şah'ın dindar karısının yaptırdığı tekke, Selçuk Hatun'un babası tarafından Şeyh Ömer'e verilmiştir².

Yukarıdakilerden, Uzun Hasan'ın şahsan sūffliğe ve dolayısıyla şişliğe yakın olduğu söylenebilirse de diğer cihetten hasmı Cihanşah'ın ve Karakoyunluların mensup oldukları şişliği reddettiği de muhakkaktır. Akkoyunlular, mezhep itibariyle, sūnnî idiler. 1464 yılı ilkbaharında, Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali Arabistan'dan dönerken Uzun Hasan'ın yanına sığındığı zaman (Hasan Ali'yi babası 1459 da sürmüştü) Diyarbakır sarayında rafıziliğini meydana koyunca Uzun Hasan kendisini memleketten çıkarmak zorunda kalmıştır³. Misal olarak Hasan Ali'nin beş vakit namazı ve lüzumu halinde gusül abdestini ihmal etmesi hiç hoşla gitmemiştir.

Bu münasebetle Uzun Hasan'ın hristiyanlık karşısındaki durumuna da ilişmek istiyoruz. Hükümdarın İsa dinine müsamaha gösterdiği şüphesizdir; Despina Hatun'la evlenmesini, Ermeni kilisesi inşasında gösterdiği yardımı hatırlamak kâfidir. Batı âlemi, Uzun Hasan'ı hristiyanlığa karşı müsama-hakâr olmaktan daha ileri ve açıktan açığa hristiyan dostu bir

¹ Râzî 574; TE 14b.

² Taşköprüzâde 282.

³ HR IX, 104 b.

Türk bilirdi. Venedik'le ittifakı ve Osmanlılara karşı beslediği düşmanlık dolayısıyla 1470 yıllarında, Hasan Bey, Avrupa, hakkında en harikulâde şeyler anlatılan romantik bir şahsiyet olmuştu. Bir Lâtin tarihi¹, onu, hristiyanlığın yalnız dostu olarak göstermekle kalmamış, sağ omuzunda haç taşıdığını kaydedecek kadar ileri gitmiştir. Diğer taraftan hristiyan Gürcüstan'a yaptığı beş akının batı âleminde kötü bir yankı, hatta onun hristiyan dostluğu hakkında şüphe bile uyandırmaması şaşılacak bir şeydir. Gerçekte, Uzun Hasan hristiyanlığa karşı müsamahalı idi, fakat yalnız okadar..

VIII. GERİYE BAKIŞ

Uzun Hasan'ın Safevilere bıraktığı kültür müesseselerini de ana çizgileriyle gözden geçirmiş bulunuyoruz. Bu miras, yalnız başına, XVI. yüzyılda Safevîler idaresinde İran'ın kültür alanında yükselişine kaynak teşkil edecek ve bu yükselişi izah edecek derecede çeşitli ve esaslı değildi.

Horasan'ın Uzun Hasan'ın elinde bulunmaması Akkoyunlu devletinde medeniyet cihetinden kati tesirini göstermiştir; bilindiği gibi Ebu Saîd yenildikten sonra Doğu İran eyaletini de ele geçirmek için yapılan teşebbüs müsbet bir netice vermemişti. Horasan, o zaman en olgun İran kültürünün merkezi idi ve bütün gayretlerine rağmen, Akkoyunlular, Tebriz'de, Herat'taki Timuroğulları sarayının manevî parlaklığıyla ölçülebilecek bir şey ortaya koyamamışlardır.

Bu zaviyeden bakılınca Şah İsmail'in kurduğu Safevî Devleti'nin Horasan'ı da içine alması tesiri pek büyük bir kültür hâdisesidir. İran'ın millî kuvvetleri, Safevî idaresinde, fikir ve sanat hayatının her sahasında (belki şiir müstesna), Uzun Hasan'ın yahut oğullarının yabancı sayılan hâkimiyetleri zamanından büsbütün başka bir şekilde gelişme imkânı buldular.

XV. yüzyılda Türkmen hâkimiyetinin doğurduğu hâdiseler, burada bir dereceye kadar noksansız gözden geçirilemeyecek kadar çok çeşitli ve birbirini içine girmiş hareketli bir manzara arzederler. Umumî çerçevenin bütünlüğünü muhafaza arzusu ile kusursuzluğun birleştirilmesi ekseriya mümkün olamaz. Toplu bir inceleme yolunda çıkan bir güçlük de XV. yüzyılın ikinci yarısının İran için bir intikal devresi oluşudur. Fakat, bu yarım asırlık zaman İran'ın millî doğuşunu hazırladığı gibi buna bağlı bulunan İranlılığın yaratıcı kültürüne kendini göstermesine yol açtığı için çok ehemmiyetli bir devre sayılmak gerektir.

LÂHİKA

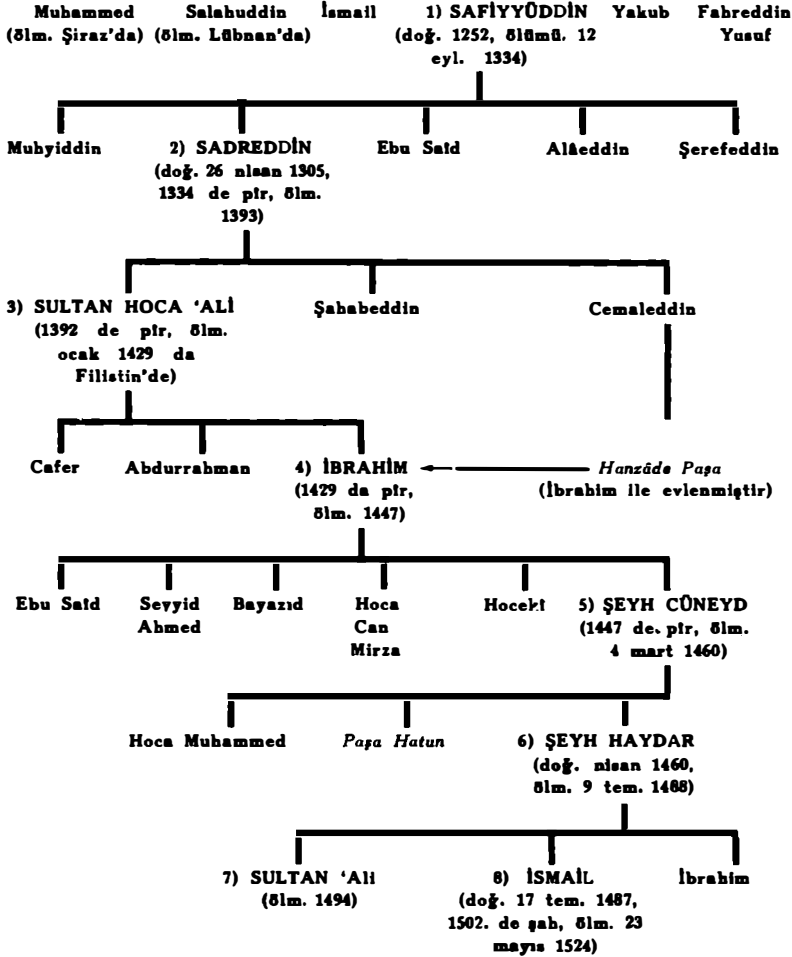
(1) Safevîler şeceresi:

Ali b. Ebu Tâlib - İmam Hüseyin - İmam Zeynel Âbidîn - İmam Muhammed Bâkır - İmam Cafer Sadık - İmam Musa Kâzım Seyyid Ebul Kasım Hamza - Seyyid Ebul Kasım Muhammed - Seyyid Muhammed Arabî - Seyyid Ahmed - Seyyid İsmail - Seyyid Muhammed - Seyyid Cafer - Seyyid İbrahim - Seyyid Muhammed - Hasan Muhammed - Şerefşah - Muhammed - Fîruzşah-ı Zerrin Kûlah - İvaz ul Hafız (El - Havvas) - Muhammed (El Hâfız) - Şeyh Salâhuddin Râşid - Kutbüddin - Seyyid Salih - Şeyh Emin Üddin Cebrail - Şeyh Safiyyüddin Ebul Feth İshak.

(2) TA2b; bu eserde, Şemsüddevele Fahreddin Turanşâh b. Eyyüb Yemen'i zaptetmiş olduğu için Seyyid Fîruzşâh-ı Zerrin Kûlah'ın bu memleketi terkettiği kaydolunmuştur; Seyyid, 569/1173-4 yılında Rengin mevkiinde yerleşmiş. Gerçekte, Salâhuddin'in kardeşi Turanşâh 1174 yılında, Yemen'de Eyyubî hâkimiyetini kurmuştu (İbn - ül - Esîr XI, 260 v.d.).

Rengin, Geylan'ın ormanlı dağlarının eteklerinde bulunmaktadır, Fîruzşah'ın sürüleri çok olduğu için otlağı bol olan bu yeri seçmişti.

Oğlu İvaz, Erdebil civarında Esferencan'a göçtü; bunun torunu da Kalhoran'da yerleşti; Şeyh Safî de burada doğdu. Bu zat da, Safevî şeyhlerinin daimî merkezini Erdebil'de kurdu (SN 12-17).

(3) Karakoyunlu tarihinin ana hatları:

V. Minorskij, Akkoyunlular ve Karakoyunlular hakkında *Gibb Memorial Series*'de geniş neşriyat yapacağını mektupla bize haber verdiği için "Bârânı," de denilen Karakoyunlular hakkında teferruatlı bir inceleme bu eserin plânı dışında bırakılmıştır. Bunun için burada ancak esaslı noktalar hakkında kısa bilgi vermekle iktifa edeceğiz, (Müneccim Baş ı III, 149-152; El - Gaffarî 36b-38a; Mehmed b. Mehmed 44).

Karakoyunlular içinde ayrı bir kabile olan "Baharlılar,, daha sonraları Safevî hareketinin belli başlı mensupları ve müdafileri olmuşlardır. Karakoyunluların bilinen ilk hükümdarı yukarıda sözü geçen kabileden B a y r a m H o c a olup diğer bazı yerler arasında Musul ve Erçiş'i zaptetmişti. Kendisinden sonra, 782/1380 de oğlu K a r a M e h m e d geçmiş, bu da 792/1390 da ölünce K a r a Y u s u f hükümdar olmuştur.

K a r a Y u s u f :

Başkendi Tebriz olmak üzere Azerbaycan'da hükümdarlık etmiştir. T i m u r'a karşı Osmanlı hükümdarı B a y a z ı d'ın yanına sığınmış ve ancak T i m u r'un ölümünden sonra Tatarların yaptıkları zararları telâfi edebilmiştir. 809/1412 yılında Şirvan hâkimi Ş e y h İ b r a h i m ve Gürcistan kralı K o n s t a n t i n'i yenmiştir; 822/1419 yılında Acem Irakını ele geçirmiştir. 823 Zilhiccesi/1420 yılı Aralık ayında T i m u r oğullarından Ş a h r u h büyük bir ordu ile Horasan'dan üzerine yürüdüğü sıralarda ölmüştür. Altı oğlu vardı: P ı r B u d a k, İ s k e n d e r, C i h a n ş a h, Ş a h M e h m e d, E s p â n ve E b u S a i d.

K a r a İ s k e n d e r :

P ı r B u d a k, babasından biraz sonra öldüğü için yerine, K a r a İ s k e n d e r geçmişti. 27 Recep 824/28 Temmuz 1421'de Ş a h r u h'a karşı yaptığı savaşta yenildi ve kaçmak zorunda kaldı. Ş a h r u h döndükten sonra İ s k e n d e r tekrar Azerbaycan'ı ele geçirdi. 828/1425'de Ahlat hâkimini, 830/1427'de Kürdistan hâkimini yendi. 17 Zilhicce 827-17 Eylül 1428'de tekrar saldıran Ş a h r u h'la dövüşmek zorunda kaldı, gene yenildi ve Osmanlılara sığındı. Bu sırada kardeşi E b u S a i d, Ş a h r u h tarafından Tebriz hâkimliğine tayin olundu. K a r a İ s k e n d e r tekrar yerine döndü. E b u S a i d'i yenerek devleti eline geçirdi.

C i h a n ş a h :

838/1435'de Ş a h r u h, üçüncü defa olarak Horasan'dan gelerek bu senenin ağustos ayında, C i h a n ş a h'ı Azerbaycan naibi tayin etti. Ertesi yıl kardeşi K a r a İ s k e n d e r Osmanlı ülkesinden dönünce 1436 yılı Temmuz ayı sonunda Tebriz ci-

varında Sofyan'da dövüştüler. Kara İskender yenildi ve yakındaki Alancak kalesine çekildi ve burada da 25 Şevval 841/21 Nisan 1438 de (El-Gaffarî 38a, En-Nücm VI 855'e göre Zilkade 841/26 Nisan 1438 de) aleyhine kışkırtılan oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmüştür. Cihanşah, Kara İskender'in ölümünün öcünü aldı ve diğer kardeşleri Şah Mehmed ve Espân o vakit ölmüş oldukları için (Bunlar Bağdad valiliğinde birbirini değiştirmişlerdi) ülkesinde hiç bir rakibi kalmamıştı.

(4) Uzun Hasan'ın ecdadı :

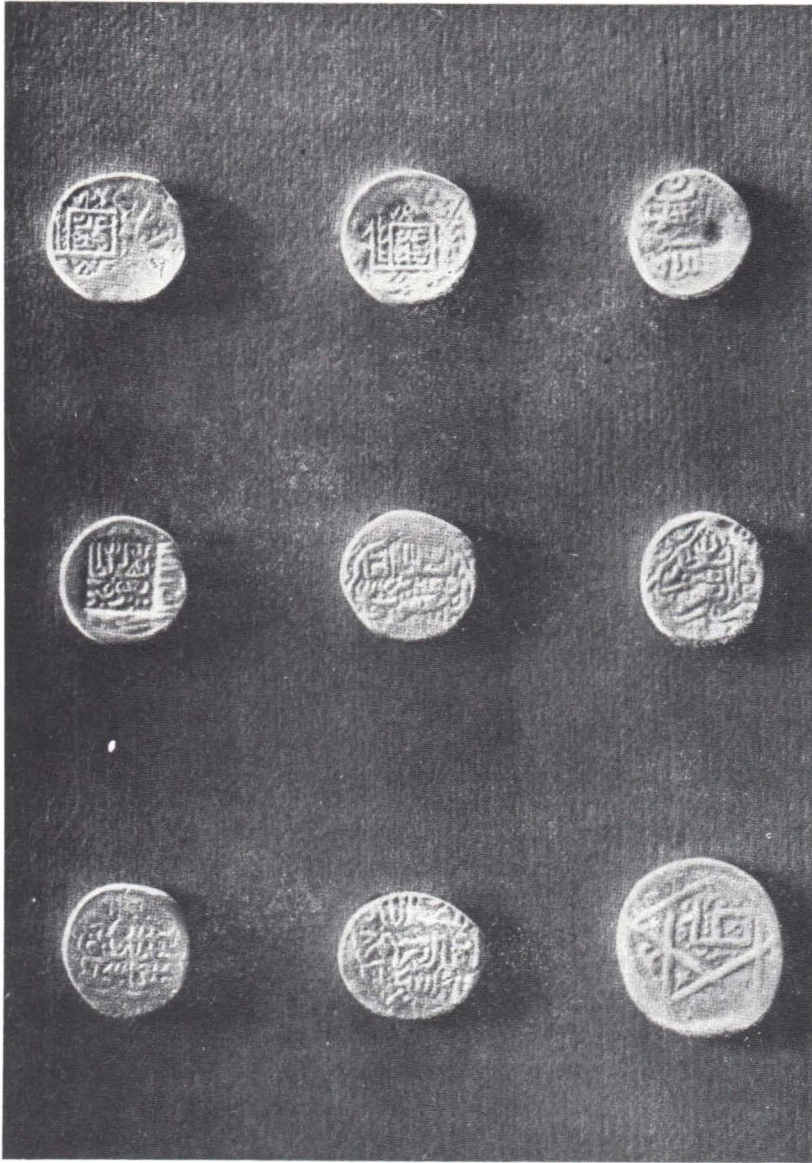
El-Gaffarî, varak 39b Uzun Hasan'ın şeceresini 52 göbekte Oğuz Han'a (Oğuz Han'ın dördüncü oğlu Gök Han vasıtasıyla) kadar götürmektedir. Hakkında başka bilgimiz olan ilk Akkoyunlu reisi (Cenabî 115b ye göre) Musul'u zabtetmiş olan (geçici olarak) Alâeddin b. Tur Ali Bey'dir (Mürî üt-tevarih 481). Bunun arkasından kardeşi Fahreddin Kutlu (yahut Kutluğ) gelir, bu zatın ölümünden sonra da oğlu Bahaüddin Osman Bey (Kara İllük) Akkoyunluların (bunlara Gök Han'ın en büyük oğluna nisbetle Bayındırıyye veya Bayındurf de denirdi) başına geçti.

(5) Osman Bey :

Timurleng, 1400 yılında Anadolu'ya gelince Osman Bey Timur ordusuyla birlikte Suriye ve Anadolu'da savaşlarda bulundu (Clavijs 134), bu hizmetine karşılık Timur da Osman Bey'e Diyarbakır havalisini verdi. Osman Bey, kendisine verilen ülkeye hâkim oldu ve civardaki diğer beyleri uzaklaştırdı. Osman Bey, Timur'un ölümünden sonra, Karakoyunluların hükümdarı Kara Yusuf b. Mehmed'in (792/1390 — 823/1420) Timur'un torunu Ebu Bekir b. Miranşah ile harp halinde bulunmasından faydalanarak 1408'de Ruha'yı zaptetti ve Mardin'i muhasara etti (Mün. III. 155 - 6, 149).

Osman Bey, 831/1428 yılında, Sivas ve Tokat hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed'i, 838/1435'de Halep ve Şam hâkimi Melik Adil Cekem'i ve Mardin kumandanı Melik Zâhir İsa'yı yendi (Cenabî 115b) (P).

(P) Osman Bey, Sivas hâkimi Kadı Būrhaneddin'i 798/1395 yılında

Akkoyunlu sikkeleri

(Uzun Hasan, Yakub, Baysungur ve Rüstem'in)

Esas resimleri Berlin devlet müzesi meşkûkât dairesindedir

Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd

Karakoyunlu hükümdarı İskender b. Kara Yusuf, üçüncü defa olarak doğu İran'dan gelen Timuroğullarından Şahrüh'un önünden kaçarak Osmanlılara sığınmak isteyince Osman Bey, Erzurum civarında kendisine karşı koydu (Razî 573 b). Muharebede kafasından yaralanan Osman Bey Erzurum'a götürüldü. Burada ölen seksen yaşındaki ihtiyar hükümdar, oğlu Şeyh Hasan tarafından gömüldü (Sefer 839/1435 Ağustos sonu) (El-Gaffarî 40 a, HR IX, 48 b). İskender, Akkoyunluların bu mağlûbiyetinden sonra Erzurum'u aldı ve mezarı açtırarak ölünün gövdesinden ayırttığı kafasını Kara İlük ailesinden birçok kişilerinkiyile beraber Kahire'ye Memlûklar sarayına gönderdi; Sultan Melik Eşref, kafaları Zuveyle kapısında üç gün asılı bıraktı (Kasım 1435) (En-Nücum VI, 740, Cenabî 115 b).

(6) Ali Bey

Kara İlük (Osman Bey)'in 1435 'te ölümünden sonra yedi oğlu kalmıştı (Bayazıd babasıyla birlikte Erzurum'da ölmüştü): Ali (Diyarbakır'da), Hamza (Kemah'ta), Yakub (Erzincan'da), Mahmud (Diyarbakır'da), Mehmed, Kasım ve Şeyh Hasan (sondaki şecereye bakınız, Âşık p. 247; Bihiştî 185 b'ye göre Osman'ın Murad isminde bir oğlu daha vardı).

Evvelâ Ali, babasının yerine geçti; bu zat, en büyük oğlu Cihangir'i Âmid'te bırakarak daha küçük oğlu Hasan'ı (Uzun Hasan) rehine olarak Kahire'ye gönderdi. Fakat, Sultan Melik Eşref, o vakit Akkoyunlulara kızgın olduğu için (Kara Osman, 1406'da, Mardin'e yaptığı akında Mısır askerlerini yenmişti, HR IX, 5b) genç şehzâde hapse atılmıştı. Aynı zamanda bir Memlûk ordusu da Âmid'e yürüdü, Cihangir yakalanarak kardeşi Uzun Hasan'ın yanına Kahire'ye gönderildi. Ali, teessür içinde, Kara İskender'le dövüşmek için Harput'a gitti ise de ertesi sene (1437) Âmid'e döndü (HR IX, 50 a - 51 b).

Bundan biraz sonra, Akkoyunlu hükümdarlığında, Ali'nin karşısına türlü güçlükler çıktı; kardeşi Hamza, Mardin'den Diyarbakır'a gelerek (1437) Ali Beyi ve Mahmud'u kovaladı

mağlûp etmiştir. Müellifin bu vak'ayı 831/1428 de olmuş gibi göstermesi bir zuhul eseri olsa gerektir (Mütercim).

Uzun Hasan 8

(Ekim ayında, E n-N ü c ü m VI, 757); Mehmed'i kendine çekerek kandırdı. Mahmud, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın yanına kaçtı; Ali Bey de Osmanlı hükümdarı II. Murad'a sığındı. Oğulları Uzun Hasan ve Üveys'i (Kahire'de esir bulunan şehzâdelerin tekrar serbest bırakıldıkları anlaşılıyor) yardım istemek üzere Sultan Melik Eşref'in yanına gönderdi (M ü n. III, 156, HR IX, 52a). En büyük oğlu Cihangir, Haleb civarında H ı s n-ı M a n s u r'da kaldı ve amcası Yakub 1438 Haziran ortasında bir Mısır ordusuna Erzincan kapılarını açmak zorunda kalınca kendisi de orada yeni sultanın (Barsbay) valisi oldu (El-M a k r i z i 147a; daha fazla tafsilat için bk. W e i l, 207/8).

Bu arada, Ali Bey, Osmanlı pâdişahından İskilib'i timar olarak almıştı; daha sonra, Haleb'e gitmiş ve bunun üzerine Sultan Çakmak kendisine ihsanda bulunmuş ve kardeşine bir miktar toprak vermesi için Hamza'ya tavsiyede bulunmuştu. Ali, bu suretle A d r a h a y arazisini aldı, 1441'te Haleb'te öldükten sonra (HR IX, 53 a) buralarını Uzun Hasan işgal etmişti; Hamza da, üç yıl sonra, Uzun Hasan'ın kardeşi Cihangir'i H ı s n-ı M a n s u r'dan Mardin'e çağırdı ve orada ölürken kendisine halef tayin etti (Â ş ı k p. 248; M ü n. III, 156'ye göre Hamza Âmid'te ölmüştür; E n-N ü c ü m VII, 296 ya göre Hamza, Receb 848/1444 Ekim ayında ölmüştür).

(7) Cenabî 119b ve Mısır kaynaklarına göre (E n-N ü c ü m VII, 291, ve H a v â d i s 79) Karakoyunlu reisi Cihanşah, 1450 yıllarında Diyarbakır ve Mardin'i Cihangir'den koparmıştı. Cihangir Haleb'e kaçtı, Sultan Çakmak da Karakoyunluların bir baskımına karşı asker gönderdi. 1451 Nisan başında (H a v â d i s 104), Cihangir'in, kardeşi Uzun Hasan'ı aynı adı taşıyan amcasına karşı gönderdiği Kahire'de haber alındı. Uzun Hasan, Kara İlük oğlu Şeyh Hasan'ı, geceleyin, emrine verilmiş olan Karakoyunlu askerleriyle birlikte baskına uğratarak yendi ve Cihangir'in yanına Âmid'e gitti.

Bundan da anlaşılacağı gibi Uzun Hasan, Şeyh Hasan'ı yenmekle kardeşini son derecede tehlikeli bir durumdan kurtarmıştır; 1452 İlkbaharında Cihanşah da Diyarbakır'dan Tebriz'e çekilmek ve Cihangir'le barış yapmak zorunda kalmıştır (H a v â d i s 127). Diğer amcası Kasım'ın, kaynaklarda hiç sözü

geçmemiştir ; bu zat, Ruha'yı Mısır Sultanının yardımıyla almış olsa bile bu şehri Uzun Hasan'ın kardeşi Üveys'e hemen vermiş olmalıdır. Müneccim başı (III, 157), Uzun Hasan'dan değil, Kasım'dan bahsetmektedir ; bu zata göre Kasım Bey, Uzun Hasan tarafından kaçmaya mecbur edilmiş ve kaçarken ailesini, sürülerini ve her şeyini kaybetmiştir. Fakat Uzun Hasan amcasına ailesini gerigöndermiş.

(8) Mün. III 157, Cenabî 116a, Âşık p. 248, Budak Münşî 269a, Havâdis 137 ye göre bu vak'a 856/1452 yılına düşmektedir. Bu son esere göre Uzun Hasan'ın şehri zaptettikten sonra anahtarlarını Sultan Çakmak'a Kahire'ye gönderdiği ve Sultanın da teşekkür ederek bu zaptı uygun bulduğu ve anahtarları tekrar Uzun Hâsan'a geri gönderdiği anlaşılmaktadır.

(9) Uzun Hasan'ın Âmid'i zaptettikten sonraki (1454-58) icraatı hakkında Mün. III, 157-9'da bazı tafsîlât bulmaktayız. Cihangir, Ruha'ya gidince Uzun Hasan Mardin'e kaçan iki kardeşine karşı savaşarak Ruha'yı aldı, bundan sonra Mardin'i kuşattı, fakat annesi Sara Hatun araya girerek Uzun Hasan'ı Âmid'e dönmeye mecbur etti. Bunun arkasından Karakoyunlu arazisine akınlar yapıldı (Erzurum, Avnik ve Bayburt havalisinin talan edilmesi, Erzincanın neticesiz muhasarası).

Ertesi yıl (1455) Uzun Hasan tekrar Erzincan'a sefer açtı ; bu sırada attan düştü ve bir bacağı kırıldı. Kendisi ağır hasta iken kardeşi Cihangir ayaklandı ve itaat altına alınmaya kadar Âmid etrafındaki yerleri talan etti. Karakoyunlulara kaçmak isterken yine Sara Hatunun tesiri altında yapılan müzakerelerden sonra kardeşine teslim olmak zorunda kaldı. Cihangir Mardin'e, Uzun Hasan Âmid'e döndüler.

Aynı hal, üçüncü, dördüncü ve beşinci defa tekrarlandı. Cihangir'in en son ayaklanması en tehlikelisi idi : Uzun Hasan'ın Karadağ'da (Diyarbakır'ın güney doğusunda) kış ordugâhında bulunduğu bir sırada Cihangir, Karakoyunlulardan asker yardımı istedi. Uzun Hasan, âsî kardeşini Mardin'de kuşatırken Cihanşah maiyyet kumandanlarından Rüstem Beyi ve kuvvetli bir Türkmen kıt'ası göndermişti. Cihangir'i muhasaradan kurtarmak üzere gelen asker yaklaşınca Uzun Hasan bunları Fırat boyunda karşıladı ; Rüstem Bey esir edilerek kafası koparıldı ; Karakoyunlu Ali Şükür Bey idaresindeki bir ikinci

taarruz da püskürtüldü; bu zat ve oğlu Pîr Ali bir kalede hapsedildiler, 700 esir de öldürüldü.

Uzun Hasan'ın Karakoyunlularla bu ikinci çarpışması 1457 mayısında olmuştur (En - Nücum VII, 485 ; Bensch 10'a de bkn.). Uzun Hasan Kahire'ye, Sultan İnal'a bir ulak göndererek zaferi müjdelemeyi ihmal etmedi. Şevval 861 / Ağustos - Eylül 1457'de Mısır başkentine varan ulak hediye olarak ganimet mallarından kıymetli silahlar götürmüştü (Havâdis 302).

Bundan sonra, Uzun Hasan tekrar Mardin'e giderek Cihangir'i kuşattı, kale düşmeden önce Sara Hatun'un aracılığı ile bir uzlaşmaya varıldı; bu uzlaşma, aynı zamanda ayaklanmış alan, Ruha'daki üçüncü kardeşi Üveys'e de genişletildi. Cihangir'in oğlu Ali Han Mirza rehine olarak Uzun Hasan'ın yanına geldi.

Uzun Hasan, bundan sonra, hemen Erzincan'a sefer açtı ve aynı sene içinde (1457) şehir ve kale eline geçti ve yeğeni Hurşid Beyi vali olarak Erzincan'da bırakarak ganimetlerle birlikte Âmid'e döndü; Karakoyunluların Âmid'te esir olarak bulundurulmuş emirlerine karşı âlicenaplık gösterdi ve ihsanlara boğduğu bu adamları Cihanşaha, Tebriz'e geri gönderdi (HR IX, 83b-84b).

(10) Cihanşah'ın yükselişi.

Cihanşah, mutlak hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Timuroğullarının zararına Azerbaycan'dan daima Güneye ve Doğuya doğru genişlemeye çalışıyordu. 1452 de Acem Irak'ını zaptetti ve bunu yaparken de İsfahan halkından çoğu öldürüldü. 1453 yılında, -Fatih İstanbul'u, Uzun Hasan da Diyarbakır'ı bu yılda zaptetmişlerdir - Fars ve Kirman vilâyetleri de eline geçmişti. Fars'a oğlu Pîr Budak'ı nâip olarak oturtmuştu.

Cihanşâh, Timurîlerden Ebul Kasım Babür'ün ölümünden sonra Horasan'ı da almayı düşünmüştü; bu suretle Mâzenderan'dan sonra Şaban 862 / Haziran 1458 de Herat'ı da aldı ve yarım yıl orada kaldı. Bu arada, Cihanşah, Azerbaycan'da hapsedtiği oğlu Hasan Ali'nin kurtulmasıyla ayaklandığını ve Timur oğlu Ebu Saîd'in Türkistan'dan gelmekte olduğunu öğrendi.

Bu şartlar içinde Herat'da barış yapılarak Cihanşah Horasan'dan vazgeçti; fakat, İran'dan aldığı diğer yerleri muhafaza etti. Sefer 863 / 1458 Aralık ayı ortasında Cihanşah Herat'tan ayrılarak seri yürüyüşlerle Azerbaycan'a gitti ve Maku kalesinde savunmaya çalışan oğlunu te'dip etti. Hasan Ali'yi Uzun Hasan'ın âsi amcası Mahmud Bey ve Kürd emîri Arapşah kurtarmışlar ve Tebriz hâkimliğine de oturtmuşlardı. Uzun Hasan kale düştükten sonra oğlunu idam etmek istiyordu; fakat, karısı Hâtun Can Begüm üvey oğlunun cezasını sürgün edilmeye çevirtti. Hasan Ali Arabistan'a gitti; 1461 İlkbaharında oradan babasının yanına dönünce iyi kabul gördü (Münec. III, A R 279a-284 b, ŞN II, 108 Cenabî 119b, El-Gaffarî 38b, Hondemir III, 230, HR IX, 96a-b, 104b).

Evvelce söz dinlememesi yüzünden vazifesi Fars'tan Bağdad'a çevrilmiş olan Cihanşah oğlu Pîr Budak ayaklandı ve 869 sonu / 1465 Ağustosunda Cihanşah Bağdad'ı kuşattı; Uzun Hasan tarafından Âmid'den sürülmüş olan Hasan Ali de oraya kaçmıştı. Açlık ve bulaşıcı hastalıklar dolayısıyla zayıflamış olan Bağdad bir yıl süren bir muhasaradan sonra düştü. Babasının şartlarını kabul ve bunlara emniyet eden Pîr Budak 2 Zilkade 870/16 Haziran 1466 da kardeşi Muhammedî tarafından öldürüldü; sonuncuya da, mükâfat olarak, Cihanşah Bağdad valiliğini verdi. Hasan Ali yeniden Maku'ya sürüldü (El-Gaffarî 38b, Cenabî 119b, Münec. III, 253, ŞN II, 113/4, Hondemir III, 234, HR IX, 105 a).

Akkoyunlularla neticeli muharebe ve hesaplaşma ertesi yıl içinde yapılmıştır (1468).

(11) Uzun Hasan - Fatih Mehmed arasındaki çatışma hakkında Fallmerayer (S. 283 ve dev.) ve Hammer'in söylediklerini tamamlamak istiyoruz.

Uzun Hasan, 1458 de ele geçirdiği Şebinkarahisar'dan sonra -1459 yılında gönderilen sefaret heyetinin müsbet bir netice elde edememesine cevap olarak- biraz daha batıdaki Koyulhisar'ı da aldı; buradaki Osmanlı kumandanı Hüseyin Bey vazifesi başında değildi.

1461 İlkbaharında Fatih Mehmed, "Üçlü ittifak", a karşı sefer açtı; İsmail'den aldığı Sinop'a karşı Rumeli'de

Filibe civarında Durkânî şehrini kendisine verdi (Bihîştî 172 a); bundan sonra Uzun Hasan'ın eline geçen Koyulhisar hudut kalesine yürüdü. Akkoyunluların buradaki kumandanı Yâr Ali Bey kaleyi Fatihe teslim mecbur olmuştu.

Türkmenler, takviye alıncaya kadar Kemah civarında taşlar arasında hazırladıkları siperlerde müdafaada kalarak toplanmağa çalışıyorlardı. Uzun Hasan evvela bir müfreze ile Yusuf Bey'i, Yâr Ali Bey ve Emîr Bey Musullu'yu önden gönderdi; bunlar, yaptıkları muharebede Osmanlılara 200 kadar zayıat verdirdiler. Bundan bir kaç gün sonra Uzun Hasan Akkoyunluların büyük kısmını yeğeni Hurşid Bey idaresinde Erzincan civarında Munzur dağında pusuya yerleştirdi; Anadolu Beylerbeyi Gedik Ahmed Paşa da kuvvetli birliklerle ilerledi ve pusuya rağmen üstünlük elde etti.

Bu durum karşısında, Uzun Hasan müzakerelere girişmeyi uygun buldu ve anası Sara Hatun'u Çimişgezeli Şeyh Hasan'la birlikte Fatiha'ya gönderdi; bunlar bir hususî barış yapılmasını temine muvaffak oldular; bununla beraber, Fatiha, Bayburd üzerinden Trabzon'a giderken bir ihtiyat tedbiri olarak bunları da birlikte götürdü.

Kaynaklar: Mün. III, 160, HR IX 94 a-95 b, 342-3, Âşıkp. 158-61, Ruhi Çelebi 141a-142b, Chalcocondyles 481-3, Sadeddin 476-7, Solakzâde 223.

(12) Uzun Hasan'ın Kürdistan'ı itaat altına alması:

Tercil ve Atak hâkimi Hasan Bey oğlu Ömer Bey adındaki Kürd beyi Uzun Hasan'a çok bağlı idi; okadar ki arazisini Uzun Hasan'a bağışladığı gibi kızını da verdi; Uzun Hasan'ın ilk oğlu Zeynel'in anası bu kadındır. Bir çok sebeblerden dolayı bu toprakların 1455 yılından daha evvel alınmış olması icap etmektedir. Bir müddet sonra (1467), Uzun Hasan kayın babasına Bitlis'in idaresini verdi; Ömer Bey öldükten sonra burası oğlu Budak Bey'e kaldı (ŞN I, 250/1).

Uzun Hasan, 1462 yılı başında, Melik Halef tarafından şiddetle müdafa edilmiş Hısn Keyf kalesini kuşatmıştı. Eyyub oğullarından olan bu zatın yeğeni Türkmenlerin teşvikiyle

Melik Halef'i hamamda öldürdüğünden kale Zilkade 866-Ağustos 1492 de düştü. Öldürülenin Zeynel Âbidîn ismindeki biraderi ve Hısn'ın bütün emîrleri idam olundular. Diğer askerler esir olarak Âmid'e götürüldü; Uzun Hasan Hısn-ı Keyf hâkimliğine oğlu Sultan Halil'i tayin etti (Behnsch 12/3, ŞN I, 154/5, En-Nücûm VII, 712).

Uzun Hasan, arkasından Siird'i kuşattı, emîrlerinden Kur Halil Bey de Haysam kalesini, oranın Beyi Kôr Ahmed'ten aldı (Behnsch 13).

Karakoyunlular yenildikten sonra Uzun Hasan, 1468 de en iyi komutanlarından Bizen oğlu Süleyman Bey'i Bitlisin alınmasına memur etti. Buranın komutanı Hacı Mehmed oğlu Emîr İbrahim kaleyi üç yıl müdafaa etti; kuşalan askerler ilkbaharda gelirler, kışa doğru yerlerine giderlerdi. Açlık ve hastalık yüzünden müzakereye girişmek zorunda kalan Emîr İbrahim kaleyi teslim ederek Uzun Hasan'ın yanına Tebriz'e gitti; Uzun Hasan da Kum'da oturmak şartıyla kendisine dolgun bir aylık bağladı (ŞN I, 387-90).

Bitlis kuşatılırken bir taraftan da Hakkâri bölgesi ele geçirildi; Hakkâri başkendi Cölemerik hâkimi Melik İzzeddin Şîr, Akkoyunlu emîrleri Sufî Halil ve Arabşah Bey tarafından öldürüldü (ŞN I, 92-3).

En son olarak (1470) Cezire vilâyeti de Uzun Hasan'ın kendisi tarafından zaptolundu; bu sırada Bohti'nin ileri gelenleri de öldüler; Kek Mehmed esir olarak Acem Irak'ına getirildi; yerleri de, tanınmış Türkmen emîri Çelebi Bey'e verildi (ŞN I, 123, Feridun I, 270, Behnsch 14).

(13) Uzun Hasan'ın Gürcülere karşı giriştiği seferler de şöyle olmuştur :

İlk akından (1458), daha evvel, genişçe bahsedilmişti.

Yalnız Gürcü kaynaklarının kaydettikleri ikinci akın (1463) hakkındaki bilgi birbirini nakzedecek mahiyettedir. Gürcistan'ın o zamanki iç durumu (Fatihin Trabzon'a taarruzu sırasında Gürcü prenslerinin hareketsiz davranmaları da bu hususta müessir olmuştur) bu akının yapılmasına vesile olmuştur : 1462 de, Kırıl VIII. Giorgi, Cichori muharebesi neticesi olarak ülkesinin batı kısımlarını İmeret'i prensi Bagrati'ye vermek zo-

runda kalmıştı; Guria prensi Erist'avi, Mingreli hâkimi Dadian Liparit'i ve Abhazet'i prensi de Bagrati ile birleşmişlerdi. Bagrat'i, aynı yıl içinde Kutayis'de kiralık tacını giymişti; bu sırada yenilen VIII. Giorgi de vergi vermiyen Samçe Atabeyi II. Kvarqvare'ye hareket etmiş, bu sonuncusu da İmeret'i'ye kaçmıştı.

Bir yıl sonra (1463), Kvarkvare, Uzun Hasan'la ittifak ederek onun yardımıyla âciz kiral VIII. Giorgi'yi yenmeye ve tekrar Samçe'yi ele geçirmeye muvaffak oldu. Uzun Hasan'ın kendisinin bu sefere katılmıyarak ordu komutanı Derviş Gilakt'i'yi ve Timur Bey'i gönderdiği anlaşılmaktadır; bunlar da Kartli ve Somheti'yi talan etmişlerdir (Brosset I, 688, II, 382, 686; Chronique géorgienne 4; Allen 133-7).

Üçüncü akın 1466 İlkbaharında yapılmıştır. Uzun Hasan, Ahalsik kalesini aldı, Gürcülerin esir ettikleri Müslüman esirleri kurtardı ve bir çok ganimetle yüklü olarak Erzurum'a döndü; buradan da yola çıkarak Karahisar ve Tercan arasındaki yerleri itaat altına aldı (Münec. III, 160, H. R IX, 108b).

Uzun Hasan, dördüncü seferi (1472), Osmanlılara karşı aynı sene içinde yaptığı sefer için gereken vasıtaları tedarik etmek, kolay kazanılmış zaferlerle askerlerinin maneviyatını yükseltmek ve aynı zamanda arkasını emiyet altına almak için açmıştır. Uzun Hasan'ın evvela Samçe'ye gittiği anlaşıyor; bir çok hristiyanları-papaz, rahip ve saire-öldürdü; hattâ Atskur'dan aldığı Meryem Ana resmini de askerleri birlikte alıp göturdüler (Brosset II, 322).

Beşinci sefer (1477), Fatih'in Uzun Hasan'ı yenmesinden sonra (1473) serkeşliğe sapan Gürcü valilerine hadlerini bildirmek için açılmıştır.

Bu teşebbüs hakkında, o zaman bu hâdiseleri görmüş olan Venedikli tacirin raporu sayesinde oldukça doğru malûmatımız vardır. Uzun Hasan, Tebriz'den aşağı yukarı 20,000 atlı ve 6000 ağırlık nakliyecisiyle kuzey batıya hareket etmiş ve Osmanlılara karşı sefere çıktığını yaymıştı. Yedi gün yürüdükten sonra Karadenize doğru saptı ve öncüsü balta ve ateşle yol açarak Tiflis'e vardı, bu şehir karşı koymadan kapılarını açmıştı (Yalnız Somhet'i'de ehemmiyetsiz vuruşmalar olmuştu). III. Konstantin saygıyla karşılandı, Bagrati, Radşa'ya sa-

vuştı. Uzun Hasan, bundan sonra, Muhran'da ordugâh kurdu. Buradan gönderdiği akıncı müfrezeleri Kartli ve T'ianet'iye kadar gittiler, Ka het'i prensi I. Giorgi hediyeler ve köleler sunarak itaat teminatı vermeye çalıştı.

Bir çok ganimetler alındıktan sonra, Uzun Hasan, İmeret'i kralı Bagrati, Samçe Atabeyi Kvarkvare ile 16.000 duka vergi ödemek şartıyla barış yaptı ve kiral III. Konstantin'i bir Türkmen kuvvetiyle Tiflis'te bıraktı; ansızın hastalanan Uzun Hasan, 1477 sonlarında, beraberinde 5000 esirle, Tebriz'e döndü (Barbaro, Viaggio, 52a-53a, Brosset II, 1, S. 13 ve 148, Behnsch 16, Mün. III, 164, El-Gaffar 41a).

(14) Uzun Hasan'la Mısır arasındaki münasebetler, Weil (V. Cilt) tarafından etraflıca incelendiği için biz burada yalnız Akkoyunluların Memlûkler ülkesine yaptıkları dört akın hakkında tamamlayıcı bazı mülâhazalar ileri sürmekle iktifa edeceğiz.

Birinci akın, Şam valisi Canım'ın Uzun Hasan'a kaçmasıyla ilgilidir; Uzun Hasan, 1462 şubatında Sultan Çakmak nezdinde bu zat için şefaatta bulunmuş ise de bir fayda vermemiştir. Aynı senenin haziranında, Uzun Hasan, valiye, oğlu kumandasında yardımcı Türkmen askerleri vermiş ve bunlar Bire'ye kadar ilerlemişlerse de Kuzey Suriye zaptolunmamıştır. Uzun Hasan, 6 Ekim 1462'de, Mısır Sultanına bir mektup göndererek on bin dinar ve Harput verilmek şartıyla barış teklif etmişse de kabul olunmamıştır; bu arada, 22 Aralık 1463'te Canım da Ruha'da ölmüştür (En-Nücm, VII, 704, 706, 773, Havâdis 417-8, 425, 434, Et-Tulunî 56a-b) (R).

İkinci akın: Pazukî Kürdlerinden bir müfrezenin, Gargar'ı zaptettiği 1464 Mayıs ortalarında Kahire'de haber alındı. 19 Haziran 1464'te Uzun Hasan'ın bir elçisi, Haleb Atabeyi İnal tarafından kuşatılmış olan Gargar'ın anahtarını, kale henüz Uzun Hasan'ın eline geçmemiş olduğu halde, Sultan Hoşkadem'e sunmuştu. Kürdler kalenin yalnız anahtarlarını Akkoyunlulara vermişlerdi; asıl kale ise, daha sonra, 1464 aralık ayında teslim alınabilmişti. Uzun Hasan, 18 Şubat 1455'da Kahire'de Gargar'ın teslimine karşı tekrar Harput'u ve on

(R) Ruha, Urfa'nın Orta zamandaki ismi. Bira, Bire, Birecik'in eski ismi.

bin dinar istiyordu; Sultan bu defa da kabul etmeyince Uzun Hasan pılanını değiştirmek zorunda kaldı; bununla beraber Gargar'a bir karşılık elde etmek için Elbistan hâkimi Melik Arslan Dulga dir üzerine yürüdü ve bundan hiley-le Harput'u aldı.

Uzun Hasan, Mısır sultanı Hoşka dem'e bu baskın neticelerini kabul ettirmek için Ruha valisi Emîr Musa Türkmen'i Kahire'ye gönderdi, 16 şubat 1466'da Kahireye varan Musa, Harput'un anahtarlarını Sultana sundu. Uzun Hasan, aynı zamanda annesi Sara Hatun'u da Kahire'ye göndermişti; bu kadın da, 8 Martta Kahire'ye varmıştı. Hoşka dem, bu zahirî saygı ve itaat gösterişleriyle memnun olur gibi göründü (Havâdis 466, 471, 490-94, 500-1, 507-8 513-15).

Uzun Hasan'ın Suriye'ye üçüncü akınına, Weil (V. 340) ancak kısaca dokunduğundan biz biraz daha tafsîlât vermeyi uygun bulduk. Bu teşebbüs, Osmanlılara karşı tasarladığı büyük seferin bir parçasıdır ve Uzun Hasan'ı Akdenize ve burada dolaşan Venedik filosuna kavuşturacaktı.

1472 Kasım ayında, Uzun Hasan askerlerinin Kâhta ve Gargar'ı zaptettikleri Kahire'de duyuldu. Mısır Sultanı, hemen aynı yılın aralık ayında, Yeşbek üd-Devâdâr isminde bir emîri, Akkoyunlular tarafından kuşatılmış olan Bire'ye gönderdi. Memlûk hükümdarlarının bir tâbii olan Kıbrıs kralı Yakopo'nun Bire'ye gönderdiği adamlar vasıtasıyla muhasaranın tafsîlâtını oldukça doğru olarak biliyoruz. Yeşbek'in emrinde 9000 Memlûk askeri ve 25 000-30 000 kişilik başka kuvvetlerle havan, ağır mancınıklar ve başka tipte toplar vardı. 8 Nisan 1473'te Kıbrıs elçisi Bîre'yi dolaşmış ve şehir varoşlarının Uzun Hasan askerleri tarafından tahrip edildiğini görmüş. Uzun Hasan askerlerinin fena teçhiz edilmiş oldukları intibainı edinmiş, kaleden bir çıkış hareketi yapılırca bu askerler fena dövüşmüşler. Kuşatılmış olan Mısır askerlerinin Uzun Hasan tarafının yaptığı yeraltı lâğamlarına karşı açtıkları lâğamları da Kıbrıs elçisi dolaşmış, Uzun Hasan'ın lâğamları kale duvarlarına kadar yaklaşmış imiş. Çadırların çokluğuna rağmen Türkmenler daha zayıftı ve Devâdâr'ın kaleye Fırat yoluyla yiyecek ulaştırabilecek sayıda gemileri varmış. Kuşatma işini iki oğluna bırakmış olan Uzun Hasan asker-

leri, 9 Nisan 1473'te bir şey yapamıyarak Fırat boyunca çekildiler. Uzun Hasan'ın iki oğlu da bu savaşlarda yaralanmışlardı (İbn-i İyâs II, 140-144; Tarih-i Kayıtbay 14a, Behnsch 14, Barbaro, Lettere 14, 26/27).

Uzun Hasan'ın 1475 temmuzunda Suriye toprağına yaptığı dördüncü ve sonuncu akını, isyan eden oğlu Uğurlu Mehmed'e karşı idi, bu savaşta Uğurlu Mehmed Halebli yardımcı askerlerle birlikte yenildi, Haleb Atabeyi İnâl el-Hâkim de öldü. Bu hâdiseler üzerine Sultan Kayıtbay telâşa düşmüştü; bununla beraber, Uzun Hasan başka bir harekete girişmeden yerine çekildi (İbn-i İyâs II, 159).

Akkoyunluların Mısır'a karşı güttükleri politikanın teferuatı hakkında Minorskiy'nin esaslı incelemelerine başvurulmasını tavsiye ederiz (La Perse, S. 21).

(15) Şeyh Cüneyd'in ve Şeyh Haydar'ın merkadleri meselesi pek karışıktır. Cüneyd'in cenazesinin Erdebil'e götürülmemiş olması ihtimal dahilindedir. Tekke bekçileri XVII. yüzyıldanberi orada Cüneyd'in mezarını göstermektedirler; Sarre (S. 12) yerli rivayetlere dayanarak Şeyh Safi türbesi dışındaki mezarlıkta bulunan dört mezardan birisini Şeyh Cüneyd'e atfetmekte ise de Berezin (s. 24) Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın cami arkasındaki mezarlıkta geliş güzel gömülü olduklarını kaydetmektedir.

Şeyh Haydar'ın merkadinin Erdebil civarında Kiyâ'ya'da bulunması (de Morgan, Cilt 1, levha XIX) işi büsbütün karıştırmaktadır, Sarre'ye göre bu âbide XV. yüzyılın ikinci yarısına ait olmak lâzımgelir.

Bütün kaynaklar ve sair hususlar göz önünde tutulunca aşağıdaki netice en makul bir hal tarzı gibi görünür :

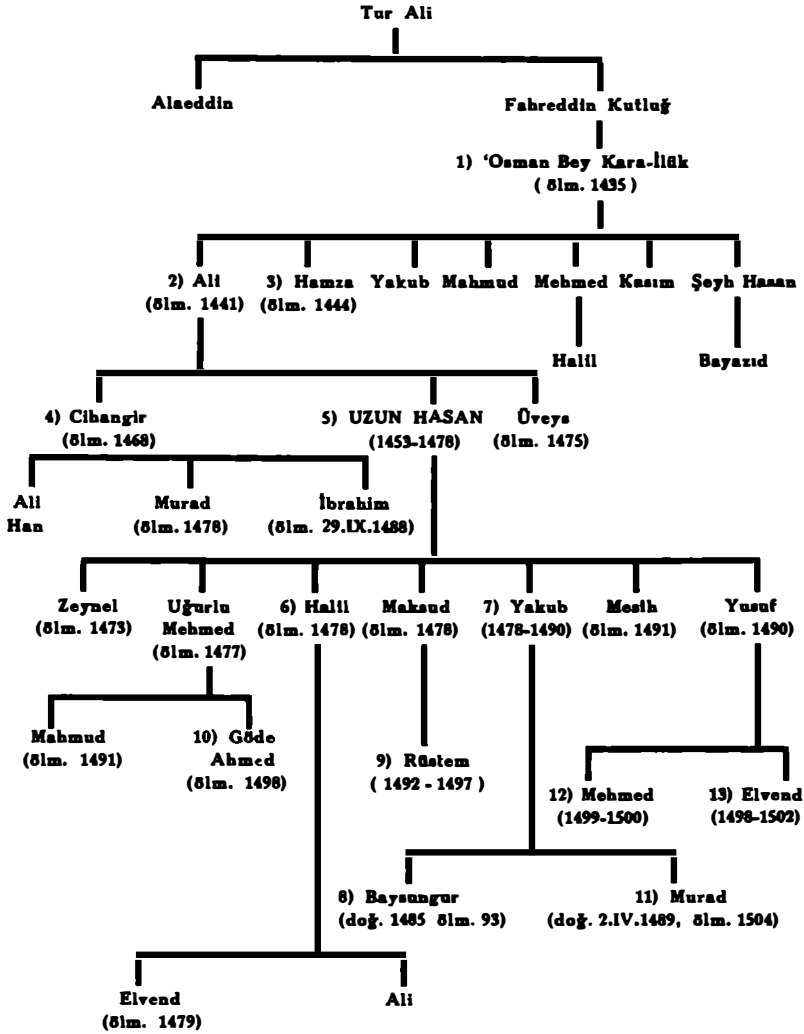
Şeyh Safi türbesinde, bu zatın muhteşem merkadinin önündeki "alçak ve sade tahta sandukalar,, (Sarre, S. 12) Şeyh Saff'nin Yakub ve Fahreddin adlarındaki iki küçük kardeşine aittir (SN 36); bunlardan birisinin üzerinde XIII-XIV. yüzyıl Musul işi gümüş kakma tezyinat vardır. Arkadaki iki merkadın Şeyh Safi'nin oğlu Şeyh Sadreddin'e ve Saff'nin küçük torunu Şeyh İbrahim'e bağlanması mümkündür; çünkü, torunu Hoca Ali Filistin'de gömülüdür (Kadı Ahmed 15'a göre

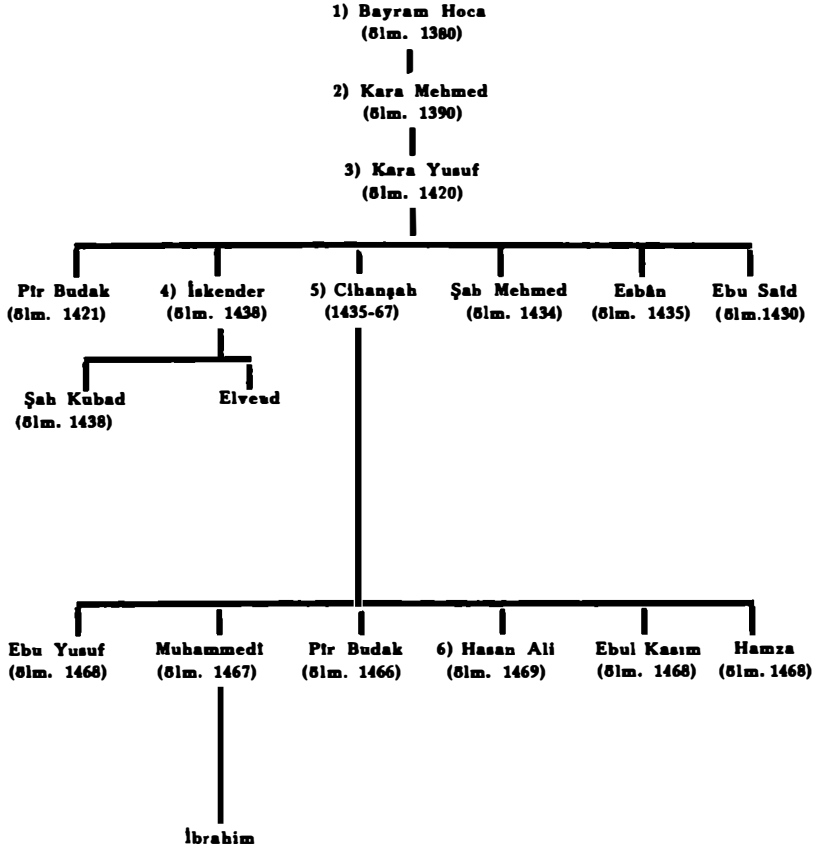
Kudüs'te İsa'nın merkadi yakınında olup 1429 Ocak ayında ölmüştür).

Cüneyd, 1460 yılında Kurbal (yahut Kurnal)'da maktûl düşerek orada gömülmüş olmalıdır. Haydar'ın ise 1510 yılında Kiyav türbesine gömülmüş olduğunu kabul etmek icabeder; daha sonra, Erdebil'e götürülmüş olması pek az muhtemel görünmektedir.

Haydar'ın en büyük oğlu Sultan Ali'nin, 1494 yılında, annesi Prenses Marta (Âlemşah Begüm)'nin teşebbüsüyle Erdebil'e nakledildiğini biliyoruz (R o s s 15). İkinci oğlu Şah İsmail'in Erdebil mâbedinde hususî bir türbesi vardır. Şah Tahmasp (öl. 1576) esasen Meşhed'te gömülü idi; fakat, mezarı Özbek'ler tarafından yıkılmıştır; II. İsmail ve Mehmed Hudâbende ise Erdebil'de gömülüdürler.

Akkoyunluların soyağacı

Karakoyunluların soyağacı

KRONOLOJİ CEDVELİ

- 1252 Safevî âilesinin ceddi Şeyh Safiyyüddin Erdebil civarında doğuyor.
- 1277 Safi'nin Şeyh Zâhid Geylanî'ye mürid oluşu.
- 1305 Safi'nin oğlu Sadreddin'in doğumu.
- 1324 Şeyh Zâhid Geylânî'nin kızı ve Şeyh Safi'nin karısı Bibi Fatma'nın ölümü.
- 1334 Sadreddin, Safevî tarikatı reisi.
- 1357 Sadreddin'in Ucan'da Altınordu hükümdarı Cani Bey Han tarafından saygıyla kabulü.
- 1380 Kara Mehmed'in Karakoyunluların başına geçişi.
- 1390 Kara Yusuf, Karakoyunlu hükümdarı.
- 1392 Şeyh Sadreddin'in ölümü ve oğlu Hoca Ali'nin tarikat reisline geçmesi.
- 1402 Timur'un Hoca Ali'yi Erdebil'de ziyaret etmesi.
- 1408 Akkoyunlu hükümdarı Osman Bey Kara İlük, Ruha'yı zaptediyor.
- 1412 (Mart) Timur'un halefi Şahruh, Şeyh Hoca Ali'yi Erdebil'de ziyaret ediyor. — Kara Yusuf'un Şirvanşah İbrahim'i yenmesi
- 1420 (Ocak) Kara Yusuf'un ölümü.
- 1421 (28 Temmuz) Şahruh, Karakoyunlu hükümdarı Kara İskender'i yeniyor.
- 1423 (?) Uzun Hasan, Diyarbakır'da doğuyor.
- 1427 Akkoyunlu hükümdarı Osman Bey, Sivas ve Tokat'ı zaptediyor. — (17 Eyl.) Şahruh'un Kara İskender'i bir daha yenmesi, kardeşi Ebu Safd'in Karakoyunluların başına geçirilmesi.
- 1429 Şeyh Hoca Ali'nin Filistin'de ölümü, Şeyh-Şah denilen oğlu İbrahim'in Safevî tarikatı reisliğine geçişi.
- 1435 Cihanşah, Şahruh tarafından Karakoyunlu tahtına oturuluyor. — (Ağustos) Kara İlük Osman Bey, Erzurum civarında Kara İskender'le savaşırken ölüyor.
- 1438 (Nisan) Kara İskender'in, oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmesi.

- 1444 (Ekim) Cihangir, kardeşi Hamza'nın ölümünden sonra Akkoyunluların başına geçiyor.
- 1447 Şeyh İbrahim'in ölümü, kardeşi Cüneyd tarikat reisi.
- 1448 (?) Cüneyd'in Erdebil'den sürülmesi.
- 1450 (?) Cüneyd Karaman'da.
- 1451 Uzun Hasan, kardeşi Cihangir'in emriyle amcası Şeyh Hasan'ı yeniyor.
- 1452 Karakoyunlu Cihanşah, Acem Irak'ını zaptediyor.- İsfahan katli-âmi.
- 1453 Konstantiniyye'nin yâni İstanbul'un Osmanlı Türkleri tarafından zaptı. — Cüneyd'in Suriye'den çıkarılması.- Mısır Sultanı Çakmak'ın ölümü. — Uzun Hasan Diyarbakır'ı zaptediyor. — Karakoyunlu Cihanşah Fars ve Kirman'a hâkim oluyor.
- 1455 Uzun Hasan'ın Erzincan'a yaptığı neticesiz sefer.
- 1456 Şeyh Cüneyd'in Trabzon'u elde etmeğe teşebbüsü, Diyarbakır'da Uzun Hasan'a katılması.
- 1457 (Mayıs) Akkoyunluların, Fırat boyunda Karakoyunlulara karşı kazandığı zafer; Uzun Hasan'ın Erzincan'ı zaptı.
- 1458 Cüneyd, Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hadice Begüm ile evleniyor. — Uzun Hasan'ın Trabzon prensesi Kirya Katerina ile evlenmesi. — Uzun Hasan'ın Gürcülere ilk seferi. Cihanşah geçici olarak Herat'ı zaptediyor.
- 1459 Papanın elçisi Fra Lodovico da Bologna, Uzun Hasan'ı Batı memleketleriyle birleşmeğe davet ediyor. — Uzun Hasan'ın, Fatih'e elçi göndermesi. — Cüneyd'in vatani Erdebil'e dönmesi. — Cüneyd'in Çerkes'lere seferi.
- 1460 (4 Mart) Şeyh Cüneyd'in Şirvanşah'la savaşırken ölmesi. — (Nisan) Oğlu Haydar'ın Diyarbakırda doğumu. — Uzun Hasan Koyulhisar'ı zaptediyor — (Aralık) Doğu memleketlerinden elçilerin Roma'ya gelişi.
- 1461 Fatih Mehmed'in Kemah civarında Uzun Hasan'a karşı kazandığı zafer. — Trabzon'un Osmanlılar tarafından zaptı.
- 1462 (Ağustos) Hısn-ı Keyf Akkoyunluların eline geçiyor.
- 1463 Uzun Hasan'ın ikinci Gürcü seferi. — Şirvan'da, Ferruh-Yesar, babası Halil'in yerine geçiyor.

Tebri'z'de Cihanşah devrine ait Mavi Cami'nin iç görünüşü

J. de Morgan, *Mission Scientifique en Perse*, C. I, Res. 179, S. 328

Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd

- 1465 Cihanşah'ın oğlu Pîr Budak'ın Bağdad'ta ayaklanması. — Uzun Hasan Harput'u zaptediyor.
- 1466 Uzun Hasan'ın Gürcülere karşı üçüncü seferi. — (16 Haziran) Pîr Budak'ın Bağdad'ta ölümü.
- 1467 (11 Kasım) Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın Uzun Hasan tarafından yenilmesi ve öldürülmesi.
- 1468 Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali'nin Marand civarında yenilmesi. — Timuroğullarından Ebu Saîd'in batı İran'a akını. — Uzun Hasan'ın kardeşi Cihangir'in ölümü.
- 1469 (28 ocak) Ebu Saîd'in Muhan ovasında yenilmesi. — (7 Şubat) Ebu Saîd'in idamı. — (Nisan) Hasan Ali'nin Hemedan civarında ölümü. — Tebriz, Akkoyunlu devletinin başkendi.
- 1470 Şeyh Haydar dokuz yaşında Erdebil'e gidiyor. — Bütün Kürdistan Akkoyunluların eline geçiyor.
- 1471 Caterino Zeno, Venedik elçisi olarak Uzun Hasan'ın yanında. — Ali Kuşçu (müneccim) Fatih Mehmed sarayında Uzun Hasan'ın elçisi.
- 1472 Uzun Hasan'ın Gürcistan'a dördüncü seferi. — Hacı Mehmed'in Akkoyunlu elçisi olarak Venedik'e memur edilmesi.
- 1473 Osmanlılara karşı kullanılmak üzere Akkoyunlulara Venedik topçusu verilmesi teşebbüsünün akim kalması. — (12 Ağustos) Uzun Hasan'ın Tercan'da mağlûbiyeti. — Şair Câmî Akkoyunlu sarayında.
- 1474 Uzun Hasan'ın oğullarından Uğurlu Mehmed'in Şiraz'da, Maksud'un Bağdad'ta neticesiz isyanları. — Venedik elçisi Barbaro, Uzun Hasan nezdinde. — Âlim ve müneccim Ali Kuşçu'nun İstanbul'da vefatı.
- 1475 Uzun Hasan'ın kardeşi Üveys'in Ruha'da ayaklanması ve ölümü. — Akkoyunlu devletinde veba çıkması. Uzun Hasan'ın Suriye'ye akını.
- 1477 Uzun Hasan'ın Gürcüstan'a beşinci ve sonuncu seferi. — Uzun Hasan'ın hastalanması. — Oğlu Uğurlu Mehmed'in ölümü.
- 1478 (5/6 ocak) Uzun Hasan'ın Tebriz'de ölümü. — Maksud'un, üvey kardeşi Halil tarafından öldürülmesi. — Halil'in tahta çıkışı. — Halil, kardeşi Yakub'a karşı savaşırken

Merend civarında ölüyor (15 Temmuz). — Yakub'un tahta çıkışı.

- 1479 Sultan Yakub'un Kirman akını.
- 1482 Memlûklerin Akkoyunlu toprağına neticesiz akınları.
- 1483 Şeyh Haydar'ın hıristiyan Çerkeslere ilk akını.
- 1485 Sultan Yakub'un Gürcüstan'a akını.
- 1486 Akkoyunluların Gürcüstan'a tekrar akınları. — Tebriz'de Heşt Bihişt köşkünün tamamlanması.
- 1487 (17 Temmuz) Gelecekteki I. Şah İsmail'in Erdebil'de doğumu. — Babası Haydar'ın Çerkeslere ikinci akını. — Şeyh Haydar'ın Tebriz'de Yakub'un sarayında sorgulanması. — Azerbaycan'da veba. — Akkoyunluların Geylan'a akınları. — Mekke'ye Haç ziyareti. — Hüseyin Baykara'nın Herat'tan elçi gönderilmesi.
- 1488 Hatice Begüm'ün Kum şehrinde yeğeni Yakub'u ziyareti. - Şeyh Haydar'ın Şirvanşah Ferruh-Yesar'a karşı seferi.- Haydar'ın ölümü (9 temmuz), oğullarının Fars'ta İstahr kalesine sürüklenmeleri.- Akkoyunluların Mazenderân'a akınları.
- 1489 (Kasım) Uzun Hasan'ın karısı Selçukşah Begüm'ün ölümü.
- 1490 (24 Aralık) Sultan Yakub'un Kafkasya'da ölümü.- Uzun Hasan'ın en küçük oğlu Yusuf'un ölümü.
- 1491 Uzun Hasan'ın altıncı oğlu Mesih'in ölümü.
- 1492 Rüstem'in Tebriz'de Akkoyunlu tahtına oturması.
- 1493 Safevî Şeyhzadelerinin serbest bırakılması.- Sultan Ali, Baysungura karşı Rüstem'in hâkimiyetini temin ediyor. -Sultan Yakub'un oğlu Baysungur'un vefatı.
- 1494 Sultan Ali'nin, Rüstem'in Türkmenleriyle dövüşürken ölmesi. - Erdebil'de gizlenen İsmail Geylan'a kaçıyor.
- 1497 Akkoyunlu Türkmenlerinin İsmail'in teslimini Lâhican Beyinden boşyere istemeleri.- Rüstem'in ölümü.
- 1498 Uğurlu Mehmed'in oğlu Göde Ahmed'in ölümü.
- 1499 İsmail, devletini eline geçirmek üzere Lâhican'dan çıkıyor.

BİBLİYOGRAFYA

Doğu kaynakları

Farsça kaynaklar

1. Hasan Rumlu (HR): *

“*Ahsen üt-tevârih*,”

IX. Kısım : Leningrad Devlet kütüphanesinde 287 numaralı yazma (Krş. *Catalogue des Manuscrits et Xylographes Orientaux de la Bibl. Imp. Publique de St. Pétersbourg*, St. Pétersbourg, 1852, s. 277/8).

X. Kısım (Basma): *A Chronicle of the early Safavîs*, Vol. I (Persian Text), edited by C. N. Seddon, Baroda 1931 [1577'ye kadar].

2. Budak Münşi Kazvinî (Budak Münşi):

“*Cevâhir ül-ahbâr*,”

Leningrad Devlet Kütüphanesinde 288 numaralı yazma (Krş. *Catalogue*, s. 278) [1576/77'ye kadar].

3. Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abdüzzâhidî (SN):

“*Silsilet un-neseb is-Safeviyye*,”

Basma: *Publications Iranschâhr*, Nr. 6, Berlin 1343/1924 [XVII. yüzyıl]

4. Anonim (TE):

„*Tarih-i İsmâil*,”

Londra'da India Office Kütüphânesi yazmalarından (Krş. *Catalogue of Persian manuscripts in the Library of the India Office by Hermann Ethé*, Oxford 1903, Nr. 536, Sütun 213). [1530 da yazılmıştır].

* Müellif adlarının yanında parantez içindeki işaretler metinde kullanılan kısaltmalara tekabül etmektedir.

5. Fazlullah b. Rûzbehân el-İsfahânî (TAA):

Tarih-i Âlem-ârây-ı Emini,

İstanbulda Fatih Kütüphanesindeki 4431 numaralı yazma.
Krş. F. Tauer III, s. 481.

Bu yazmanın bir fotokopisini Prof. Ritter'e medyunum.
[1490-93'de bitiyor].

6. Abdürrezzak b. İshak-ı Semerkandî (AR):

"Matla us-sa'deyn ve mecma' ul-bahreyn,

Berlin Devlet Kütüphanesi, Şark kısmında 8° 3404 numaralı yazma (Eserin yeni elde edilen yalnız ikinci cildi; Krş. Rieu, CPM I, 181/3) [1475'te bitiyor]

7. El-Gaffarî diye anılan Ahmed b. Muhammed el-Kadî (El-Gaffarî):

"Nusah-ı Cihan-ârâ,

Viyana Milli kütüphanesindeki 837 numaralı yazma (Krş. G. L. Flügel, *Katalog*, Bd. II, s. 72/3). [1594/5'te bitiyor].

8. Şeref b. Şerefüddin Bidlisî (ŞN):

"Şerefname,

Scheref - Nameh ou Histoire des Kourdes par Scheref, Prince de Bidlis, publiée... par V. Véliaminoz - Zernof, C. I-II, St. Pétersbourg 1860 ve 1862 [1596 da telif edilmiştir].

9. İskender Münşî (EM):

"Tarih-i Âlem ârây-ı Abbasî.

Taşbasması: Tahran 1314/1896 [1629'da bitiyor].

10. Hondemir adıyla anılan Giyasüddin b. Hümmüddin (Hondemir):

"Habib üs-siyer fî ahbarı efrad il-beşer,

Taşbasması: Tahran 1271/1855 [1524'te bitiyor].

11. Haydar b. Ali Hüseyinî Râzî (Râzî):

"Tarih-i Haydarî,

Berlin Prusya Devlet Kütüphanesi'nde *ms. orient. Fol.*

17 B (Nr. 418)'in 2. cildi (Krş. W. Pertsch, *Verzeichnis*, s. 408/411) [1619'da bitiyor].

12. Mîr Zahrüddin b. Seyyid Nasîrüddin Mar'aşî (Zahrüddin):

“*Tarih-i Geylân ve Deylemistan*,”

Basma : H. L. Rabino neşri, Reşt 1330/1911-2.

13. Emir Yahya b. Abdüllatîfi Kazvinî (Lübb üt-tevârih):

“*Lübb üt-tevârih*,”

Lâtince tercümesi: *Lubb-it Tavarich seu medulla Historiarum auctore Ommia İahhia, Ad-Ullatifi Filio, Kazbiniensi; interpretibus e persico Gilberto Gavlimino et Antonio Gallando*, A. F. Büsching tarafından *Magasin für die neue Historie und Geographie*, 17. Theil, Halle 1783, s. 5-180 de yayınlanmıştır [1541 de telif edilmiştir].

14. Muhammed Hasan Han Sanf'üd-devle (Mir'at ul-Büldan) :

Mir'at ul-Büldan

Taşbasması, C. I : Tahran 1294/1877. [XIX. yüzyıla ait].

15. Muslihüddin Lârî-i Ensarî diye anılan Muhammed (Lârî):

“*Mir'at ul-edvâr ve mirkat ül-ahbâr*,”

Londra'daki British Museum'da Add. 7480 numaralı yazma (Krş. Ch. Rieu, PM I, 115/7) [1566/7 de bitiyor].

16. Celâlüddin Muhammed Münecçim-i Yazdf (TA):

“*Tarih-i Abbâsî*,”

Oxford-Bodleian Kütüphanesinde Elliot 367 numaralı yazma (Krş. Sachau-Ethé, *Catalogue of the Persian... Manuscripts in the Bodleian Library* Part I, Oxford 1889, Nr. 288, s. 152/3). [1611'de bitiyor].

17. Devletşah b. Alâüddeve Bahtîşah ül-Gâzî (Devletşah):

“Tezkiret üş-şüerâ,”

Basma: *The Tadhkiratu'sh-Shu'arâ (Memoirs of the Poets) of Dawlatshāh bin 'Alā'ud-Dawla Bakhtīshāh of Samarqand*, edited by Edward G. Browne (Persian Historical Texts, vol. I), London - Leyden 1901 [1487'de telif edilmiştir].

18. Ali b. Hüseyin Vâiz ül-Kâşîfî (Reşahât)

“Reşehât ayn il-hayat,”

Berlinde Prusya Devlet Kütüphânesi'nde *Sprenger 811* numaralı yazma (Krş. W. Pertsch, *Verzeichnis*, Nr. 600, s. 563/4) [1503/04'te bitiyor].

19. Kadı Ahmed b. Mîr Münşî İbrahimî Hüseyinî (Kum'lu) (Kadı Ahmed):

“Hülâsat üt-tevârih,”

C. V. Yegâne yazması: Berlin'de Prusya devlet kütüphânesi'nde 2° 2202 numarada (1895 yılında elde edilmiştir).

Krş. W. Hinz, *Eine neuentdeckte Quelle zur Geschichte Irans im 16. Jahrhundert*, ZDMG Bd. 14, Heft 3/4, Leipzig 1935, s. 315-328'de [1593'te bitiyor].

Türkçe kaynaklar

1. Müneccim-başı diye anılan Ahmet b. Lutfullah (Mün.):

“Sahâif ül-ahbâr,”

Basma: C. III, İstanbul 1285/1868. Krş. F. Babinger, *GOW*, 234/5) [XVII. yüzyıl kaynağı].

2. Âşık Paşa-zâde diye anılan Derviş Ahmed (Âşıkp.):

“Tevârih-i âl-i Osman,”

Basma: İstanbul 1232/1914 Âlt Bey neşri. Eserimizde bu edisyondan faydalanılmıştır; ayrıca Friedrich Giese'nin yeni neşri ile krş.: *Die altosmanische Chronik des 'Âşıkpaşazâde*, Leipzig 1929 ve F. Babinger, *GOW*, 35/7 [XV. yüzyıl sonu].

3. M u s t a f a C e n â b î (Cenâbî):

“*Tarih*,”

Müellifin, aslında arapça olarak telif ettiği umumî dünya tarihinin yine kendisi tarafından yapılmış türkçesi; Viyana’da Millî Kütüphâne’deki 853 Nr. lı yazma (Krş. *Fl ü g e l Katalog* II, 85 ve F. Babinger, *GOW* 108/9) [1588’de telif edilmiştir].

4. M e h m e d b. M e h m e d e l - E d i r n e v î (Mehmed b. Mehmed):

“*Nuhbet üt-tevârih ve’l-ahbâr*,”

Basma: Bir cild içinde 3 kısım, İstanbul 1276/1860. Krş. F. Babinger, *GOW* 182/3 [1620’de telif edilmiştir].

5. B i h i ş t î diye anılan S i n a n Ç e l e b i (Bihîştî):

“*Tarih*,”

Yegâne yazması Londra’da Biritish Museum’da *Add.* 7869, krş. Ch. Rieu, *CTM* 44 ve devamı ve F. Babinger, *GOW* 43/5. Babinger dostâne bir tarzda bu yazmanın kendisinde bulunan fotoğrafından faydalanmamı sağladı [XVI. Yüzyılın başına ait].

6. F e r i d u n A h m e d (Feridun):

“*Münşeât üs-Selâtin*,”

Basma: C. I, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1264/1848. Krş. F. Babinger, *GOW* 106/8 [1574’te ikmal edilmiştir].

7. R u h î Ç e l e b i (Ruhî Çelebi):

“*Tarih*,”

Oxford’da Bodleian Library’deki *Marsh.* 313 numaralı yazma (krş. Uri, *Catul.* I, 303). F. Babinger dostâne bir tarzda bu yazmanın kendisinde bulunan fotokopisinden faydalanmamı sağladı. Keza krş. *GOW* 42/3 [1511 de bitiyor].

8. H o c a E f e n d i diye anılan S a ‘ d e d d i n (Sa‘deddin):

“*Tac üt- tevârih*,”

Basma: Matbaa-i Âmire, İstanbul, I-II, 1279/1863. krş. F. Babinger, *GOW* 123/9 [XVI. yüzyılın son çeyreğine âit].

9. Solak - zâde diye anılan Mehmed Hemdemî
(Solak-zâde):

“*Tarih*„

Basma: İstanbul 1297/1879. Krş. F. Babinger, *GOW* 203/4 [XVII. yüzyıl].

10. Et-Tulunî diye anılan Hasan b. Hüseyin b. Ahmed (Et-Tulunî):

“*En-nûzhet üs-seniyye fi zikr il-hulefa ve'l-mülûk il-mısrıyye*„.

Abdüssamed Seyyidî Ali b. Dâvud el-Diyarbakrî tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Gotha'daki Herzogl. Bibliothek'de bulunan *Cod. Turc.* 35 numaralı yazma (Krş. W. Pertsch, *Die Türkischen Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Wien 1864, Nr. 156, s. 128 ve F. Babinger, *GOW* 68/9) [XVI. Yüzyıl].

11. Süleyman b. Şamdanî - zâde Mehmed Ağa (Müriyyüttev.):

“*Müriyy üt-tevârih*„

Basma: İstanbul 1338/1920. Krş. F. Babinger, *GOW* 306/7 [1774 te bitiyor].

12. Evliya Çelebi (Evliya):

“*Seyahatnâme*„

Basma: C. II. İstanbul 1314/1896. Krş. F. Babinger, *GOW* 219/222 [XVII. yüzyıl].

Tercümesi: *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the 17 th century by Evliya Efendi, Translated by the Ritter Joseph von Hammer*, C. II, London 1855.

13. Ahmed b. Mustafa Taşköprülü - zâde (Taşköprülü-zâde):

“*Şakayık-ı Nu'maniyye*„

Basma: İstanbul 1269/1852. Krş. F. Babinger, *GOW* 84/7 [1558'de bitiyor].

Arapça kaynaklar

1. Ebu'l-Mahasin ibn-i Tagrıbirdî (En-Nücûm):

"En-Nücûm üz-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire,,

William Popper neşri, C. VI, Berkeley 1920-23, C. VII, Berkeley 1929 [1458'de bitiyor].

2. Ebu'l-Mahasin ibn-i Tagrıbirdî (Havâdis):

"Havâdis üd-dühûr,,

William Popper neşri, Berkeley 1930-32 [1456'da bitiyor].

3. İbn-i İlyas diye anılan Muhammed b. Ahmed (İbn-i İlyas):

"Bedayî' üz-zuhûr fî vekayî' üd-dühûr,,

Basma: C. II, Kahire 1311/1893 (*Publications de la Bibliothèque Khédiviale*, C. 6) [1522'de bitiyor].

4. Makrîzî diye anılan Takıyyüddin Ahmed (El-Makrîzî):

Es-sülûk li ma'rifeti düvel il-mülûk,,

Gotha'daki Herzogl. Bibliothek'de bulunan 1620 numaralı yazma (Krş. W. Petsch, *Die arabischen Handschriften der herzogl. Bibliothek zu Gotha*, Bd. III, 3, Gotha 1881, s. 238).

5. İbn ül-Esir (İbn ül-Esir):

"Kâmil üt-tevârih,,

Basma: *İbn-el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, C. XI, C. J. Tornberg neşri, Upsala 1851.

6. Anonim (Tarih-i Kayıt-bay):

"Tarih ül-Melik il-Eşref Kayıt-bay,,

British Museum'daki Or. 3028 numaralı yazma (Krş. Ch. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic manuscripts in the British Museum*, London 1894, Nr. 361, s. 353/4).

Garp kaynakları

Allen, W. E. D., *A history of the Georgian People from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, London 1932.

Angiolello, Giovanni Maria: bk. Lezze, Donadoda,

Avalov, Z., *Zabytaja Variacija na znokomuju temu—Iz istorii vostočnago voprosa v XV stoletii. Sbornik statej posvjaščennih Petru Berngardovicu Struve* (Peter Struve şerefine yayınlanan yazılar mecmuası), Prag 1925, s. 241-252.

Babinger, Franz, *Der İslam in Kleinasien*, Ztschr. d. Dtsch. Morgenländ. Ges., Bd. 76, Leipzig 1922.

Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927 (GOW).

Babinger, Franz, *Marino Sanutos Tagebücher als Quelle zur Geschichte der Safawijja*, A Volume of Oriental Studies presented to Professor E. G. Browne, February 1922, Cambridge 1922, s. 28-50.

Babinger, Franz, *Scheich Bedr ed-Din, der Sohn des Richters von Simaw. Ein Beitrag zur Geschichte des Sektenwesens im alt-osmanischen Reich*. Sonderabdruck aus *Der İslam*, Bd. IX. Berlin - Leipzig 1921.

Babinger, Franz, *Zur Geschichte der Sefewijje, Der İslam*, Bd. XII, Berlin 1922, S. 231/3.

Barante, M. de, *Histoire des Ducs de Bourgogne de la Maison de Valois, 1364-1477*, VIII, Paris 1925.

Barbaro, Giosafat, *Lettere al Senato di Giosafatte Barbaro, Ambasciatore ad Usun-hasan di Persia, tratte da un codice originale dell' J. R. Biblioteca di Vienna e annotate per Enrico Cornet*, Wien 1852.

Barbaro, Giosafat, *Viaggio del Magnifico messer Josaphat Barbaro — Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Parsia, in India, et in Costantinopoli içinde, Venedig 1549* (Aldine).

Barthold, W., *Ulugbeg i ego vremya* (Uluğ Bey ve zamanı), *Zapiski Rossijskoy Akademii Nauk*, C. XIII, Nr. 5 (Tarih-Filol. bölümü, VIII. seri), Petrograd 1935—Walther Hinz'

in Almanca neşri, Leipzig 1935 [Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXI. Bd. Nr. 1, 252 s.].

Behnsch, Ottomar, *Rerum seculo quinto decimo in Mesopotamia gestarum librum e codice Bibliothecae Bodleianae syriaco, edidit et interpretatione latine illustravit*, O. B. Breslau 1838.

Berchet, Guglielmo, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Turin 1865.

Berezin, I., *Puteşestvie po Severnoj Persii* (Puteşestvie po Vostoka, — İran kuzeyindeki seyahat (Şark seyahatı, C. II), Kazan 1852.

Bizarus, Petrus, *Rerum Persucarum Historia*, Frankfurt 1601.

Bosio, Iacomo, *Dell' Istoria della sacra Religione et ill. ma Militia di S (an) (Giovanni) Gierosol (imita)no*, Parte Seconde, Rom 1630.

Brosset, M. F., *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX e siècle, traduite du géorgien*, T. I (St. Petersburg 1849), T. II, 1 (ayni yer, 1856), *Additions* (ayni yer, 1851).

Browne, E. G., *A history of Persian Literature under Tartar Dominion (A. D. 1265-1502)*, Cambridge 1920.

Browne, E. G., *A History of Persian Literature in Modern Times*, Cambridge 1924.

Brovne, E. G., *Note on an apparently unique Manuscript History of the Safawî Dynasty of Parsia*, *Journal of the Royal Asiatic Society*, London 1921, S. 397-418.

Bry, Hans Dietherich u. Hans Israel von, *Ausführlicher Bericht / von Ankunfft / Zunehmen / Gesatzen / Regierung und jämmerlichem absterben Mechmeti I, Genealogia seiner Successorn ...*, Frankfurt 1597.

Chalcocondyles: *Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum Libri Decem, ex recognitione Immanuelis Bekkeri*, Bonn 1843.

Chardin, J., *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*, L. Langlès neşri T. II, Paris 1811.

Chesneau, Jean, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon Ambassadeur pour le Roy en Levant escript par Noble Homme*

Jean Chesneau, *l'un des secretares dudict seigneur-ambassadeur*, publié et annoté par M. Ch. Schefer, Paris 1887.

Chronique Géorgienne, traduite par M. Brosset jeune, Paris 1830.

Cippico, Coriolano, *Delle Guerre de' Veneziani nell' Asia dal mcccclxx al mcccclxxiii*. Libri tre. Venedig 1796.

Contarini Ambrogio, *Viaggio del Magnifico messer Ambrogio Contarini Ambasciatore di Venetia ad VSSVN CASSAN Re di Persia hora chiamata SOPHI-Viaggi fatti da Venetia, alla Tana, in Persia, in India, et in Costantinopoli içinde*, Venedig 1545 (Aldine).

Cornet, Enrico, *Le Guerre dei Veneti nell' Asia 1470-1474. Documenti cavati dall'Archivio ai Frari in Venezia*. Wien 1856.

Ducas: *Ducæ Michaelis Ducæ Nepotis Historia Byzantina, recognovit et interprete italo addito supplevit Immanuel Bekkerus*, Bonn 1834.

Donaldson, Dwight M., *The Shi'ite Religion- A History of Islâm in Persia and Irak*, London 1933.

Enzyklopädie des Islâm (EI), Band IV, Leiden/Leipzig 1928.

Erdmann, Franz von, *Iskender Munschî und sein Werk*, ZDMG XV, Leipzig 1861, S. 457-501.

Fallmerayer, Jacob Philipp, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, München 1827.

Fincati, L., *L'armata di Venezia dal 1470 al 1474, Archivio Veneto A^o XVII, fasc. 67, S. 31-73*, Venedig 1887.

Flandin, Eugène, *Voyage en Perse*, Tome I, Paris 1851.

Flügel, Gustav, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. u. k. Hofbibliothek zu Wien*, Wien 1895/7.

Gingins La Sarra, F. de, *Dépêches des Ambassadeurs Milanais sur les campagnes de Charles-le-Hardi*, Paris/Genf 1858.

Gordlevskij, Vl., *Kara-Kojunlu. Otdel'nyi ottisk*, Baku 1927.

Guazzo, Marco, *Historie di Mssser Marco Guazzo ove se contengono le Guerre di Mahometto imperatore de turchi... con la Signoria di Venetia, poi con il Re di Parsia usuncassano, Venedig* 1545.

Hakluyt Society: *Works issued by The Hakluyt Society*, C. 59. Kısım II. (*A Narrative of Italian Travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries, translated and edited by Charles Grey*), London 1873.

Hammer-Purgstall, Joseph von. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Band II (Erste Ausgabe), Pest 1828.

Herbelot, d', *Bibliothèque Orientale par Monsieur d'Herbelot*, Paris 1697.

Hinz, Walter, *Schāh Esma'īl II. Ein Beitrag zur Geschichte der Safaviden*, MSOS XXXVI. Bd., II. Abt., S. 19-100. Berlin 1933.

Horn, Paul, *Geschichte Irans in islamischer Zeit*, Grundriss der iranischen Philologie, Bd. II, Strassburg 1900.

Houtum-Schindler, A., *Shāh Isma'īl* JRAS 1897, London 1897, S. 114-6.

Huart Clément, *Les Calligraphes et les Miniaturistes de l'Orient Musulman*, Paris 1908.

Iorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt*. Bd. II., Gotha 1909.

Iorga, Nicolae, *Studii Istoricе asupra Chiliei și Cetății Albe*, Bukarest 1900.

Karabacek, Josef von, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrhundert*, Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.-hist. Klasse, 92. Band, Wien 1918.

Krymskij, A., *Istoria Persii, eja literatury i dervise-skoj teosofii, Trudy po Vostokovedeniju izdavaemye Lazarevskim Institutom Vostochnykh Jazykov, vypusk XVI*, T. III, Nr. 1, Moskova, 1914-5.

Lenna, N. di *Ricerche intorno allo storico G. Maria Angiolello (degli Anzolelli), Patrizio Vicentino (1451-1525)*, *Archivio Veneto Tridentino*, vol. V., Venedig 1924.

Le Strange, Guy, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930.

Leunclavius (Joh. Löwenklau von Amelbeurn), *Historiae Musulmanae Turcorum, de Monumentis ipsorum exscriptae libri XVII*, Frankfurt 1591.

Lezze, Donadoda, *Historia Turchesca (1300-1514). puplicată, adnotată, împreună cu o Introducere de Dr. I. Ursu*, Bukarest 1909.

Löwenklau (Leunclavius) Hans, *Neuwe Choronica Türckischer Nation/ von Türcken selbs beschrieben... durch Hansen Lewenklaw von Amebeurn... gefabt|gestellt|übersehen| vnnd in Truck verfertigt*, Frankfurt 1590.

Malipiero, Domenico, *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500*, Parte Prima, *Archivio Storico Italiano*, T. VII, Florenz 1843.

Medzoph, Thomas de: bk. Nève, Félix.

Menzel, Theodor, *Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-tāc*, mit 4 farbigen Tafeln. *Festschrift für Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag*, Leipzig 1932, S. 174-199.

Miller, William, *Trebizond, the last Greek Empire*, London 1926.

Minorskij, V., *La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise (Publications de la Société des Études Iraniennes et de l'Art Persan, No. 7)*, Paris 1933.

Morgan, J. de, *Mission Scientifique en Perse, T. I, Études Géographiques*, Paris 1894.

Muir, Sir William, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt 1260 to 1517 A. D.*, London 1896.

Muradgea d'Ohsson, C., *Histoire des Mongols, depuis Tshinguiiz-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan*, T. IV, Haag/ Amsterdam 1835.

Nève, Félix, *Exposé des Guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie Occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph*, Brüssel 1860.

Nikitine, B., *Les Afşars d'Urumiye*, *Journal Asiatique*, T. CCXIV, Paris 1929, S. 67-123.

Olearius, Adam, *Offt begehrte Beschreibung der Newen Orientalischen Reise*, Schleswig 1647.

Pastor, Ludwig Freiherr von, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance (Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters, Bd. II)*, Freiburg i. Br. 1928.

Pertsch, Wilhelm, *Verzeichnis der persischen Handschriften der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1888.

Ramsay, William M., *The Intermixture of Races in Asia Minor. Some of its Causes and Effects. Proceedings of the British Academy*, VII, 1915-16, London o. J., S. 357-422.

Ramusio, Giovanni Battista, *Navigazioni et viaggi*, T. II, Venedig 1583.

Reinhard, Jean, *Edition de J. M. Angiolello (1452-1525), I. Ses Manuscrits inédits* (thèse complémentaire), Besançon 1913.

Reinhard, Jean, *Essai sur J.-M. Angiolello*, (Thèse), Angers 1913.

Rieu, Charles, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, I: London 1879; II: London 1881; Supplement: London 1895.

Rieu, Charles, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London 1888.

Ross, E. Denison, *The early years of Shah Isma'il*. London 1896 (JRAS'den ayrı basım).

Rossi, Ettore, *Relazioni tra la Persia e l'Ordine di San Giovanni a Rodi e a Malta*, *Rivista degli Studi Orientali* vol. XIII, fasc. 4, Rom 1932-IX, S. 351-361.

Rota Giovanni, *Das leben vnnnd gewonheyt. und gestalt des Sophi Kunigs der Persier, vnnnd der Medier...* (Flugschrift), Basım yeri meçhul, 1515.

Sanuto, Marino, *Diarii*, T. IV ve VI, Venedig 1881.

Sarre, Friedrich, *Ardabil. Grabmoschee des Schech Safi-Denkmaier persischer Baukunst*, Teil II-Berlin 1925.

Sédillot, M. L. P. E. A., *Prolégomènes des Tables Astronomiques d'Oloug-Beg, publiés avec notes et variantes*, Paris 1847.

Tamarati, Michel, *L'Église Géorgienne des origines jusqu'à nos jours*, Rom 1910.

Tavernier, Jean Baptiste, *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Écuyer, Baron d'Aubonne en Turquie, en Perse, et aux Indes*, Première Partie, Paris 1676.

Tauer, F., *Les Manuscrits Persans Historiques des Bibliothèques de Stamboul*, Partie III. *Archiv Orientalni*, Bd. III, Nr. 3, Dezember 1931 (Prag).

Teixeira, Pedro, *Relaciones d'el origen, descendencia y succession de los Reyes de Persia, y de Harmuz*, Antwerpen (Amberes) 1610.

Tercier, *Mémoire sur l'origine de la dynastie des Sophi en Perse, du nom de Kizilbasch, ou Tête rouge, que les Turcs donnent aux Persans, et de l'inimitié qui règne entre les deux Nations. Mémoires de Littérature de l'Académie des Inscriptions*, T. XXIV, Paris 1761. S. 754-79.

Uspenskij, F. I., *Očerki iz Istorii Trapezuntskoj Imperii*, Leningrad 1929.

Venedikli Tacir: Bk. *Hakluyt Society*.

Waddingus, L., *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco Institutorum Auctore A. R. P. Luca Waddingo Hiberno*, T. XIII. Rom 1735.

Weil, Gustav, *Geschichte des Abbasidenchalifats in Egypten*, Band II. (*Geschichte der Chalifen*, Bd. V), Stuttgart 1862.

Wilson, Rev. Samuel Graham, *Persian Life and Customs*, New York 1899.

Zakaria, Diacre, *Mémoires historiques sur les Sofis-Collection d'Historiens Arméniens, traduits par M. Brosset*, Tome II, St. Petersburg 1876.

Zeno, Caterino: Bk. Ramusio, Giovanni Battista

İNDEKS

1. Şahıs adları

A

- Abbas I. (Şah-Büyük), 1, 8, 11, 40, 56 n 4, 66.
- Abdal Bey (Safevî ricalinden), 82.
- Abdülhay (Hattat-Nigapurlu), 99.
- Abdüllâtif (Sünnî şeyh), 18.
- Abdürrahman b. Sultan Hoca Ali (Safevîlerden), 110.
- Ahmed (Kum kadısı), 4.
- Ahmed (Seyyid - Safevîlerin ecda-
dından), 109.
- Ahmed Bekrî (Haleb Mevlevî
şeyhi), 19.
- Ahmed Celâyirli (Hükümdar),
49 K.
- Ahmed Kakulî (Kadı), 83.
- Ahmed Mirza b. Uğurlu
Mehmed b. Uzun Hasan
(bk. Göde Ahmed Bey), 49 K.
60 L.
- Alâ Beyhakî (Sadr), 87.
- Alâüddin b. Şeyh Safiyyü'd-
din-i Erdebili, 110.
- Alâüddin b. Tur Ali (Akko-
yunlu), 112, 125.
- Aleksandr Pansebastos
(Mesochaldion prensi), 20-1.
- Aleksi IV. (Trabzon Rum impa-
ratoru), 28, 64.
- Aleksi V. (Trabzon Rum impara-
toru), 30.
- Âlemşah Begüm (bk. Halime
Begî Aka-Marta), 63, 77, 82,
124.
- Ali (İmam-Fukahâdan), 99.
- Ali Aka (Uzun Hasan sarayında
kapısı), 75.
- Ali Bey (Turhan oğlu), 51 K.
- Ali b. Ebu Tâlib, 5, 6 B, 91,
109.
- Ali b. Halil b. Uzun Hasan
Bey, 125.
- Ali b. Şeyh Haydar (bk. Sul-
tan Hoca Ali), 73, 81.
- Ali b. Kara İlûk Osman Bey
23, 24, 49 K, 64, 113-4, 125.
- Ali el-Murtaza (Oniki İmam'-
dan), 5 A.
- Ali el-Nakî (Oniki İmam'dan),
5 A.
- Ali el-Rıza (Oniki İmam'dan),
5 A.
- Ali Ferme (mevlâna-Ulemâdan),
104.
- Ali Han Mirza b. Cihangir
b. Ali (Akkoyunlu), 116, 125.
- Ali Kuşçu (Semerkandlı âlim),
98-9, 129.
- Ali Şükür Bey (Karakoyunlu
ümerâsından), 115.
- Ali Zeynelâbidin el-Sec-
caç (Oniki İmam'dan), 5 A.
- Allahverdi (Akkoyunlu Rüstem
Bey b. Maksud'un veziri), 60
L-61 L.
- Angiolellos, 4, 50-3, 55, 64.
- Arapşah Bey (Akkoyunlu üme-
râsından), 119.
- Arapşah (Kürd emîri), 117.
- Aslan Bey (Dulkadir oğlu), 122.
- Assambei (bk. Uzun Hasan), 52.
- Âşık Paşa-zâde (Osmanlı mü-
verrihi), 26, 34-5.

Avaz el-Havvas (el-Hafız-Safevilerin cedadından), 6 B, 109.
Aybey (Akkoyunlu ümerâsından), 80, 82-5.
Azimaomet (bk. Hacı Mehmet-Uzun Hasau'nın elçisi), 48.

B

Baba Figani (Şirazi-Küçük hafız; şâir), 102.
Babinger (Franz), 2.
Babür (Ebu'l-Kasım-Timur oğullarından), 116.
Bagrati (Abhazet'ci Gürcü prensi), 120.
Bagrati (İmeret'ci Gürcü prensi), 40, 119-121.
Bahâüddin Osman (bk. Kara İlük-Yülük Osman Bey), 112.
Barbaro (Giosafat-Venedik elçisi), 4, 23, 48, 50, 52-6, 58, 92-3, 96, 129.
Barsbay (Mısır Memlûk sultanı), 114.
Bayezid I. (bk. Yıldırım Bayezid), 33, 111.
Bayezid II. (Osmanlı hükümdarı), 21, 49 K, 60 L, 97 Ö, 102.
Bayezidîb. İbrahim-i Safevî, 110.
Bayezid b. Kara İlük Osman Bey, 113, 125.
Bayezid b. Şeyh Hasan b. Kara İlük Osman Bey, 125.
Bayındır Han, 60 L.
Bayram Hoca (Karakoyunluların ceddî), 111, 126.
Baysungur b. Yakub (Akkoyunlu), 59 L, 78, 80, 91, 101, 125, 130.
Bedreddin (Şeyh — Samavnaî oğlu), 19.

Behram (Şah Tahmasb'in ümerâsından), 92 n 1.
Bennâî (Şair), 102.
Berchet (G.), 48.
Berezin, 123.
Beyhaki (Alâ—Akkoyunlular zamanında sadr), 87.
Bibi Fatma (Şeyh Saff'nin karısı), 6, 7 B, 12, 127.
Bizen oğlu (bk. Süleyman Bey), 75, 119.
Browne (E. G.), 1, 2, 3, 5, 77.
Budak Bey b. Ömer Bey (Tercil hâkimi), 118.
Budak Münşi (Kazvinli), 3, 103, 104.
Burhaneddin Ahmed (Kadı-Sivass hükümdarı), 112-3.
Büyük Hasan Bey (bk. Uzun Hasan), 59.
Büyük Şah Abbas (bk. I. Abbas), 1, 11.

C

Cafer el-Sadık (Oniki İmamdan), 5 A, 109.
Cafer b. Sultan Hoca Ali (Şeyh — Safevilerden), 10, 15, 17, 34-5, 45, 62, 109, 110.
Câmî (Şair), 102-3.
Can Mirza b. İbrahim (Hoca-Safevilerden), 110.
Canım (Memlûklerin Şam valisi), 121.
Cani Bey Han (Altunordu hükümdarı), 14, 127.
Cani Bey Özbekî, 8 C.
Celâleddin-i Rumî, 97.
Cemaleddin b. Sadreddin-i Erdebilî, 110.
Cemalen-iddi İsfahanî (Seyyid), 11.
Cemaleddin Muhammed b. Es'ad (bk. Devvânî), 100.

Cengiz Han, 7 B, 14, 56.
 Chanykov, 96.
 Cihanğir b. Ali b. Kara İlūk
 Osman Bey, 24-5, 31, 42,
 95, 113-6, 125, 128-9.
 Cihanğir (Timurleng'in oğlu), 8.
 Cihanğah b. Kara Yusuf
 (Karakoyunlu hükümdarı), 15-6,
 22, 24, 26, 32, 34, 39, 41-4,
 50 K, 59 L, 62, 88, 93, 100,
 105, 111-2, 114-5, 117, 126-9.
 Cüneyd (Şeyh-Safevî), 2, 10, 13-
 9, 20-7, 31-6, 37, 39, 59 L, 63-
 5, 68-9, 72, 81, 83, 104-5, 110,
 123, 128.
 Çakırlı Ömer Bey (Akkoyunlu
 ümerâsından), 45.
 Çakmak (Mısır Memlûk sultanı),
 18-9, 114-5, 121, 128.
 Çelebi Mehmed (Osmanlı hü-
 kûmdarı), 50 K.
 Çoban (Moğol emiri), 7 B.

D

Dadian Liparit'i (Mingreli Gür-
 eü prensi), 30, 120.
 David Komnenos (Trabzon
 Rum imparatoru), 29, 30, 33, 37.
 Dede bey (Taliğlı), 82.
 Dede Ömer (Aydınlı geyh), 105.
 Derviş Gılakî (Uzun Hasan'ın
 ümerâsından), 120.
 Despina Hatun (Katerina-Uzun
 Hasan'ın karısı), 29, 30, 57,
 63, 80, 95, 100, 105.
 Devvanî (Cemaleddin Muhammed
 b. Es'ad — İranlı müellif), 100.
 Deylemî (İmadüddin Selman-Ak-
 koyunlu veziri), 87.

E

Ebubekir b. Miranğah b. Ti-
 murleng, 112.

Ebubekir-i Tahranî (Mev-
 lâna-Akkoyunluların münşî ve
 müverrihi), 99, 103.
 Ebu'l-Kasım b. Cihanğah
 (Karakoyunlu), 126.
 Ebu'l-ma'şum (Taberseran hâ-
 kimi), 35.
 Ebu Nasr (bk. Uzun Hasan), 95.
 Ebu Saïd (Timur oğullarından),
 44-7, 50 K, 59, 62, 71, 73, 89,
 99, 107, 116, 127, 129.
 Ebu Saïd (İlhanlı hükümdarı),
 7 B.
 Ebu Saïd b. İbrahim-i Sa-
 fevî, 110.
 Ebu Saïd b. Kara Yusuf, 111,
 126.
 Ebu Saïd b. Şeyh Safiyyü'd-
 din-i Erdebilî, 110.
 Ebu Yusuf b. Cihanğah (Ka-
 rakoyunlu), 126.
 Ehli-i Şirazi (Şâir), 102.
 Elvend Mirza b. Halil b.
 Uzun Hasan, 66 n 3, 125.
 Elvend b. Kara İskender,
 126.
 Elvend b. Yusuf b. Uzun Ha-
 san, 125.
 Eminî (bk. Fazlullah b. Rûzbehan;
 Hoca Molla), 100.
 Eminüddin Cibrâil (Şeyh-Sa-
 fevîlerin ecdadından), 7 B,
 109.
 Emir Bey Musullu, 118.
 Emir Çoban, 7 B.
 Erist'avi (Guria Güreü prensi),
 120.
 Espân b. Kara Yusuf, 111-2,
 126.

F

Fahrüddin (Şeyh Safiyyüddin'in
 kardeşi), 123.

Fahrüddin Kutlu Bey b. Tur Ali (Akkoyunluların cediti), 112, 125.
Fallmerayer, 20, 25, 37, 117.
Fatih Sultan Mehmed, 4, 21, 28, 29, 31-3, 37, 42, 44, 47 J, 49, 50 K, 51-3, 55-6, 60 L, 94 N, 96 O, 97 Ö, 98-9, 116-119, 120.
Fatımat-üz-Zehra (Hazret-i Muhammed'in kızı), 12.
Fazlullah b. Rûzbehan (Emîni; Hoca Molla - Akkoyunluların münşi ve müverrihi), 4, 67, 71, 73, 77, 89, 94, 99-100, 101-2.
Ferrante (Kiral), 54.
Ferruh-Yesar (Şirvanşah), 46, 59 L, 69, 71-2, 74-5, 81, 128, 130.
Ferruhzâd (Vâiz), 83.
Filip (Burgund dukası), 31.
Firuz şah (bk. Zerrin külâh), 5, 6 B, 109.

G

Gaffarî (Müverrih), 6 B.
Gece kuşu (Karakoyunlu Cihanşah'ın lakabı), 42.
Gedik Ahmed Paşa (Osmanlı sadr-ı âzamı), 118.
Gevherşad Begüm, 46.
Geylânî (Şeyh-Zahid-i), 6.
Giorgi I. (Kahet'i Gürcü prensi), 120.
Giorgi VIII. (Kart'li Gürcü prensi), 40, 119, 120.
Göde Ahmed Bey b. Ugurlu Mehmed b. Uzun Hasan, 60 L, 61 L, 85, 125, 130.
Gök Han (Akkoyunluların cediti), 112.
Gözler-oğlu, 50 K.
Gurlu Mamed (bk. Ugurlu Mehmed), 57.

H

Hacı Mehmed (Uzun Hasan'ın Venedik elçisi), 48, 54.
Halil (Şirvanşah), 34, 46, 81, 128.
Halil b. Mehmed b. Kara İllük Osman Bey, 125.
Halil b. Uzun Hasan, 32, 35, 42, 47, 59 L, 66, 87-8, 93, 100, 119, 125, 129-130.
Halil Paşa (Çandarlı-zâde; Osmanlı veziri), 17.
Halime Begi Aka (bk. Âlemşah Begüm; Marta), 63.
Halkokondil (Bizanslı müverrih), 20-1.
Hammer Purgstall (Joseph v.), 3, 44, 117.
Hamza (Seyyid Ebu'l-Kasım - Safevîlerin ecdadından), 109.
Hamza b. Cihanşah (Karakoyunlu), 126.
Hamza b. Kara İllük Osman Bey, 33-4, 113-4, 125, 128.
Hamza Bey (Rumeli beylerbeyi), 38 İ.
Hancan Kadın (Şah İsmail I. in karısı), 83.
Hanzâde Paşa (Şeyh İbrahim-i Safevî'nin karısı), 110.
Hasan (Şeyh-Çimişkezekli), 118.
Hasan Ali b. Cihanşah (Karakoyunlu), 44-7, 62, 105, 106-7, 126, 129.
Hasan Bey (bk. Uzun Hasan).
Hasan el-Askerî el-Zekî (On iki imamdan), 5 A.
Hasan el-Müeteba (Oniki İmamdan), 5 A.
Hasan Rumlu (Absen-üt-tevârih müellifi), 3, 34, 99.
Hatice Begüm, 27, 35, 64, 71, 73, 128, 130.
Hatun Can Begüm (Uzun Hasan'ın karısı), 117.

- Havas (Avaz-ül-Hafız; Safevîlerin ecdadından), 109.
- Haydar (Şeyh-Safevî), 2, 10 n 1, 13, 35 n 6, 36, 59, 60 L, 62-69, 70-9, 81-2, 86 M, 88, 101, 123-4, 128-9, 130.
- Hellige (Dr.), 91.
- Hızır Bey (Sivas beylerbeyi), 21-2.
- Hibe (Göde Ahmed Bey'in amca-zâdesi), 60 L.
- Hitler, 86 M.
- Hoca Alib. Sadreddin-i Safevî, 7-9, 14-5, 65, 83, 110, 123, 127.
- Hoca Mehmed b. Şeyh Cüneyd, 37, 210.
- Hoca Molla (bk. Fazlullah b. Ruzbehân-Eminî), 100.
- Hocegi b. Şeyh İbrahim-i Safevî, 110.
- Hondemir, 99.
- Hoşkadem (Mısır Memlûk Sultanı), 121-2.
- Hurşid Bey (Uzun Hasan'ın yeğeni), 116, 118.
- Hüseyin b. Hazret-i Ali, 5 A, 109.
- Hüseyin Baykara, 100-2, 130.
- Hüseyin Bey (Koyulhisar'da Osmanlı kumandanı), 117.
- Hüseyin Bey Ali Han, 82.
- Hüseyin Bey (İsfendiyar oğlu İsmail Bey'in oğlu), 37 İ, 38 İ.
- Hüseyin Bey Lala Şamlu, 67, 82.
- Hüseyin Celâyiri (Şah), 70.
- İ
- İbn-i Bilâl (Suriyeli derebeyi), 19.
- İbrahim Bey (Karaman oğlu), 18.
- İbrahim (Emir, Hacı Mehmed oğlu, Bitlis kumandanı), 119.
- İbrahim (Seyyid-Safevîlerin ecdadından), 109.
- İbrahim (Şeyh-Şirvan hâkimi), 111, 127.
- İbrahim b. Cihangir (Akkoyunlu), 42, 75, 125.
- İbrahim (Şeyh; Haydar-ı Safevî'nin oğlu), 7, 10, 15, 63-4, 73, 80, 82, 85, 110, 123, 128.
- İbrahim b. Hoca Ali, 110.
- İbrahim b. Muhammed b. Cihanşah (Karakoyunlu), 126.
- İdris-i Bidlisi (Müverrih), 102.
- İmadüddin Selman-ı Deylemî (Vezir), 87.
- İnal (Akkoyunlu), 50 K.
- İnal (Mısır Memlûk sultanı), 32, 116.
- İnal ül-Hâkim (Memlûklerin Haleb atabeyi), 121, 123.
- İsa (Peygamber), 105, 124.
- İsa b. Bayezid I. (Osmanlı), 97 Ö.
- İshak (Emir — Reşit hâkimi), 84.
- İsmail Bey (İsfendiyar oğlu), 30, 37 İ, 38 İ, 117.
- İsmail Sadi (Hoca), 100.
- İsmail (Seyyid — Safevîlerin ecdadından), 109.
- İsmail I. (Şah), 1-2, 4-6 B, 9, 10, 29, 39, 52 K, 56, 63-4, 66-8, 71, 73, 76, 78, 80-7, 89, 102, 110, 124, 130.
- İsmail II. (Şah), 2, 124.
- İskender (Akkoyunlu Türkmen), 44.
- İskendeer (bk. Kara İskender), 111, 113, 126.
- İskender Münşi (Müverrih), 8 n 3

K

- Kadı Burhaneddin Ahmed (Sivas hükümdarı), 50 K, 112-3.
 Kalikst III. (Papa), 30.
 Kalo İoannes (Trabzon Rum imparatoru), 20-1, 27-9, 30, 64, 72.
 Kara İlük - Yülük Osman Bey, (Babaüddin - Akkoyunlu devleti kurucusu), 23, 25, 28, 50 K, 112-3, 127.
 Kara İskender b. Kara Yusuf, 111-3, 127.
 Kara Mehmed b. Bayram Hoca (Karakoyunlu), 111, 126-7.
 Kara Piri Bey Kaçar, 68, 75, 82.
 Kara Yusuf (Karakoyunlu hükümdarı), 14, 15 D, 49 K, 111-2, 126-7.
 Kârgiyâ Mirza Ali, 84-5.
 Kasım Bey b. Kara İlük Osman Bey, 24, 61 L, 113-5, 125.
 Kasım Bey (Karaman oğlu), 51 K.
 Kasım Han (Seyyid), 16.
 Kasım Pervaneci (Akkoyunlu ümerâsından), 42-3.
 Kasım Şakadil (Derviş), 103-4.
 Katerina (Kalo İoannes'in kızı - bk. Despina Hatun), 28-9, 64, 128.
 Katerino Zeno (Venedik elçisi), 50.
 Kayıtbay (Mısır Memlûk sultanı), 41, 57 J, 123.
 Kek Mehmed (Kürd emir), 119.
 Kızılkoca, 50 k.
 Kira-Kirya Katerina (bk. Despina Hatun - Katerina), 64, 128.
 Konstantin III. (Gürcistan kralı), 111, 120-1.
 Kontarini, 57-8.

- Kör Ahmed Bey (Haysam kalesi emiri), 119.
 Köse Hacı (Akkoyunlu ümerâsından), 59 L.
 Kur Halil Bey (Akkoyunlu ümerâsından), 119.
 Kutbüddin b. Salahüddin b; Muhammed b. Avaz el-Havvas (Safevilerin ecdadından), 7 B, 109.
 Kûçük Hafız (bk. Baba Figanî-Şirazlı şâir), 102.
 Kûçük Türk (bk. Uzun Hasan), 31.
 Kwakvare II. (Samçe atabeyi), 40, 120-1

L

- Lodovico da Bologna (Frausiken papa'sı), 30, 128.

M

- Mahmud b. Kara İlük Osman Bey, 113-4, 125.
 Mahmud b. Ugurlu Mehmed b. Uzun Hasan, 125.
 Mahmud Paşa (Osmanlı sadr-ı âzamı), 36 İ, 51 K, 52 K.
 Mahmud Şarihî (Mevlâna), 99.
 Maksud b. Uzun Hasan, 47-8, 57, 59 L, 63, 100, 125, 129.
 Mansur Bey Purnak (Şiraz valisi), 77.
 Marino Sanutos, 11.
 Marta (Prenses-bk. Âlemşah Begüm; Halime Begi Aka), 63-4, 71, 73, 77, 80, 82-3, 124.
 Mavrokostos (Trabzon Rum İmparatorluğunda imrahör), 21.
 Mehdi (Muhammed el-Hac), 5 A.
 Mehmed (Ali Kuşçu'nun babası), 98.

- Mehmed Çelebi b. Bayezid I. (Osmanlı hükümdarı), 19, 97 Ö.
- Mehmed b. Kara İlûk Osman Bey, 113-4, 125.
- Mehmed b. Yusuf b. Uzun Hasan Bey, 125.
- Mehmed Bey (Âmid valisi), 103.
- Mehmed Bey (Canik valisi), 22, 22 H.
- Mehmed Hudabende (Safevî şahı), 124.
- Mehmed Mûnğî (Şirazlı), 99.
- Mehmed Şeybanî (Özbek hanı), 101-2.
- Melek Eğref (Çobani'lerden), 14-5.
- Melik Âdil Çekem (Şam valisi), 112.
- Melik Eğref (Memlük sultanı), 113-4.
- Melik Halef (Eyyubî'lerden), 118-9.
- Melik İzzeddin Şîr (Cölemerik hâkimi), 119.
- Melik Zâhir İsa (Mardin kumandanı), 112.
- Menzel (Theodor), 66.
- Mesih b. Uzun Hasan Bey, 59 L, 80, 125, 130.
- Minorskij (V.) 3, 4, 84, 96, 110, 123.
- Mîr Ahmed (İlhanlı veziri Hoca Regidüddin'in oğlu - Erdebil valisi), 6.
- Mîr Ali Şîr (Nevâî), 102.
- Mirza Ali Kârgiyâ, 84.
- Mocenigo (Venedik amirali), 53-4.
- Muhammed Arabî (Seyyid — Safevîlerin ecdadından), 109.
- Muhammed (Seyyid—Safevîlerin ecdadından), 109.
- Muhammed (Seyyid—Safevîlerin ecdadından), 109.
- Muhammed (Seyyid Ebu'l Kasım — Safevîlerin ecdadından), 109.
- Muhammed el-Bâkır (Oniki İmam'dan), 5 A, 109.
- Muhammed el-Hâfız b. Avaz el-Havvas (Safevîlerin ecdadından), 68, 7 B, 109.
- Muhammed el-Mehdî (El-Ha; Oniki İmam'dan), 5 A.
- Muhammed el-Takî (Oniki İmam'dan), 5 A.
- Muhammedî Bey (Türkmen emiri), 83-4.
- Muhammedî b. Cihangah (Karakoyunlu), 44, 117, 126.
- Muhyiddin b. Şeyh Safiyyüddin-i Erdebilî, 110.
- Murad II. (Osmanlı hükümdarı), 17, 49 K, 50 K, 114.
- Murad IV. (Osmanlı hükümdarı), 94.
- Murad b. Cihangir b. Ali (Akkoyunlu), 33, 42, 61, 66 n 3, 125.
- Murad b. Kara İlûk Osman Bey, 11, 125.
- Murad b. Yakub b. Uzun Hasan Bey, 78, 125.
- Musa Çelebi b. Bayezid I. (Osmanlı hükümdarı), 97 Ö.
- Musa (Emîr - Türkmen Ruha valisi), 122.
- Musa el-Kâzım (Oniki İmam'dan), 5 A, 6 B, 109.
- Mustafa Çelebi b. Fatih Sultan Mehmed, 50 K.

N

- Noktaçı-oğlu, 60 L, 61 L.
- Necm (Emîr - Kuyumcu), 84-5.

O

- Oğuz Han, 112.
 Oleaytu (İlhanlı hükümdarı), 7.
 Olearius (Seyyah), 12-3.
 Osman (Hulefa-i Raşidînden), 91.
 Osman Bey (ayrıca bk. Kara
 İlük-Yülük; Bahâüddin; Akko-
 yunlu hükümdarı), 23, 25,
 50 K, 64, 113, 125, 127.

Ö

- Ömer Bey (Akkoyunluların vezi-
 ri), 51 K.
 Ömer Bey Çakırlı (Akkoyun-
 lu ümerâsından), 45, 73.
 Ömer Bey (Hasan Bey oğlu -
 Atak ve Tercil hâkimi), 118.

P

- Pan Sebastos (Aleksandr - Meso-
 chaldion prensi), 20-1.
 Paşa Hatun (Şeyh Cüneyd'in
 kızı, 27 n 2, 83-4, 85, 110.
 Peçenk Devadar (Şam emir-
 ül-ümerâ'sı), 5 L.
 Peygamber Hazret-i Mu-
 hammed, 5-6, 12, 65.
 Pîr Ahmed Bey (Karaman-oğlu),
 51 K.
 Pîr Ali b. Ali Şükûr (Karako-
 yunlu ümerâsından), 28 n 2,
 116.
 Pîr Budak b. Cihanşah (Ka-
 rakoyunlu), 116, 126, 129.
 Pîr Budak b. Kara Yusuf (Kara-
 koyunlu), 100, 111, 117, 126.
 Pîr Ömer Bey (Karakoyunlu
 ümerâsından), 50 K.
 Pius II. (Papa), 31.

R

- Razî (Haydar b. Ali Hüseynî-Mü-
 verrih) 43.

- Regidüddin (Cami'üt-tevarih
 müellifi - İlhanlı veziri), 6, 14.
 Rıza Şah Pehlevî, 1, 68.
 Ross (E. Devisou), 82.
 Rüstem b. Maksud b. Uzun
 Hasan, 59 L, 60 L, 80, 81-5 91,
 125, 130.
 Rüstem Dahırsal (Akkoyunlu-
 ların divan reisi), 44.
 Rüstem Bey (Akkoyunlu ümerâ-
 sından), 115.
 Rüstem Bey Karamanlı, 83.

S

- Sadreddin-i Erdebili (Şeyh-
 Safiyyüddin'in oğlu), 7-8, 12,
 14, 18, 34, 110, 123.
 Safî (Şeyh- bk. Safiyyüddin).
 Safiyyüddin (Şeyh - Safevilerin
 cediti), 5-6, 7 B, 8, 11, 14, 17 E,
 69, 110, 127.
 Safiyyüddin Ebu'l-Feth
 İshak (Safevileri cecadın-
 dan), 109.
 Safiyyüddin İsa (Kadı-Savuç-
 bulaklı), 70, 87-8,
 Salâhüddin b. Muhammed
 b. Avaz ül-Havvas (Sa-
 fevilerin cecadından), 7 B, 109.
 Salâhüddin b. Raşid (Şeyh-
 Safevilerin cecadından), 109.
 Salih (Seyyid-Safevileri cecadın-
 dan), 109.
 Samavnalı oğlu Şeyh Bed-
 reddin, 196.
 San Mutra beyi (Şamahi be-
 yi?), 78 n 1.
 Sara Hatun (Uzun Hasan'ın an-
 nesi). 28 n 2, 38 I, 59 L, 64,
 115-6, 118, 122.
 Sarre (Friedrich), 12-3, 123.
 Schaefer (H. H.), 4.
 Schulz (B.). 12.

- Selçuk-şah Begüm (Uzun Hasan'ın karısı), 57, 59 L, 77, 97, 105, 130,
- Seyyid Ahmed b. İbrahim-i Safevî, 110.
- Seyyid Kasım ül-Envar (Şâir), 8 C.
- Seyyid Kasım Han (Şeyh Cafer'in oğlu), 16.
- Siyavuş (Emîr-Gaskar hâkimi), 84.
- Sûfi Halil (Akkoyunlu emîri), 119.
- Sultan Ali b. Şeyh Haydar-ı Safevî, 2, 10 n 1, 63, 77, 80-2, 110, 124, 130.
- Sultan Hoca Ali b. Sadreddin-i Erdebilî, 60 L, 110.
- Süleyman Çelebi b. Bayezid I. (Osmanlı hükümdarı), 97 Ö.
- Süleyman (Şah İsmail'in üvey kardeşi), 85.
- Süleyman Bey Bizen oğlu (Akkoyunlu ümerasından), 75, 119.
- Şehabüddin b. Sadrüddin-i Erdebilî (Safevîlerden), 110.
- Şemsüddevele Fahreddin Turanşah b. Eyyub, 109.
- Şemsüddin Hoca (I. Şah İsmail'n hocası), 85.
- Şemsüddin Zekerîyya (Akkoyunlu veziri), 87.
- Şeref-şah (Safevîlerin ecdadından), 109.
- Şerefüddin b. Safiyyüddin-i Erdebilî (Safevîlerden), 110.
- Şerefüddin Hüseyn (Şirvanşah'ların vak'anüvisi), 73-4.
- Şeybanî (bk. Mehmed - Özbek hanı), 101.
- Şeyh Ali Bey (Akkoyunlu devletinde mühürdar), 88.
- Şeyh Cüneyd (bk. Cüneyd-Safevîlerden).
- Şeyh Hasan (Çemişkezek hâkimi), 38 I
- Şeyh Hasan b. Kara İlûk Osman Bey (Akkoyunlu), 24, 113-4, 125, 128.
- Şeyh Haydar (bk. Haydar-Safevîlerden).
- Şeyh Hoca Ali (Sadrüddin-i Erdebilî'nin oğlu; bk. Sultan Ali), 8.
- Şeyh İbrahim (bk. İbrahim-Safevî'lerden).
- Şeyh Şah (bk. İbrahim b. Hoca Ali-Safevîlerden), 127.
- Şeyhzâde'ler (Şeyh Haydar-ı Safevî'nin üç oğlu: Sultan Ali, Şah İsmail, İbrahim), 77, 82, 130.
- Şeyh Zâhid-i Geylânî (bk. Zâhid-i Geylânî).
- Şih Tzinid (bk. Şeyh Cüneyd), 13.

Ş

- Şah Abbas (bk. I. Abbas; Safevî hükümdarı).
- Şah İsmail (bk. I. İsmail; Safevî hükümdarı).
- Şah İsmail (bk. II. İsmail; Safevî hükümdarı).
- Şah Kubad b. Kara İskender (Karakoyunlu), 112, 126-7.
- Şah Mehmed b. Kara Yusuf (Karakoyunlu), 111, 126.
- Şahrub (Timurleng'in oğlu), 14, 46, 90, 98, 111, 113, 127.
- Şakadil (Kasım-Derviş), 103, 104.
- Şarihi (Mevlâna Mahmud; Kadı), 99.

Şükralıah (Hoca — Akkoyunlu devletinde müstevfi-i memâlik), 88.

T

Taçlı Hanım (Akkoyunlu hükümdarı Yakub'un kızı-Şah İsmail'in karısı), 78.

Tahmasb (Şah-Safevî hükümdarı), 92 n 1, 93, 124.

Timur Bey (Uzun Hasan'ın ümerâsından), 120.

Timurleng, 8-9, 14, 49 K, 50 K, 67, 83, 90, 98, 111-2, 127.

Tommaso (Venedik Cumhuriyeti albayı), 52.

Tur Ali Bey (Akkoyunluların ceddi), 112, 125.

Turanşah (bk. Şemsüddeve Fahrüddin b. Eyyub), 109.

Turhan oğlu Ali Bey (Osmanlı ümerâsından), 51 K.

U

Uba (Kadın cerrah-Şah İsmail'in koruyucusu), 83-4.

Uğurlu Mehmed (Uzun Hasan'ın oğlu), 47-9 K, 54, 57, 59 L, 60 L, 100, 123, 125, 129, 130.

Ulugh Bey (Timurleng'in torunu), 98.

Uruç Bey Bayat (Şah Abbas'ın elçisi), 56 n 4.

Uzun Hasan (Akkoyunlu hükümdarı; ayrıca bk. Hasan Pâdişah - Küçük Türk), 2-4, 16, 22, 23-29, 30-39, 40-49, 50 K, 51 K, 52-9, 61 L, 62-4, 66, 71, 73, 75, 79, 80-1, 86-9, 90-8, 100, 102-7, 112-8, 120-3, 125, 127-9.

Ü

Üveys b. Ali b. Kara İlük Osman Bey (Akkoyunlu), 25, 31, 47 J, 48, 114, 115-6, 125, 129.

V

Veli Aka (Akkoyunlu Sarayında eşik ağası), 73.

Vsan Cassano (bk. Uzun Hasan), 57 n.

Y

Yadigâr Mehmed (Timurilerden), 46.

Yakopo (Kıbrıs kiralı), 122.

Yakub b. Kara İlük Osman (Akkoyunlu), 113-4, 125.

Yakub (Şeyh Safiyyüddin'in kardeşi), 123.

Yakub (Uzun Hasan'ın oğlu-Akkoyunlu hükümdarı), 4, 39, 47, 56-7, 59 L, 66-7, 69-79, 80, 87-9, 90-1, 93-5, 97, 99, 100-2, 125, 129-130.

Yar Ali Bey (Akkoyunlu ümerâsından), 118.

Yavuz Sultan Selim, 62 K, 79 O.

Yeşbek üd-Devadar (Mısır Memlükleri ümerâsından), 122.

Yıldırım Bayezid (Bayezid I. Osmanlı hükümdarı), 8, 49 K, 50 K, 97 Ö.

Yusuf b. Cihanşah (Karakoyunlu), 44.

Ynsufça Mirza (Uzun Hasan'ın oğlu), 50 K, 51 K, 59 L, 118, 125, 130.

Z

- Zahid-i Geylânî (Şeyh), 6, 7 B, 12, 69, 127.
 Zeno (Katerino - Venedik elçisi), 50, 53-5, 58, 92, 129.
 Zerrin-Külâh (bk. Firuz-şah-Safevîlerin cedadından), 6 B, 109.

- Zeynel h. Uzun Hasan (Akko-yunlu), 46-7, 59 L, 118, 125.
 Zeynelâhidin (Hısn-ı Keyfa Eyyubîlerinden), 119.
 Zeynelâhidin (Oniki İmam'dan), 109.
 Zyches (bk. Şeyh Cüneyd), 20.

II. Yer, kavim ve topluluk adları

A

- Abhar, 96.
 Abhazet'î (Gürcistan'da), 120.
 Ablestin (Elbistan), 25 n 2.
 Acem İrakı, 59 L, 89, 100, 111, 116, 119, 128.
 Adrahay, 114.
 Afğarlar, 68.
 Ahalsik (Gürcistan'da), 120.
 Ahar, 85.
 Ahıska, 59 L.
 Ahlat, 111.
 Akdeniz, 122.
 Akdeniz kıyıları, 41, 53.
 Akkoyunlular, Akkoyunlu Türkmenleri, Akkoyunlu devleti, 2, 16, 22-28, 30-4, 32-9, 40-4, 46-9 K, 51 K, 52 K, 55-9, 60 L, 62 L, 62, 70-74, 76, 79-80, 81, 84, 86-9, 90, 93, 97-9, 100-7, 110, 112-4, 121, 123, 128-9, 130.
 Aladağ, 24.
 Alancak, 80, 112.
 Âl-i Osman, 52 K.
 Almanya, 86 M.
 Altınordu devleti, 127.
 Altınordu hükümdarları, 14.
 Amasya, 21, 50 K, 52-3.
 Âmid (bk. Diyarbakır), 24-9, 30-3, 35-6, 47, 57, 103, 113-7, 119.

- Anadolu, 8, 9, 16-7, 39, 40, 63, 67, 68, 70, 85, 103, 112, 118.
 Anadolu beylikleri, 17, 28.
 Anadolu sûfîleri (bk. Sûfiyân-ı Rumlu), 9, 10.
 Anadolu Türkleri, 8 C, 9.
 Andebut, 9 n.
 Ankara, 37 İ, 86 M.
 Arabistan, 105, 117.
 Ârâmi'ler, 28 n 2, 64.
 Arap'lar, 1, 3.
 Arap İrakı, 47, 59 L.
 Aras vadisi, 46.
 As-Saret (bk. Sarepta), 19.
 Asur, 86 M.
 Avnik, 115.
 Asya, 16.
 Atak, 118.
 Atskur (Gürcistan'da), 120.
 Avrupa, 1, 30-1, 41, 48, 52, 56 n 4, 106.
 Avrupa devletleri, 50 K.
 Avrupalılar, 79.
 Aya-Foks manastırı (bk. Kordile), 20-1.
 Ayasofya medresesi (İstanbul'da), 99.
 Ayayorgikilisesi (Diyarbakır'da), 29.
 Aydın, 105.
 Azerbaycan, 5, 15, 23, 38-9, 41, 45, 47, 49 K, 59 L, 60 L, 61 L,

67-8, 94 N, 96 O, 97 Ö, 100, 111, 116-7, 130. Burgund dukalığı, 30-1. Bursa, 7, 37 İ.

B

Bab-ı Âlî, 102.
Babil, 86 M.
Bagdad, 39, 47—8, 49 K, 91, 100, 112, 129.
Bağru dağı (Erdebil civarında), 83.
Baharlı Türkmen aşireti, 49 K, 111.
Bakır küresi, 37 İ.
Bârânî (bk. Karakoyunlu), 110.
Batı Avrupa, 48.
Batı İran, 2.
Batı Kürdistan, 39.
Batı memleketleri, 1, 48, 128.
Batı Türkistan, 8, 101.
Batı Türkleri, 8 C.
Bayetler, 68.
Bayat köyü (Kastamonu vilâyeti'nde), 68.
Bayburt, 115, 118.
Bayındır sülâlesi (bk. Akkoyunlular), 61 L.
Bayındırıyye (bk. Akkoyunlular), 112.
Belh, 8, 9 n.
Berberistan, 11.
Berlin, 91.
Berlin Devlet Meskûkât Müzesi, 91.
Beyaz Cami (Regt'te), 84.
Bira (bk. Bire—Birecik), 41.
Bire—Birecik, 103, 121-2.
Bistam, 45.
Bitlis, 39 75, 119.
Bizans, 22, 50.
Boğazlar (İstanbul ve Çanak-kale Boğazları), 54.
Bohti, 119.
Buğdan, 48.
Buhara, 8, 89, 101.

C

Canik, 19, 20 22, 22 A.
Cebel Arus, 19,
Cezîre, 119.
Ciehorî (Gürcüstan'da), 119.
Cölemerik, 119.
Cuma mescidi (Erdebil'de), 83.
Cüneyd'in türbesi, 123.

Ç

Çağataylılar, 46.
Çaldıran, 52 K.
Çapakçur, 42—3, 50 K.
Çemişkezek, 38 İ.
Çerkesler, 27, 34—5, 68—71, 128, 130.
Çerkes arazisi, 73.
Çinili Köşk (Erdebil'de), 13.
Çobaniler sülâlesi, 14.

D

Dagistan, 69.
Dartanat köyü, 75.
Dehkendi kazası, 76.
Demir kapı (bk. Derbend), 69.
Derbend, 69, 72—5.
Deylem, 87.
Diele nehri, 26,
Diyarbakır (bk. Âmid), 21—5, 27—9, 33, 36, 39, 49 K, 50, 57, 59 L, 105, 112, 113—4, 116, 127—8.
Doğu Anadolu, 41, 49.
Doğu İran, 107.
Doğu Türkistan, 92 n 1.
Doğu Türkleri, 8 C.
Dulgadir boyu, 68.

Dulgadir oğulları beyliği,
122.

Durkâni (Filibe civarında), 118.

E

Edessa (bk. Kuha—Urfa), 23.

Edirne, 23, 37 I, 99.

Elbistan (Ablestin), 25 n 2, 40,
68, 122.

Elbruz dağı, 35, 75.

Elfendiyar köyü, 76.

Erciş, 111.

Erdebil, 2, 5, 7—9, 12—3, 15—6,
23, 33—6, 45, 49 K, 60 L, 62—
3, 65—6, 69, 70-1, 73, 76-7,
82—3, 86 M, 101, 109, 123—4,
127—9, 130.

Erdebilcamii, 3.

Erdebil Şeyhleri (bk. Safevî
şeyhleri), 11, 14, 67.

Erdebil Tarikat devleti
(bk. Safevî Tarikat devleti),
77, 81, 86.

Erdebil Tekkesi, 7—8, 11.

Ermeni kilisesi (Erzincan'da),
96.

Ermeni kiliseleri (Akkeyunlu
ülkesinde), 105.

Ermeniler, 21, 27.

Ermenistan, 16, 33, 37, 59 L.

Erzincan, 26—4, 28, 43, 51 K,
67, 96—7, 113, 115—6, 118,
125, 128.

Erzincan darphânesi, 97.

Erzincan Melevihânesi, 97.

Erzincan ovası, 55.

Erzurum, 23, 25 n 2, 42, 95—7,
113, 115, 120, 127.

Esferencan (Erdebil köylerin-
den), 6 B, 109.

Eyyubi'ler, 26.

Eyyub Sultan (İstanbulda semt),
99.

F

Famağusta, 53.

Fars eyaleti, 3, 47, 59 L, 77,
88, 100, 116-7, 128, 130.

Farslar (Ayrıca bk. İranlılar), 87.

Fırat nehri, 30, 32, 41, 48, 55,
97, 115, 122, 128.

Filibe, 118.

Filistin, 123, 127.

Fransa ve Fransızlar, 90—1.

G

Gargar (Gerger), 121-2.

Gaskar (Geylan'da), 84.

Geylan, 6, 14, 72-3, 79, 84-5, 89,
109, 130.

Gökçami (Tebriş'de), 41, 93.

Gerek'ler, 3, 63-4.

Guria (Gürcistan'da), 120.

Gülistan kalesi, 72-4.

Güney Anadolu, 68.

Güney Arabistan, 5.

Güney Azerbaycan, 68.

Gürcü'ler, 3, 37, 40, 64, 73, 75,
119, 120-1, 128-9.

Gürcü beyleri, 30-2.

Gürcü beylikleri, 40.

Gürcü gulâmlar, 66.

Gürcü prensleri, 39.

Gürcistan, 4, 21, 30, 32, 34,
37-39, 40, 48, 56, 59 L, 79, 97,
105, 111, 119, 120-1, 128, 130.

Güvercin kalesi (bk. Selmas),
96.

Güzeldere ordugâhı (Kum'-
da), 73.

H

Haleb, 19, 66, 103, 112, 114.

Hakkâri, 119.

Halya (bk. Kızılırmak), 53.

Hamideli, 50 K, 51 K, 63.

Hamid oğulları, 8, 18.
 Hancık, 43.
 Harput, 25 n 2, 54, 113, 121-2, 129.
 Hasan-âbad, 96.
 Hasan kale, 96, 97 Ö.
 Hasan Pâdişah camii (Tebriz'de), 93.
 Haysam kalesi, 119.
 Hazer denizi, 5, 6, 63, 69, 71, 87.
 Hemedan, 47, 129.
 Herat, 44-5, 79, 99, 100-2, 103, 107, 117, 128, 130.
 Heşt Behişt (Tebriz'de saray), 59 L, 94, 130.
 Hısn-ı Keyf, 26, 39, 88, 118, 119, 128.
 Hısn-ı Mansur, 114.
 Hicaz, 100.
 Horasan, 41, 45, 47, 107, 111, 116.
 Horasanlılar, 45-6.
 Hoy, 81.
 Hoy ırmağı, 59 L.
 Hoy yaylağı, 42.

I

Irak, 8, 16, 19, 66.
 İsfahan, 4, 47, 59 L, 60 L, 71, 80, 87, 89, 101, 104, 116, 128.

İ

İbrahim-âbad, 10
 İlhânîlar, 6, 56.
 İmeret'î (Gürcistan'da), 40, 119, 121.
 İnegöl, 37 İ.
 İran, 1-2, 5, 6 B, 7, 11, 14, 16-7, 28, 39, 41, 45, 47, 48, 50 K, 52-3, 56, 59, 63, 65, 67, 72-3, 79, 86, 94 N, 105, 107, 113, 118.

İran kiaraları, 56.
 İranlılar (ayrıca bk. Tacik'ler), 39, 79, 86, 101.
 İsa'nın merkadi (Kudüs'de), 124.
 İsfendiyar oğulları (Candar oğulları), 37 İ, 38 İ, 50 K.
 İskenderun körfezi, 19.
 İskilip, 49 K, 114.
 İspanya, 56 n 4.
 İstahr, 60 L, 77, 80, 130.
 İstanbul, 4, 24, 30, 33, 49, 51 K, 54, 60 L, 79, 87, 94, 99, 102, 116, 128-9.
 İstanbul Boğazı, 52.
 İtalya, 48.
 İtalyan, 3.

K

Kaçarlar, 67-8, 74-5, 82.
 Kafkas dağları, 34.
 Kafkasya, 30, 35, 69, 71, 130.
 Kabet'î (Gürcistan'da), 121.
 Kahire, 16, 19, 23-4, 32, 41, 46, 79, 99, 113, 115-6, 122.
 Kâhta, 122.
 Kalhoran, 7 B, 10, 109.
 Kalmuk, 45.
 Kapadokya, 29, 33, 53.
 Kapanion boğazı, 20.
 Karabağ, 16, 34, 45-6, 71, 77.
 Karadağ (Diyarbakır güneyinde), 85, 115.
 Karadeniz, 19, 33, 120.
 Karahisar-ı Şarki (bk. Şebin-Karahisar), 51 K, 120.
 Karakoyunlular ve Karakoyunlar devleti, 15-6, 22-5 n 2, 26, 31, 34, 36, 39, 41, 43-5, 47, 49 K, 50 K, 59, 87-8, 91, 93, 100, 105, 110, 111-6, 119, 127-9.
 Karaman ülkesi - vilâyeti, 17, 20, 28, 51 K, 52-5, 63, 128.

- Karaman oğulları beyliği, 8, 17 — 8, 28, 30, 50 K, 51 K, 53.
- Karamanlı boyu, 68, 83.
- Karasu vadisi, 35.
- Kargan köyü, 83.
- Kart^cli (Gürcistan'da), 30, 32, 40, 120—1.
- Karûyal, 35 n 7.
- Kastamonu, 37 İ, 68.
- Kağgarlılar, 45.
- Kayseri, 33, 50 K, 51 K.
- Kayseriyye çarşısı (Tebriz'de), 96.
- Kazaklar, 101.
- Kâzerun, 100.
- Kelkit, 43.
- Kemab, 24, 32, 43, 49 K, 113, 118, 128.
- Key Efridun medresesi (Lâhican'da), 84.
- Kıbrıs, 41, 53, 55, 96, 122.
- Kıbrıs kiralığı, 53.
- Kıpçak, 14.
- Kırım Tatarları, 91.
- Kızılbağlar, (ayrıca bk. Safeviler), 65—7, 69, 70—2, 75—6.
- Kızılbağ kabileleri, 67—8.
- Kızılırmak (Halya), 53—4.
- Kığı, 43.
- Kilikya, 56, 68.
- Kirman, 47, 59 L, 79, 87, 116, 128, 130.
- Kiyav, 76, 123-4.
- Komnenler sülâlesi (Trabzon'da), 20, 28—9, 33, 38.
- Konstantiniyye (bk. İstanbul), 128.
- Konya, 17 E, 18.
- Kordile (Aya Fokas manastırı), 20.
- Koyulhisar Koyunluhisar, 36 İ, 38 İ, 51 K, 54, 96—7 Ö, 117—8, 128.
- Kudüs, 124.
- Kum, 4, 71, 73, 119, 130.
- Kurbal (bk. Kurnal), 35, 124.
- Kur, Kuri ırmağı, 30, 56, 71, 75.
- Kurku, 34.
- Kurnal (bk. Kurbal), 35, 124.
- Kurtbeli, 17.
- Kutayis (Gürcistan'da), 120.
- Kuzey Anadolu, 68—9.
- Kuzey Mezopotamya, 22.
- Küçük Asya, 28, 31.
- Kümbet-i Harem (Erdebil'de), 12 n 4.
- Kürd'ler, 24, 39, 75, 88, 102, 117, 121.
- Kürd beyleri, 24, 39.
- Kürd kabileleri, 39.
- Kürdistan, 38—9, 59 L, 111, 118, 129.
- Kütahya, 49 K.
- L**
- Lâhican (Geylan'da), 84-6, 130.
- Latin, 3.
- Lübnan, 110.
- M**
- Macaristan, 48.
- Mahmud-âbad, 46, 71.
- Maksudiye camii (Tebriz'de), 95.
- Makukalesi, 117.
- Malahiya, 55.
- Mantua, 31.
- Mardin, 23-5, 95-6, 112-116.
- Mardin medresesi, 44.
- Maronal, 45.
- Mazenderan, 79, 116, 130.
- Medine-i münevvere, 12, 100.
- Mekke-i Mükerreme, 79, 89, 102, 130.
- Meliarez, 20.

Memlûk devleti (Mısır'da), 16, 65, 97 Ö, 99, 102, 106, 111,
18, 23-5 n 2, 32, 401-1, 46, 79, 113-4, 118, 120, 122, 128.
93, 113, 115-6, 121-3, 128, 130. Otlukbeli, 49 K, 59 K, 51 K.

Meraga, 8.

Merend. 44, 57, 80, 129, 130.

Mesochaldion, 20-1.

Meşhed, 45, 124.

Mevlevîler, 19.

Meyana, 45.

Mezopotamya, 2, 22, 31, 37,
42, 47, 66, 86.

Mingreli (gürcistan'da), 30,
120.

Mısır, 16, 23, 34, 40-1, 07, J,
58 L, 68, 79, 86 M. 114-6, 121,
123.

Moğollar, 1, 6-8 n 3, 14, 45.
92 n 1.

Mudanya, 37 İ.

Mühran (Gürcistan'da), 121.

Mukan ovası 46, 62, 69, 71,
99, 129.

Munzur dağı, 118.

Musul, 111-2.

Muş ovası, 42.

N

Nahcivan, 96.

Napoli, 48.

Napoli kiralığı, 53.

Nasriyyemedresesi (Şi-
raz'da), 57, 59 L, 95.

Niksar, 54.

Nigabur, 45.

O

Oniki İmam, 5, 65.

Osmanlı devleti, Osman-
lılar, Osmanlı ülkesi,
6-8, 16-7, 19, 22-5 n 2, 28-9,
30, 32-3, 37, 40-2, 48-9 K, 50
K, 51 K, 53-4, 56, 60 L, 63,

Ö

Ön-Asya, 47.

Özbekler, 6, 47, 102, 12 4.

Özbek hanlığı, 101.

P

Papalık, 30-1, 50 K, 53-4, 128.

Pasin ovası, 97 Ö.

Pazar meydanı (Tebriz'de),
84.

Pazuki Kürdleri, 121.

Petersburg, 4.

R

Radga (Gürcistan'da), 120.

Rengin, 6 B, 109.

Reş, 84-5.

Rey (bk. Rhages), 45.

Rhages, 45.

Rodos görevlileri, 53.

Roma, 30-1, 48, 128.

Romalılar, 86 M.

Ruha (bk. Edessa-Urfa), 23, 25,
31, 48, 112, 115-6, 12-12,
127, 129.

Rum'lar, 27, 29, 63-4.

Rum (Vilâyet-i Rum; Anadolu),
50 K, 51 K, 63, 86 M.

Rumeli, 19, 38 İ, 117.

Rumlu'lar, 83.

Rumlu mahallesi (Erdebil'-
de), 67.

Ruslar, 3.

Rusya, 73.

S

Safeviler, 1, 6, 36-7, 40, 46,
49 K, 56, 60 L, 63, 66, 70,

- 75, 80-2, 85, 88, 100-1, 103, 107, 109, 127.
- Safevî devleti (bk. Safevîler), 2, 5, 52, 64, 71, 73, 86, 107.
- Safevî şeyhleri, 14, 27, 40, 45, 109.
- Safevî tarikat devleti, 59, 62.
- Safevî tekkesi (Erdebil'de), 73.
- Safiyyüddin-i Erdebilî türbesi, 123.
- Sağanak, 101.
- Sahib-âbad meydanı (Teb-riz'de), 57, 93, 95.
- Samçe, 30, 40, 120-1.
- Samçe atabeyleri, 30.
- Samsun, 20.
- Sarepta (bk. As-Saret), 19.
- Sasaniler, 77.
- Savalan, 33.
- Savalandığı, 75.
- Savuçbulak, 87.
- Sehend yaylası, 71, 100.
- Selmas (bk. Güğercin kalesi), 96.
- Selçuklular, 1.
- Semerkaud, 89, 98.
- Semerkaud rasadhânesi, 98.
- Serah, 71.
- Serabs, 45.
- Safiyyüddin mescidi, 12.
- Sigi, 54.
- Siird, 39, 119.
- Silifke, 53.
- Sinop, 28, 30, 37, 38 İ, 117.
- Sivas, 22-3, 25 n 2, 50 K, 51 K, 53, 112, 127.
- Sofyan, 112.
- Solut kalesi, 74-5.
- Somhet'ci (Gürcistan'da), 120.
- Sûfiyân-ı Rumlu, 9.
- Sultaniye, 7, 45, 73.
- Suriye, 11, 16, 18-20, 38, 40-1, 63, 67, 112, 122-3, 128-9.
- Sünnî'ler, 6, 18, 27, 101-2, 105.
- Süryaûi, 3.

Ş

- Şam, 50 K, 59 L, 63, 112.
- Şamasi köyü, 82.
- Şamlu hoyu, 67.
- Şarkî Karahisar (bk. Şebin-Karahisar), 50 K.
- Şebin-Karahisar, 32, 43, 50 K, 51 K, 52 K, 54-5.
- Şemahi, 35, 72-3, 78 n 1.
- Şendan (Geylan'da), 62.
- Şiiler, 5, 15, 49 K, 67, 71, 101, 105.
- Şiraz, 48, 57, 59 L, 77, 87-8, 90, 100, 129.
- Şiraz medresesi, 100.
- Şirvan, 34-5, 69, 72, 74, 76, 111, 128.
- Şirvanlılar, 75.
- Şirvanşah'lar, 34-5, 46, 60, 65, 69, 71-4, 78 n 1, 80-1, 130.

T

- Taberseran, 34-5, 74-6.
- Tacibüyük, 10.
- Tacik'ler, 66, 101.
- Tacik gulâmlar, 66.
- Tahran, 45.
- Talhab, 10.
- Talig, 63, 71.
- Tarmak yaylası, 32.
- Tarım, 67.
- Tağköprü (Erzurum kuzeyinde Fırat üzerinde), 97.
- Tatarlar, 1, 45.
- Tebriz, 8, 16, 36, 41-2, 45-7 İ, 49 K, 51 K, 56-8, 60 L, 62, 64, 67, 70-1, 76-7, 79, 80-1,

84, 88—9, 91, 93-4, 96, 98, 101,
105, 107, 111, 114, 116—7, 119,
120, 129, 130.
Teke ili, 8, 18, 63, 68.
Tekeliler, 68.
Tercan, 4, 55—6, 79, 96, 99, 103,
120, 129.
Tercan camii, 96.
Tercan ovası, 38 İ, 960.
Tereil, 118.
T'ianet'i (Gürcistan'da), 121.
Tiflis, 120—1.
Timur oğulları, 44—6, 59, 71,
87, 89, 91, 99, 100, 107, 111,
113, 116, 129.
Tokat, 50 K, 51 K, 53, 112, 127.
Toros dağları, 18, 68.
Trabzon, 19, 20—2, 26—9, 30,
33, 37, 38 İ, 48, 51 K, 72, 97 Ö,
118, 128.
Trabzon dağları, 53.
Trabzon Rum=Grek İmpa-
ratorluğu, 20—2, 27—9,
30—1, 33, 50 K, 63.
Turan, 50 K, 94 N.
Turguteli, 68.
Türkistan, 23, 45—5, 92 n 1, 101,
116.
Türkiye, 11.
Türkler, 3, 8, 9, 18—9, 24, 29,
30—1, 39, 48, 54—6 n 4, 63, 66
—8, 103, 106, 128.
Türkmenler, Türkmen ağı-
retleri, 3, 22—5, 28—9, 32—
3, 39, 41, 44, 47, 50 K, 52, 55
—6, 58, 63, 73, 75, 77, 80—3,
87—8, 93, 103, 107, 115, 118,
121, 130.

U

Ucan, 15, 71, 127.
Urmiye gölü, 68, 96.
Ustaçluk kabilesi, 67.
Uzun Hasan camii (Teb-
riz'de), 93, 95.

Ü

Üçağızlı mevkii, 51 K.

W - V

Waiblinger Alman kabile-
si, 23.
Welf Alman kabilesi, 23.
Van gölü, 16.
Varsak'lar, 18, 68.
Venedik-Venedik cumhu-
riyeti — Venedikliler,
41, 48, 50, 52—5, 57, 66, 93,
106, 122, 129.
Vilâyet-i Rum, 60 L.

Y

Yahudi'ler, 27.
Yakın Şark, 1, 16, 25, 27, 101.
Yarhisar, 37 İ.
Yemen, 109.
Yemen Eyyubileri, 109.
Yenişehir, 38 İ.
Yezd, 90.

Z

Zahidî sülâlesi, 69.
Zuveyle kapısı, (Kahire'de),
113.
Zülkadir boyu (bk. Dulkadir),
68, 83.

III. Önemli maddeler ve ve terimler

A

Akçe, 17.
Akkoyunluların damgası, 91.
Akkoyunluların ordugâhı, 92.
Akkoyunluların ordu silahları, 93.
Akkoyunluların ordu teşkilâtı, 91-3.
Akkoyunluların paraları, 90-1.
Akkoyunluların sarayı, 48.
Akkoyunluların geçeresi, 125.
Alevî akidesi, 65.
Arazi vergisi (Harç), 88-9.
Âri kanı, 87.
Asker maaşları, 92.
Asper, 89.
Atlı kuvvetler, 92.
Av, 94.
Avcı asker, 52.

B

Bac (Eşya gümrüğü), 89, 90.
Baedar, 89.
Beyaz-kırmızı serpuş, 72.

C

Ceneviz havanları, 33.
Cihad, 40.

Ç

Çalgıcılar (Akkoyunlu sarayında), 59.
Çerağ akçesi, 7.
Çile, 11.

D

Damga (Ticaret ve Sanayi vergisi), 89.

Damgacı, 89.
Damgahâne, 89.
Davul, 55.
Defterdar, 99.
Dervişler, 5, 27, 105.
Derviş entarisi, 65.
Devlet vak'anûvisi (Akkoyunlular'da), 101.
Divan, 44, 86, 97, 100, 105.
Divan kâtipleri, 105.
Divan reisi, 44.
Duka altını, 17, 88, 90, 92.

E

Emir, 88.
Emir ül-bac, 47 J.
Emir ül-ümerâ, 59 L.
Eşik ağası, 73.
Eşya gümrüğü (bk. Bac), 89.

G

Geçiş vergisi (bk. Rahdarî), 89.

H

Haberalma servisi (Safevîlerde), 72, 74.
Hacılar, 89.
Haçlı seferi fikri, 30.
Haçlılar meclisi (Mantua'da toplanan), 31.
Halife (Safevî tarikatî'nde), 10, 27, 71.
Halifet ül-hulefâ, 10.
Haraç (Arazi vergisi), 89, 94 N.
Hastahâneler (Akkoyunlu ülkesinde), 95-6.
Havan topları, 52, 54-5, 93.
Haydarî sarık, 65-6.

Haydarî tacc, 85.
Hil'at, 72.

N

Nişan, 89.

İ

O

İmrahor, 88.
İran kùltürü, 56, 107.
İran millî devleti, 1, 5,
6, 63, 81.
İranlı yapı ustaları, 93.
İranlılaşma, 87,
İslâm kùltür âlemi, 2.

K

Kadı, 70, 87, 99,
Kafese hapsedme, 94.
Kalkan, 65,
Kalyon, 52—3.
Kanunnâme-i Hasan Bey, 88.
Kapıcı (Akkoyunlu Sarayında), 75.
Karakoyunluların geçeresi,
126.

Kıvrık, 65.
Kırmızı bez ticareti, 66.
Kışlak, 34.
Kızılbaş kıyafeti, 65—6.
Kiliseler (Akkoyunlu ülkesinde),
96.
Kölc, 92.
Kuşçubaşı, 98.

M

Mancınık, 73, 93.
Mastaba, 94.
Mavikaftan, 72.
Mekkâreci, 92.
Mühürdar, 88.
Müneccimbaşı, 99.
Münşi, 101.
Mürîd ve mürîdlik, 7—9,
10—1, 19, 33—4, 65—7, 69,
70—1.
Müstevfi-i Memâlik, 88.
Müzikalar (Akkoyunlu ordu-
sunda), 79.

Ok, 65,
Okatma âleti, 52.
Oklu asker, 92.
Oniki dilimli Haydarî
taç, 85.
Ordu, 90.
Oruç (Safevî tarikatında), 11.
Osmanlı topçuluğu, 381,
55.

P

Pervaneci, 42.
Pîr, 5, 7, 9, 10.

R

Rafızîlik, 105.
Rahdar, 89.
Rahdarî (Geçiş vergisi — Top-
rakbaşı parası), 89.
Rönnessans, 1.

S

Sadr, 87-8, 100.
Safevî akidesi, 2.
Safevî büyüklerinin tür-
beleri, 123-4.
Safevî muharebe türkû-
leri, 9.
Safevî geçeresi, 109-110.
Safevî tarikatı, 2, 5—13,
34, 65, 68, 81, 105, 127.
Safevî tarikat kıyafeti,
65.
Safevî tarikat mabedi,
12, 34.

Safevî tarikati reisleri, 67.
 Saltanat nâibi (bk. Vekil), 88.
 Saray divanı, 89.
 Saray memuriyetleri (Akkoyunlularda), 88.
 Saray nâzırı, 58.
 Siyurgal, 92 n 1.
 Sûfiler, 9, 35, 64, 66, 69, 72, 80-1, 83-6 M, 105.
 Sûfi takkesi, 65.
 Sultan-ı Rum (=Osmanlı hükümdarı), 36 İ, 47 J.

Ş

Şah hitabı, 86 M.
 Şeyhler, 5.

T

Taç, 65-6, 70, 85.
 Tarikat kademeleri (Safevilerde), 10.
 Tarikat pîrleri (Safevilerde), 5-7, 9, 10.
 Tehriz tûmeni, 88.
 Tekkeler (Akkoyunlu ülkesinde), 96.
 Tenge, 84.
 Ticaret ve Sanayi vergisi (bk. Damga), 89.
 Timar, 92.
 Tişul (bk. Toyul), 92 n 1.
 Top, 54.
 Topçu asker, 52, 93, 129.
 Toprakbaşı parası (bk. Rahdari), 89.

Toyul (bk. Tişul), 92 n 1.
 Tuğra, 69.
 Tüfek, 52, 54.
 Tüfekçi ustası, 65.
 Tüfekli avcı, 92.
 Tümen, 88-9.
 Türkçe, 55, 102.
 Türkmen atları, 33.
 Türkmen sarığı, 65.
 Türkmen takkesi, 85.

U

Ulak, 34.
 Ulemâ, 87.

V

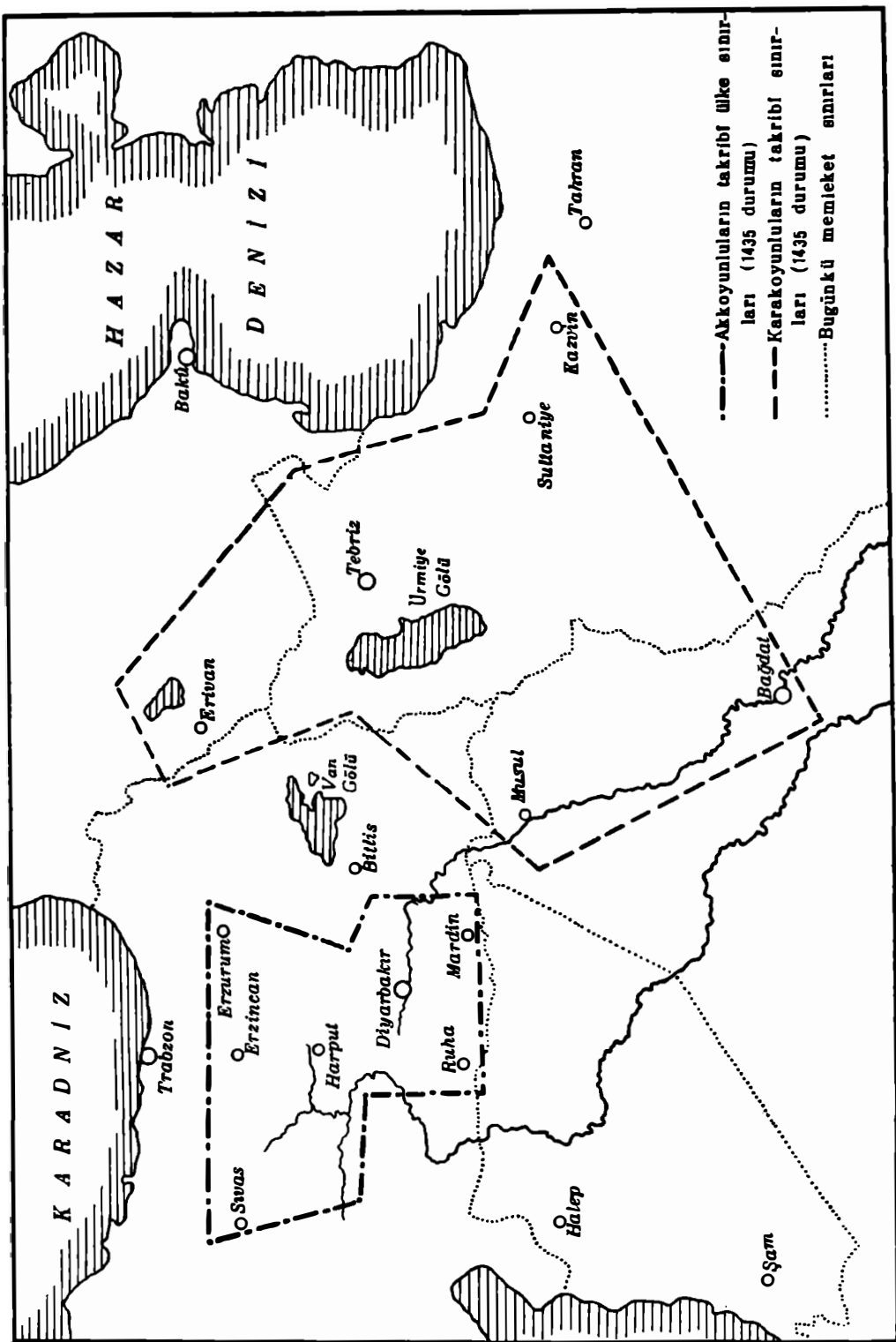
Valîler, 89, 91.
 Vekil (Saltanat nâibi), 10, 27, 88.
 Velâyet, 10, 35.
 Venedik havanları, 52, 52, 54-5.
 Venedik topçusu, 129.
 Vergiler, 69, 70, 86-90.
 Vergi tahsildarları, 69.
 Vezir, 87-8.
 Vezir-i âzam, 60 L, 87.

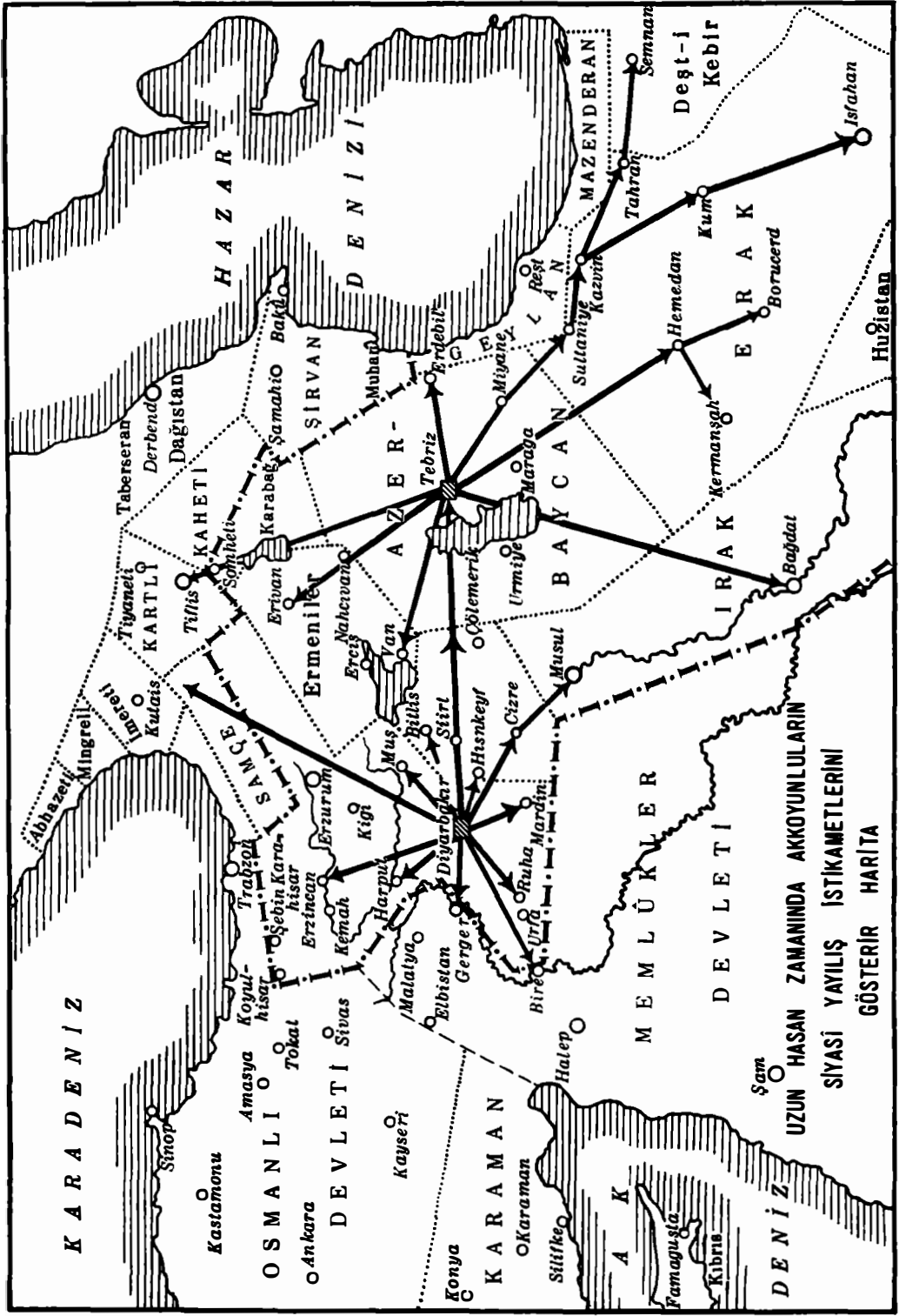
Y

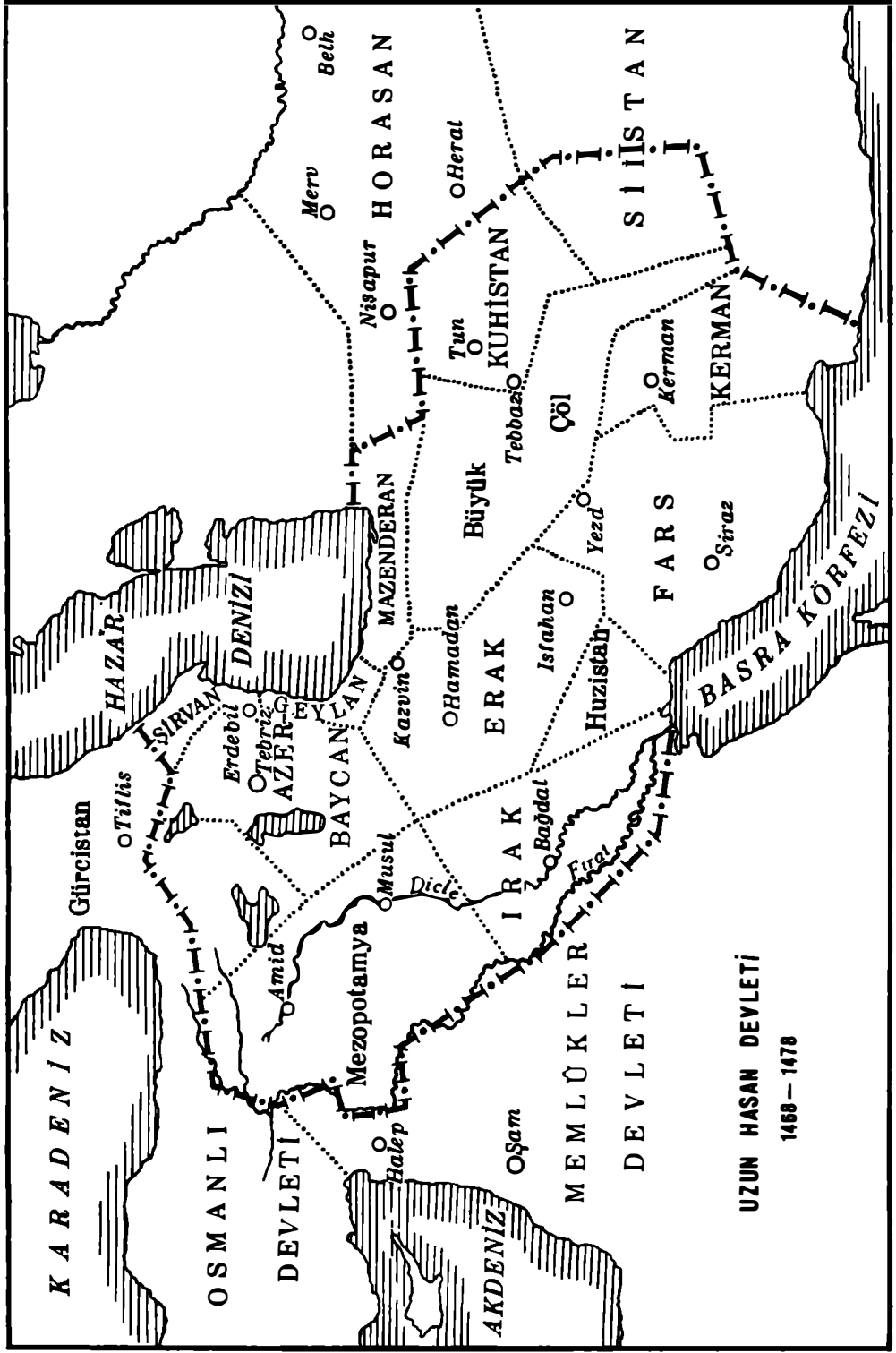
Yaya kuvvetleri, 92.
 Yaylak, 42.

Z

Zâviyeler (Akkoyunlu ülkesinde), 96.

ISBN 975 - 16 - 0498 - 2

Fiyatı : 30 000 Lira